

10

КИЇВ-1983

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Діяльність Компартії України по розвитку трудової активності робітничого класу в сучасних умовах
- Ратний героїзм воїнів братніх народів СРСР при форсуванні Дніпра і визволенні Києва
- Колгоспний лад — велике завоювання соціалізму

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001, Київ, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *Л. П. Захарченко*

Здано до набору 06.09.83. Підп. до друку 13.10.83. БФ 49184. Формат 70×108²/₃₂. Вис. друк
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,11. Тираж 2495 пр. Зам. 0-241.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ № 10 (261), октябрь, 1983. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4, Журнальное производство РПО «Поліграфкига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (271)

ЖОВТЕНЬ

1983

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КІРС

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Шевчук В. П. Діяльність Компартії України по розвитку трудової активності
робітничого класу в сучасних умовах 5

*До 40-річчя видатних перемог радянських військ
у Великій Вітчизняній війні*

Нем'ятний В. М. Ратний героїзм воїнів братніх народів СРСР при форсуванні
Дніпра і визволенні Києва 16

* * *

Панченко П. П. Колгоспний лад — велике завоювання соціалізму 25

НАУКОВИЙ ОГЛЯД

Боровой С. Я. (*Одеса*), Гонтар О. В. (*Одеса*), Першина З. В. (*Одеса*).
Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Міжреспубліканський міжвідомчий
збірник (1975—1982 рр.) 38

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 25-річчя руху за комуністичне ставлення до праці

Кондрацький А. А., Кобзар В. Ю. Рух за комуністичне ставлення до праці —
найвища форма соціалістичного змагання 47

Артеменко В. М. (*Харків*). Соціалістичне змагання винахідників і раціоналіза-
торів України за прискорення темпів технічного прогресу (1971—1975 рр.) 51

Межелін М. М. (*Ворошиловград*). Зміцнення інтернаціональних зв'язків робіт-
ничого класу Радянської України з трудящими зарубіжних країн (1952—
1961 рр.) 57

Редько О. Ф. (*Чернігів*). Діяльність партійних організацій України по розвитку
технічної творчості мас (1951—1958 рр.) 66

* * *

Антонюк Д. І. (*Москва*). Д. З. Мануїльський як історик (До 100-річчя з дня на-
родження) 73

Коваль А. В. Воїни-танкісти у боях за визволення Лівобережної України і
Києва 80

Гриценко І. А. (<i>Чернівці</i>), Шевченко Ф. П. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави (кінець XVIII — початок XX ст.)	86
Писарева Г. П. (<i>Горлівка</i>). Участь Народної Республіки Болгарії в розвитку міжнародних культурних зв'язків у 70-х — на початку 80-х років	93
Шаповалов О. В. Расистська політика сіоністських властей Ізраїлю на окупованих арабських територіях	99

ЗАМІТКИ

Ківшар Т. І. Відродження книговидавничої справи в УРСР (1943—1950 рр.)	110
--	-----

Борці за щастя народу

Олійник Л. В., Слинько І. І. Партизанський комісар І. Є. Анисименко	115
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Фещенко В. Т. (<i>Умань</i>). 70-річчя Поронінської наради ЦК РСДРП з партійними працівниками	118
Григорович Д. П. Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко (До 80-річчя з дня народження)	121
Савичев М. П. 40-річчя ордена Богдана Хмельницького	124

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Гамрецький Ю. М. Представництво України і Криму на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад	127
Верстюк В. Ф. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні	136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Пономаренко Г. Я. (<i>Донецьк</i>), Жеребченко І. П. (<i>Донецьк</i>). И. И. Николаенко. Деятельность КПСС по внедрению в промышленность достижений науки и передового опыта	146
Гордієнко Л. М., Пацурківський П. С. (<i>Чернівці</i>). Інститут — завод: поиск продолжается	147
Серов І. П. (<i>Одеса</i>). Р. Д. Слободянюк. Партийная публицистика на Украине периода гражданской войны	149
Черненко А. М. (<i>Дніпропетровськ</i>), Книш Г. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Заря надежды	151
Пінчук Ю. А. Г. Я. Сергієнко. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство	152
Хміль І. С., Ткаченко В. М., О. В. Картунов. Пастка для молоді	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Попнк В. І. Міжреспубліканська наукова конференція «Загальний страйк на Півдні Росії у 1903 році—передвісник першої російської революції»	157
Лещенко П. Я. (<i>Ровно</i>). Музей Д. З. Мануїльського в Ровенському пединституті	157
<u>Стрельський Вячеслав Ілліч</u>	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Шевчук В. П. Деятельность Компартии Украины по развитию трудовой активности рабочего класса в современных условиях 5

*К 40-летию выдающихся побед советских войск
в Великой Отечественной войне*

- Немятый В. Н. Ратный героизм воинов братских народов СССР при форсировании Днепра и освобождении Киева 16

* * *

- Панченко П. П. Колхозный строй — великое завоевание социализма 25

НАУЧНЫЙ ОБЗОР

- Боровой С. Я. (*Одесса*), Гонтарь А. В. (*Одесса*), Першина З. В. (*Одесса*). Историчні дослідження: Вітчизняна історія. Міжреспубліканський міжвідомчий збірник (1975—1982 рр.) 38

СООБЩЕНИЯ

К 25-летию движения за коммунистическое отношение к труду

- Кондрацкий А. А., Кобзарь В. Ю. Движение за коммунистическое отношение к труду — высшая форма социалистического соревнования 47

- Артеменко В. М. (*Харьков*). Социалистическое соревнование изобретателей и рационализаторов Украины за ускорение темпов технического прогресса (1971—1975 гг.) 51

- Меженин Н. М. (*Ворошиловград*). Укрепление интернациональных связей рабочего класса Советской Украины с трудящимися зарубежных стран (1952—1961 гг.) 57

- Редько О. Ф. (*Чернигов*). Деятельность партийных организаций Украины по развитию технического творчества масс (1951—1958 гг.) 66

* * *

- Антонюк Д. И. (*Москва*). Д. З. Мануильский как историк (К 100-летию со дня рождения) 73

- Коваль А. В. Воины-танкисты в боях за освобождение Левобережной Украины и Киева 80

- Гриценко И. А. (*Черновцы*), Шевченко Ф. П. Стремление населения Буковины к воссоединению с Украиной в составе Российского государства (конец XVIII — начало XX в.) 86

- Писарева Г. П. (*Горловка*). Участие Народной Республики Болгарии в развитии международных культурных связей в 70-х — начале 80-х годов 93

- Шаповалов А. В. Расистская политика сионистских властей Израиля на оккупированных арабских территориях 99

ЗАМЕТКИ

- Кившарь Т. И. Возрождение книгоиздательского дела в УССР (1943—1950 гг.) 110

Борцы за счастье народа

- Олейник Л. В., Слинько И. И. Партизанский комиссар Е. И. Анисименко 115

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Фещенко В. Т. (*Умань*). 70-летие Поронинского совещания ЦК РСДРП с партийными работниками 118

- Григорович Д. Ф. Маршал Советского Союза А. А. Гречко (К 80-летию со дня рождения) 121

- Савичев Н. П. 40-летие ордена Богдана Хмельницкого 124

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Гамрецкий Ю. М. Представительство Украины и Крыма на IV Чрезвычайном Всероссийском съезде Советов	127
Верстюк В. Ф. Проблемы изучения революционных аграрных преобразований на Украине	136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Пономаренко Г. Я. (<i>Донецк</i>), Жеребченко И. П. (<i>Донецк</i>). И. И. Николаенко. Деятельность КПСС по внедрению в промышленность достижений науки и передового опыта	146
Гордиенко Л. М., Пацурковский П. С. (<i>Черновцы</i>). Институт — завод: поиск продолжается	147
Серов И. П. (<i>Одесса</i>). Р. Д. Слободянюк. Партийная публицистика на Украине периода гражданской войны	149
Черненко А. М. (<i>Днепропетровск</i>), Кныш Г. Н. (<i>Днепропетровск</i>). Заря надежды	151
Пинчук Ю. А. Г. Я. Сергієнко. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство	152
Хмель И. С., Ткаченко В. Н. О. В. Картунов. Пастка для молоді	155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Попик В. И. Межреспубликанская научная конференция «Всеобщая забастовка на Юге России в 1903 году—предвестник первой русской революции»	157
Лещенко П. Я. (<i>Ровно</i>). Музей Д. З. Мануильского в Ровенском пединституте <u>Стрельский Вячеслав Ильич</u>	159

XXVI з'їзд КПРС, Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. П. ШЕВЧУК (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Досвід соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності наочно підтвердив і підтверджує правильність марксистсько-ленінського вчення про історичну місію трудящих мас, насамперед робітничого класу, як творців нового суспільного ладу. Життя переконливо показало справедливість пророчих слів В. І. Леніна про те, що соціалізм уперше в історії створює можливість для необмеженого розвитку творчої ініціативи трудящих, для такої роботи, «де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Постійне піклування про зростання творчої активності робітничого класу і керівництво цим процесом партія розглядає як важливу складову своєї революційно-перетворюючої діяльності. При цьому КПРС виходить з того, що в умовах зрілого соціалізму значення ініціативи, творчого підходу кожної людини до виконання своїх обов'язків особливо посилюється. Це зумовлено розширенням масштабів, ускладненням завдань комуністичного будівництва, динамізмом соціально-політичних процесів. Підкреслюючи значення творчого, свідомого підходу до завдань господарського будівництва, Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Ю. В. Андропов наголошував у доповіді на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, що розв'язати їх можна лише з активною участю кожного робітника, кожного трудівника наших підприємств, колгоспів, радгоспів. Треба добитися того, щоб вони сприйняли ці завдання як свою власну справу².

Хоч зростання активності робітничого класу є об'єктивним, закономірним процесом, воно не відбувається стихійно, а великою мірою залежить від керівної і спрямовуючої діяльності Комуністичної партії. У свою чергу, зростаюча активність робітничого класу зумовлює даліше підвищення ролі КПРС. Здійснюючи керівництво багатограним процесом комуністичного будівництва, партія не лише спирається на творчу активність мас, передусім робітничого класу, а й осмислює, узагальнює надбаний досвід, визначає подальші шляхи і напрями зростання цієї активності, запроваджує нові форми та методи її зростання. Отже, Комуністична партія в умовах вдосконалення зрілого соціалізму звертає особливу увагу на втілення у життя ленінської вказівки про те, що «чим важче, чим більше, чим відповідальніше нове історичне зав-

---

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35. с. 189.

² Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 10.

дання, тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучати до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»³.

Здійснюючи політичне керівництво суспільством, всемірно розвиваючи творчу активність робітничого класу, всіх трудящих, КПРС насамперед дбає про неухильне зростання їх матеріального добробуту, культурного, загальноосвітнього, професійного рівня, про створення у трудових колективах належної політичної, виробничої та моральної атмосфери, правильне застосування й поєднання моральних і матеріальних стимулів, дальше розширення соціалістичної демократії, прав громадян, про підвищення соціальної відповідальності кожного трудівника.

Зростання творчої активності має залежити від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Що ж до робітничого класу, то посилення його впливу на всі сфери життя пов'язане насамперед з підвищенням ролі цього провідного класу суспільства в розвитку продуктивних сил країни, що, в свою чергу, зумовлено зростанням його ідейно-політичної зрілості, чисельності, професійної кваліфікації та ін.

У ході будівництва нового суспільства робітничий клас чисельно збільшився, — перетворився у кількісно переважаючу силу. Нині в країні налічується близько 80 млн. робітників. Якщо в 1939 р. їх питома вага в загальному складі зайнятого населення становила 33,7%, у 1970 р. — 57,4%, то в 1982 р. — 60,9%⁴. Аналогічний процес характерний і для Української РСР. Якщо в 1940 р. в республіці налічувалося 4 млн. 610 тис. робітників, у 1970 р. — 11 млн. 713 тис., то в 1981 р. — 14 млн. 310 тис. чол.⁵ Їх питома вага серед населення України в 1939 р. становила 33,7%, в 1970 р. — 50,4%, а в 1979 р. — 54,8%⁶.

Одночасно зростає й рівень освіченості та професійної кваліфікації робітничого класу. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії зазначалося, що на початку 70-х років лише трохи більше половини робітників мали середню (повну і неповну) освіту, а нині — три чверті. Поліпшується професійна підготовка молодого поповнення робітничого класу. В 60-і роки тільки третина юнаків та дівчат, що прийшли на виробництво, набула спеціальності в системі професійно-технічної освіти, а за одну десяту п'ятирічку — дві третини⁷. Змінюється характер праці сучасного робітника — вона дедалі більше наповнюється інтелектуальним змістом.

Ці конкретні факти є переконливим спростуванням вигадок буржуазних ідеологів типу Р. Арона, Г. Маркузе та інших про те, нібито науково-технічна революція веде до «розмивання», «зникнення» робітничого класу, що він, мовляв, перестає бути головною продуктивною силою суспільства. Мета цих безпідставних тверджень зрозуміла — будь-що заперечити положення марксизму-ленізму про вирішальне значення робітничого класу та його партії в революційному перетворенні суспільства.

Найважливішою складовою частиною діяльності партійних організацій по зміцненню провідної ролі робітничого класу в суспільстві зрілого соціалізму є забезпечення дальшого зростання його творчої активності у сфері економіки. Принципові настанови XXVI з'їзду КПРС у цій справі дістали свій дальший розвиток у рішеннях травневого (1982 р.) та листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС. На черв-

³ Ленін В. І. Доповідь про поточний момент 27 червня: IV Конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви, 27 червня — 2 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 421—422.

⁴ Народное хозяйство СССР. 1922—1982: Юбилейный стат. ежегодник. — М., 1982, с. 30.

⁵ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник. К 60-летию образования СССР. — Киев, 1982, с. 239.

⁶ Там же, с. 13.

⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 62—63.

невому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалося, що зростання творчої активності трудящих мас є одним з найважливіших завдань партійних комітетів, усіх громадських організацій.

Розв'язання масштабних і складних завдань сучасного етапу комуністичного будівництва, досягнення головної мети одинадцятої п'ятирічки — забезпечення дальшого підвищення добробуту радянських людей на основі поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни та поліпшення якості роботи — величезною мірою залежать від зміцнення організованості й дисципліни. Нині роль трудової, виробничої дисципліни набагато зростає. Це пояснюється тим, що в умовах науково-технічної революції, сучасного виробництва зриви в ритмі праці та у виробничих зв'язках одного підприємства призводять до значних порушень нормальної роботи багатьох споріднених та суміжних підприємств. Як свідчать факти, партійні організації докладають багато зусиль до здійснення на практиці принципової вимоги товариша Ю. В. Андропова, висловленої ним під час зустрічі з московськими верстатобудівниками: «...Всі наші зусилля підуть нанівець, якщо боротьба, яка розгорнулася за дисципліну, ковзне по поверхні, розмінється на дрібниці... Нам треба наповнити боротьбу за дисципліну великим змістом, зв'язати її безпосередньо з виконанням виробничих завдань, тоді не буде, так би мовити, пустого вихлопу. Тоді буде виконано те, що намітив листопадовий Пленум Центрального Комітету партії»⁸.

Разом з розширенням масштабів виробництва зростає й ціна збитків від втрати кожної робочої хвилини. Нині в країні за один календарний день виробляється більш як 3,5 млрд. кВт/год. електроенергії, виплавляється понад 400 тис. т сталі, видобувається близько 2 млн. т вугілля, виготовляється більше 2 млн. пар шкіряного взуття, а підвищення фондівддачі в промисловості тільки на одну копійку забезпечило б додатковий випуск продукції на суму близько 5 млрд. крб.⁹

Як свою кровну справу сприйняли радянські люди рішення листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС про підвищення організованості та дисципліни, постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці»¹⁰. Розгортаючи діяльність по їх виконанню, партійні організації республіки ставлять підвищені вимоги насамперед до комуністів, більше приділяють уваги підвищенню їх авангардної ролі на виробництві та у громадсько-політичному житті.

Певний досвід у цій справі нагромадили, наприклад, партійні організації Харківщини. Питання підвищення організованості і дисципліни регулярно обговорюються на пленумах і засіданнях бюро партійних комітетів, партійних зборах, семінарах та нарадах виборного активу, постійно висвітлюються в пресі, по радіо і телебаченню. Головна увага акцентується на підвищенні ролі і бойовитості первинних парторганізацій. Щоб зосередити увагу партійних комітетів на важливості цієї роботи, бюро обкому Компартії України проаналізувало і заслухало звіти Київського і Краснокутського райкомів партії про підвищення якості та ефективності роботи первинних парторганізацій, Орджонікідзевського — про керівництво парторганізаціями будов і підприємств будіндустрії, Жовтневого — про індивідуальну роботу з комуністами. Дзержинський, Ленінський, Орджонікідзевський, Красноградський, Богодухівський та інші райкоми партії провели науково-практичні конференції, які узагальнили досвід роботи первинних парторганізацій по

⁸ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

⁹ Див.: Комуніст України, 1983, № 2, с. 4; Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник. К 60-летию образования СССР, с. 34.

¹⁰ Правда, 1983, 7 авг.

розвитку творчої активності комуністів. Цій же меті були підпорядковані й відкриті партійні збори про особистий вклад комуністів у виконання рішень XXVI з'їзду партії¹¹, що пройшли в області.

Якісно новою формою діяльності парторганізацій Харківщини по розвитку ініціативи й активності комуністів у боротьбі за реалізацію накреслень XXVI з'їзду КПРС, пленумів Центрального Комітету партії стали індивідуальні співбесіди, які було проведено практично з кожним членом і кандидатом у члени КПРС. Про результативність цієї роботи свідчать численні приклади. Зокрема, в області в ході проведення співбесід близько 30 тис. чол. переглянули особисті зобов'язання і творчі плани в напрямі завершення завдань п'ятирічки за 4,5 року. Свідченням високої політичної свідомості й відповідальності комуністів є те, що понад 4 тис. з них перейшли працювати у відстаючі колективи і очолили їх боротьбу за вихід з прориву, за досягнення високих кінцевих результатів¹².

Найбільш повно в умовах розвинутого соціалізму творча активність мас виявляється у трудових починах, соціалістичному змаганні, які стали могутнім фактором прискорення суспільного прогресу. «Соціалістичне змагання,— наголошувалося у Звітній доповіді ЦК XXVI з'їзду КПРС,— творчість мас. За самою суттю своєю воно ґрунтується на високій свідомості та ініціативі людей. Саме ця ініціатива допомагає виявляти і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи»^{13 14}.

Головний зміст соціалістичного змагання нині визначається рішеннями XXVI з'їзду КПРС, вказівками товариша Ю. В. Андропова, зробленими на червневому (1983 р.) Пленумі Центрального Комітету партії. Керуючись цими документами, партійні організації України посилили увагу до аналізу нагромадженого досвіду, колективного пошуку шляхів успішного розв'язання актуальних народногосподарських завдань, до питань дальшої активізації трудової діяльності мас. У ході виконання рішень партії соціалістичне змагання постійно збагачується новим змістом, дедалі різноманітнішими стають його форми. У повсякденну практику все ширше входить захист на робітничих зборах проєктів соціалістичних зобов'язань (починаючи з індивідуальних, бригадних, цехових аж до зобов'язань підприємств, об'єднань, галузей промисловості республіки). Поряд з дальшим розвитком традиційних форм трудового суперництва (індивідуального, бригадного, окремих підприємств і виробничих об'єднань) радянські профспілки під керівництвом партійних організацій багато роблять для поширення соціалістичного змагання не тільки вглиб, а й вишир. На початок 1983 р. трудящі України змагалися на договірних засадах з трудівниками 33 областей, 54 міст, 312 районів, більш як 1700 підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів усіх союзних республік¹⁵.

Нині соціалістичним змаганням охоплено практично все працююче населення країни, в тому числі в нашій республіці — майже 22 млн. чол., що на 1,5 млн. чол. більше, ніж у роки десятої п'ятирічки¹⁶. Вищою його формою є рух за комуністичне ставлення до праці, в якому бере участь 13,8 млн. трудівників УРСР, майже 782 тис. колективів, бригад, дільниць, цехів, підприємств і організацій¹⁷. Цей рух включає в себе, з одного боку, боротьбу за підвищення продуктивності і якості праці, ефективності виробництва, а з другого — виховання нової людини. Його учасники ставлять перед собою завдання — добитися прак-

¹¹ Соц. Харківщина, 1983, 2 берез.

¹² Там же.

¹³⁻¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

¹⁵ Робітнича газ., 1983, 8 січ.

¹⁶ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат ежегодник. К 60-летию образования ССР, с. 38; Рад. Україна, 1983, 16 лют.

¹⁷ Рад. Україна, 1983, 28 січ.

тичного здійснення ідеалів комунізму у повсякденній роботі, громадському і особистому житті.

У січні 1983 р. в республіканській пресі було опубліковано звернення учасників зустрічі ударників і членів колективів комуністичної праці, присвяченої 25-річчю цього патріотичного руху, до всіх трудящих Української РСР. В ньому містився заклик ще ширше підтримати ініціативу москвичів «Честь і слава по праці» і пропонувалося провести в республіці перекличку колективів і ударників комуністичної праці. Це звернення було схвалено Президією Укрпрофради¹⁸.

Дальшому розвитку соціалістичного змагання, вихованню у робітників високих ідейно-політичних якостей, підвищенню відповідальності за доручену справу значною мірою сприяла організаторська та ідейно-виховна робота парторганізацій республіки. Випробуваною школою виховання трудящих у душі комуністичного ставлення до праці, свідомої трудової дисципліни є комуністичні суботники. Так, у суботнику, проведеному по всій країні з ініціативи москвичів та лєнінградців і присвяченому 60-й річниці утворення Союзу РСР, взяли участь 27,8 млн. трудівників України. З них більше 21 млн. працювали на своїх робочих місцях, що дало змогу перерахувати у фонд одинадцяті п'ятирічки 25,6 млн. крб.¹⁹.

Якісно новим етапом у розвитку соціалістичного змагання між трудовими колективами стали зустрічні плани, спрямовані на підвищення продуктивності праці, зменшення собівартості продукції та поліпшення інших показників роботи. Якщо в 1982 р. за зустрічними планами в республіці працювали 227 трудових колективів, то вже на початку 1983 р. — понад 400²⁰.

В рік 40-річчя початку визволення території Радянської України від фашистських загарбників комуністи-фронтовики Ворошиловградської області, а також міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, Керчі виступили ініціаторами проведення трудової Вахти пам'яті — Вахти Перемоги.

В останні роки в республіці утвердилося і помітно зміцніло змагання за принципом «робітничої естафети». Його девіз «Від взаємних претензій до взаємної допомоги і підтримки» знайшов відгук на найбільших промислових будовах. Зокрема, ця форма змагання дістала значне поширення на будівництві газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород. Для підвищення дієвості і кращої організації змагання на спорудженні цього важливого об'єкта при обласних Радах народних депутатів, комітетах профспілок створено 150 громадських штабів.

Парторганізації республіки багато роблять для того, щоб у ході соціалістичного змагання поряд з новими патріотичними рухами діставали свій дальший розвиток уже випробувані часом почини. Так, значного поширення набула в трудових колективах ініціатива львів'ян і дніпропетровців по впровадженню у виробництво комплексних систем управління якістю продукції, що дало можливість значно збільшити випуск товарів з державним Знаком якості. Якщо в 1981 р. цей почесний п'ятикутник був присвоєний 8,7 тис. виробів, то на початок 1982 р. його мали 17,1 тис. виробів²¹. Всесоюзну прописку одержав і досвід трудящих Запорізької області, які розгорнули змагання під девізом «Ручну працю — на плечі машин», схвалений ЦК КПРС. Це дало можливість вивільнити і перевести на іншу роботу тисячі робітників.

Яскравим свідченням ефективності організаційної та політико-виховної роботи парторганізацій республіки є справді всенародна, масова

¹⁸ Там же.

¹⁹ Робітнича газ., 1983, 8 січ.

²⁰ Там же.

²¹ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник. К 60-летию образования СССР, с. 71.

турбота самих трудящих про всебічний розвиток виробництва, про дальше зміцнення трудової і виробничої дисципліни, що, зокрема, дістало відображення і в соціалістичних зобов'язаннях трудящих Української РСР на 1983 рік — серцевинний рік п'ятирічки. Послідовно здійснюючи переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, використовуючи досягнення науки і техніки, зміцнюючи трудову дисципліну, працівники промисловості республіки зобов'язалися достроково виконати план по загальному обсягу виробництва і випуску більшості найважливіших видів виробів, додатково до плану видобути 1,5 млн. т вугілля, 620 кубометрів газу, 200 тис. т залізної руди, виробити 57 тис. т прокату чорних металів, 40 тис. т мінеральних добрив і т. д. Взято зобов'язання збільшити випуск виробів вищої категорії якості на 6%, зекономити у сфері виробництва 393 тис. т прокату чорних металів, 520 тис. т цементу, 1,2 млн. кубометрів лісоматеріалів, 3,1 млрд. кВт/год. електроенергії²².

Приклад у виконанні цих зобов'язань показують відомі трудові колективи республіки — бригади шахтарів В. Ігнат'єва та І. Стрельченка з Донбасу, будівельників — П. Лазебника з Черкаса і І. Ганчева з тресту «Нікопольбуд», мебельників — В. Янцо з Мукачєва та багато інших. В основі їх досягнень лежить насамперед зразковий порядок на виробництві, підвищення взаємовимогливості, непримиренність до найнезначніших порушень трудової дисципліни. Використовуючи досвід передовиків, парторганізації республіки спрямовують зусилля виробничих колективів на пошук ефективних форм зміцнення дисципліни праці і зменшення втрат робочого часу, на підвищення трудової та політичної активності трудящих, на безумовне виконання намічених планів і прийнятих соціалістичних зобов'язань в ім'я того, щоб, говорячи словами В. І. Леніна, «...ці завдання не лишилися утопією, або невинним побажанням, а перетворилися б справді в реальність»²³.

Трудящі Донецької області підтримали ініціативу делегатів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, народних депутатів бригадира гірників шахти ім. О. Ф. Засядька П. Негруци, старшого машиніста Слов'янської ДРЕС М. Сапунцова, прокатника Костянтинівського металургійного заводу Г. Харченка та інших і розгорнули масове соціалістичне змагання під девізом «Організованість і дисципліна, бережливість і висока продуктивність праці — на кожному робочому місці!». За дальше зміцнення планової дисципліни, виконання в строк усіх договірних зобов'язань при відмінній якості виступили в республіці трудівники об'єднання «Запоріжтрансформатор» ім. В. І. Леніна.

Виступом бригадира верстатників Київського заводу «Більшовик» комуніста Е. Василевського на сторінках «Правды Украины» розпочалися республіканські робітничі збори²⁴. Їх мета — зосередити зусилля шахтарів, металургів, будівельників, залізничників, трудівників усіх галузей народного господарства на пошуку шляхів найраціональнішого використання робочого часу, скорочення різного роду втрат, зміцнення трудової дисципліни. Хід проведення зборів свідчив, що в кожному трудовому колективі відбувалася глибока і зацікавлена розмова з цього важливого питання. На підприємствах та в організаціях Донецької області, наприклад, відбулося 27 523 дільничних і цехових робітничих зборів, на яких виступило понад 175 тис. чол., було внесено майже 13 тис. пропозицій, спрямованих на зміцнення трудової дисципліни, дбайливе ставлення до народного добра. Понад 24 тис. кон-

²² Рад. Україна, 1983, 1 лют.

²³ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 150.

²⁴ Правда України, 1982, 29 дек.

кретних зауважень і пропозицій було висловлено в ході зборів у Львівській області²⁵.

Партійні організації України постійно дбають про всемірне підвищення ефективності впливу трудових починів на розвиток економіки. Вони багато зробили для підтримки і розвитку саме тих ініціатив трудящих, які спрямовані на розв'язання ключових завдань одинадцятої п'ятирічки, зокрема на посилення інтенсифікації суспільного виробництва, режиму економії в народному господарстві, прискорення науково-технічного прогресу. Ряд патріотичних починів робітничого класу України схвалено Центральним Комітетом КПРС і ЦК Компартії України.

На XXVI з'їзді партії підкреслювалося, що «...стрижнем економічної політики стає справа, здавалося б, проста і дуже буденна — господарське ставлення до суспільного добра, вміння повністю, доцільно використовувати все, що у нас є. На це повинні бути націлені ініціатива трудових колективів, партійно-масова робота. На це повинні бути націлені і технічна політика, і політика капіталовкладень, і система планових, звітних показників»²⁶. Необхідність поліпшення цієї сторони господарювання диктується самим життям. Радянський Союз займає перше місце в світі по виробництву багатьох важливих видів продукції, чисельності верстатного парку тощо. Величезний економічний потенціал, створений за роки Радянської влади, партія вимагає використовувати ефективніше, раціональніше.

У розв'язанні цих проблем, поряд з удосконаленням діяльності планових, господарських органів, помітно зростає роль кожного трудового колективу, кожного робітника. Їх дбайливе ставлення до використання вугілля, металу, електроенергії дає величезний економічний ефект. Під час зустрічі з московськими верстатобудівниками товариш Ю. В. Андропов відзначив: «...Ми також виходимо з того, що комуністи, керівники підприємств, всі трудові колективи... вишукують внутрішні резерви для того, щоб забезпечити всемірну економію всіх видів ресурсів»²⁷.

Конкретні факти з життя нашої республіки, як і всієї країни, свідчать про діяльну участь партійних комітетів, усіх трудящих у виконанні цих принципових настанов. Ще в період підготовки до XXVI з'їзду КПРС «Робітнича газета» опублікувала статтю знатного металурга країни, двічі Героя Соціалістичної Праці, члена ЦК КПРС Г. Я. Горбаня «Бережи метал — хліб індустрії». Виступ сталевара знайшов палкий відгук серед робітників республіки, його схвалив ЦК Компартії України²⁸. Лише на підприємствах чорної металургії в обговоренні статті взяли участь більш як 300 тис. чол. На підприємствах розгорнулося змагання суміжників по технічному ланцюгу: руда — кокс — чавун — сталь — прокат — машини. Цей почин підтримали тисячі бригад, дільниць і змін²⁹. Зокрема, завдяки чіткій системі заходів, розробці яких сприяло й обговорення виступу Г. Я. Горбаня, в 1982 р. на кожному виробленому чавуну в Донецькій області витрачалося на 5,5 кг коксу менше, ніж роком раніше³⁰.

Приклад у боротьбі за підвищення ефективності виробництва, режим економії подають комуністи. На Харківщині делегати партійних з'їздів, Герої Соціалістичної Праці бригадир ковалів-штампвальників тракторного заводу М. І. Калашников, бригадир слюсарів-складальників турбінного заводу М. К. Саудов, бригадир монтажників домобудів-

²⁵ Там же, 1983, 29 янв.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 50.

²⁷ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

²⁸ Там же, 1982, 22 берез.

²⁹ Див.: Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партий-
ная. — Киев, 1983, с. 323—324.

³⁰ Правда Украины, 1983, 5 янв.

ного комбінату № 1 В. С. Плахотін та інші звернулися до всіх трудящих області із закликком працювати під девізом «Зекономимо ресурси — дамо більше продукції». Ділом відповідаючи на звернення передовиків, колективи виробничого об'єднання «Завод ім. Малишева», підшипникового, електромеханічного та інших підприємств з ініціативи комуністів вирішили на основі прискорення науково-технічного прогресу, підвищення рівня господарювання зекономити за п'ятирічку десять тисяч тонн металу, цементу, палива та інших ресурсів³¹.

Боротьба за економію і бережливість значно посилилась після того, як бюро Харківського обкому Компартії України схвалило почин трудових колективів заводів «Світло шахтаря» і «Червоний Жовтень» — забезпечити в одинадцятій п'ятирічці весь приріст обсягу виробництва без збільшення витрат прокату чорних металів і енергетичних ресурсів. Протягом 1982 р. лише на заводі «Світло шахтаря» за рахунок зменшення металомісткості виробів зекономлено 5 тис. т. металу, що дало змогу збільшити випуск конвейерів СП-36М більш як на 2%. На заводі «Кондиціонер» за активною участю комуністів створено оперативний штаб по боротьбі за ефективність виробництва, проведено аналіз організації праці, використання кадрів, широко розгорнуто рух за оволодіння суміжними професіями³².

Партійні організації республіки багато роблять для того, щоб активізувати діяльність оглядових комісій, рейдових бригад, груп і постів народного контролю по перевірці виконання організаційно-технічних заходів, спрямованих на зниження витрат матеріалів і ресурсів, досягнення значного економічного ефекту. Помітні результати дає така форма роботи, як громадський огляд ефективності використання матеріальних і паливно-енергетичних ресурсів. Його учасники щороку впроваджують у виробництво понад 800 тис. пропозицій із загальним економічним ефектом не менш як 1 млрд. крб., що дає можливість заощаджувати державі 700 тис. т. металу, 800 тис. т. умовного палива, до 2 млрд. кВт/год. електроенергії, 8 млн. гікалорій теплової енергії та ін.³³. Кількість учасників цього патріотичного почину постійно зростає. Нині в громадському огляді ефективності в середньому на рік бере участь близько 10 млн. чол.³⁴.

На дальше посилення роботи в цьому напрямі у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС націлила комуністів, трудові колективи республіки постанова ЦК Компартії України «Про організаторську і політичну роботу Северодонецького міськкому Компартії України Ворошиловградської області по економічному і бережливому використанню паливно-енергетичних, матеріально-технічних і трудових ресурсів»³⁵. Характерною в цьому плані є, зокрема, діяльність партійної організації виробничого об'єднання «Азот». Вся система агітаційно-пропагандистського впливу спрямована тут на розвиток масового руху за економію і бережливість. Виховуючи у трудящих почуття господаря виробництва, парторганізація дбає, щоб ідейно-виховна робота доповнювалася конкретними заходами по вдосконаленню господарського механізму. В об'єднанні до всіх учасників соціалістичного змагання доведені норми витрат сировини і матеріалів, що дає змогу вести боротьбу за економію і бережливість на кожному робочому місці. Працюючи під девізом «Добу кожного місяця на заощаджених енергоресурсах», трудівники об'єднання лише в 1982 р. зберегли 145,8 млн. кВт/год. електроенергії, 52 тис. т. умовного палива. У першому році одинадцяті

³¹ Там же, 1981, 17 марта; Вечірній Харків, 1981, 7 берез.

³² Соц. Харківщина, 1983, 22 січ.

³³ Рад. Україна, 1983, 17 лют.

³⁴ Шевченко В. Ф. Компартия Украины в условиях развитого социализма.— Киев, 1982, с. 195.

³⁵ Рад. Україна, 1981, 21 берез.

п'ятирічки колектив 15 діб працював на заощаджених енергоресурсах³⁶.

Одним з важливих напрямів діяльності партійних організацій республіки по забезпеченню неухильного зростання творчої активності робітничого класу і спрямування її на дальшу інтенсифікацію виробництва є узагальнення, аналіз та поширення передового досвіду. На необхідності рішуче поліпшити цю важливу справу наголошував товариш Ю. В. Андропов у виступі на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС³⁷.

Велику роботу в цьому напрямі проводять партійні організації Запорізької, Львівської, Донецької та інших областей, міста Бердянська. У березні 1981 р. колективи промислових підприємств Бердянська виступили із закликом на основі широкого впровадження досвіду передовиків, без залучення додаткових трудових і матеріальних ресурсів значно збільшити випуск продукції та поліпшити її якість³⁸. За 1982 р. вони випустили надпланової продукції більш як на 10 млн. крб. Напередодні 60-річчя утворення СРСР місто було нагороджено перехідним Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ³⁹.

Заклик бердянців «Передовий досвід — на службу п'ятирічці!», який передбачає активне використання всього, що добре зарекомендувало себе, що перевірено життям, підтримали трудівники Ровна, Львова, Чернігова, Полтави та інших міст республіки⁴⁰. Так, партійна організація Львівського виробничого об'єднання «Кінескоп», узагальнюючи кращий місцевий досвід, основну увагу звертає на підвищення технічного рівня виробництва, на те, щоб вироблювана продукція відповідала рівню світових зразків. Питання ефективності та якості роботи львівських підприємств регулярно аналізуються на бюро, у відділах міськкому партії, на засіданнях створеної при ньому техніко-економічної ради. Досвід підтверджує результативність таких форм роботи, як звіти партійних і господарських керівників, оперативне узагальнення передового досвіду та ін.⁴¹

Плідно працюють над впровадженням технічних і організаційних новинок партійна організація та адміністрація Донецького металургійного заводу. Нині 93% сталі, що виплавляється на ньому, відповідає кращим світовим зразкам. Великий вклад у досягнення цього успіху вніс передовий сталевар мартенівського цеху І. П. Панаценко, який безпосередньо на робочому місці навчав своїх товаришів передових методів праці. Економісти підраховали, що широке застосування прийомів новатора сприяло підвищенню продуктивності праці сталеварів майже на 7%. Завдяки поліпшенню якості металу було зекономлено десятки тисяч карбованців⁴².

XXVI з'їзд КПРС, листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК партії вказали на відставання чорної металургії по ряду найважливіших показників. У зв'язку з цим партійна організація Донецького металургійного заводу докладає багато зусиль для пропаганди і всемірного поширення досвіду своїх передовиків, зокрема на заняттях всесоюзної та республіканської шкіл передових методів праці, що проходять на підприємстві. Їх за останні роки відбулося близько 200 за участю майже 4 тис. слухачів. Це сприяє тому, що творче ставлення до праці

³⁶ Касьянов А. В. Бережливость — основа хозяйствования. — Киев, 1982, с. 32.

³⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року, с. 11.

³⁸ Правда України, 1981, 15 марта.

³⁹ Там же, 1983, 6 янв.

⁴⁰ Там же, 1981, 8 апр.

⁴¹ Там же, 2 апр.

⁴² Там же, 1983, 5 янв.

донецьких сталеварів знаходить своїх послідовників і на інших підприємствах галузі⁴³.

Партійні організації республіки постійно спрямовують творчу активність робітничого класу на боротьбу за науково-технічний прогрес. Здійснюючи рішення XXVI з'їзду КПРС, Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів УРСР в травні 1981 р. прийняли постанову «Про заходи по прискоренню науково-технічного прогресу, виконанню завдань по росту продуктивності праці, економії матеріально-сировинних та енергетичних ресурсів у промисловості і будівництві республіки». В ній відзначалося, що рівень роботи по впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки, підвищенню його ефективності ще не повною мірою відповідає вимогам сучасного етапу розвитку економіки, завданням, що їх поставив з'їзд партії. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР зобов'язали міністерства і відомства, партійні комітети більше приділяти уваги прискоренню науково-технічного прогресу, розв'язанню завдань переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку⁴⁴.

Вклад робітників у науково-технічний прогрес здійснюється в різних формах. Серед них: участь у русі винахідників і раціоналізаторів, у реконструкції і технічному переозброєнні виробництва, в освоєнні сучасної техніки тощо. Партійні організації спрямовують зусилля робітничого класу насамперед на розв'язання питань комплексної механізації і автоматизації трудомісткого й ручного виробництва, технічного переозброєння підприємств, заміни ручної праці машинною. Тільки за два роки одинадцятій п'ятирічці впровадження нової техніки і прогресивної технології дало близько 3 млрд. крб. приросту національного доходу і дві третини — продуктивності праці⁴⁵. Значна робота в цьому напрямі проводиться, зокрема, на Харківщині. Комуністи, трудящі області, розвиваючи схвалену ЦК Компартії України ініціативу «Технічний прогрес — ключ до ефективності», розгорнули рух під девізом «Виробничому і науковому потенціалу — найвищу віддачу». Ініціатори змагання — передові виробничі і наукові колективи — розробили й успішно виконують комплексні плани масового впровадження у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій, спрямованих на підвищення його ефективності в цілому. В ході соціалістичного змагання харків'яни за два роки п'ятирічці зекономили більш як півмільярда карбованців, а до її закінчення передбачають одержати економічний ефект на суму 1 млрд. крб.⁴⁶

Цій же меті підпорядковані республіканські цільові комплексні науково-технічні програми «Енергокомплекс», «Метал», «Матеріаломісткість», «Агрокомплекс», «Цукор», «Праця», які здійснюються під безпосереднім керівництвом ЦК Компартії України. Тільки в минулому 1982 р. організаціями, підприємствами та об'єднаннями республіки було реалізовано сотні завдань у рамках цих програм. Так, економія палива за рахунок зниження його питомої вартості становила 115 тис. т в умовному обчисленні. Перехід до виробництва економічних видів металовиробів дав можливість зберегти для народного господарства 178 тис. т металу на суму понад 30 млн. крб. Протягом двох років одинадцятій п'ятирічці в результаті реалізації завдань програми «Матеріаломісткість» зекономлено 500 тис. т прокату, 64 тис. т цементу⁴⁷.

В республіці розроблена і здійснюється система заходів по при-

⁴³ Там же.

⁴⁴ Рад. Україна, 1981, 19 трав.

⁴⁵ Там же, 1983, 16 лют.

⁴⁶ Робітнича газ., 1983, 8 січ.

⁴⁷ Рад. Україна, 1983, 26 лют.

скоренню науково-технічного прогресу. У третьому році п'ятирічки передбачено механізувати і автоматизувати майже 1,7 тис. підприємств, цехів, ввести в дію 2,2 тис. автоматичних і поточкових ліній, 79 автоматичних систем управління, перевести з ручної праці на механізовану і автоматизовану 216 тис. чол.⁴⁸ Конкретну програму реалізації цих планів намітив квітневий (1983 р.) Пленум ЦК Компартії України, який проаналізував діяльність і визначив основні завдання парторганізації по прискоренню науково-технічного прогресу, зміцненню зв'язків науки з виробництвом, виконанню республіканських цільових комплексних програм⁴⁹.

Як показує досвід роботи передових підприємств і об'єднань республіки, важливим засобом прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, зміцнення трудової і виробничої дисципліни є бригадний підряд. Народжена ініціативою мас, бригадна форма організації і оплати праці, яка дає значний економічний і виховний ефект, завдяки підтримці партійних організацій міцно утвердилася і стала практично головною у колективах київських виробничих об'єднань «Більшовик», «Комуніст», ім. С. П. Корольова та ін. Більше половини всіх робітників Києва працюють у 30 тис. таких бригад. В цілому по республіці майже дві третини робітників об'єднані у бригади⁵⁰.

Партійні організації республіки на практиці втілюють у життя вимогу XXVI з'їзду партії: «Проводити заходи по дальшому поширенню і підвищенню ефективності бригадної форми організації та оплати праці»⁵¹. Зокрема, ця форма сприяє дальшому розмаху технічної творчості робітничого класу. «Від бригади виробничої — до бригади творчої» — почин, що народився у період підготовки до XXVI з'їзду КПРС на Мелітопольському заводі тракторних агрегатів, широко підтримали трудові колективи республіки. Тільки в Запорізькій області по-новому працює 180 бригад підприємств і об'єднань. Змаганням під девізом «Бригада — центр новаторського пошуку» охоплено 200 бригад і 82 виробничі ділянки в Миколаївській області⁵².

Велику роботу по піднесенню творчої активності робітників, залученню їх до винахідництва і раціоналізаторства проводять добровільні товариства технічного профілю, які під керівництвом партійних і профспілкових організацій діють майже на всіх підприємствах. Так, республіканська організація Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР) об'єднує в своїх рядах 2 млн. 546 тис. чол. В 1981 р. було реалізовано майже 18 тис. винаходів і 865 тис. раціоналізаторських пропозицій⁵³. Масовий рух винахідників і раціоналізаторів допомагає виявити і привести у дію нові резерви виробництва, підвищити ефективність і якість роботи.

Таким чином, виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, партійні організації республіки докладають багато зусиль для всемірної активізації творчої ініціативи робітничого класу. Патріотичні почини, з якими виступають передовики, новатори виробництва, колективи трудящих, є доказом їх політичної зрілості, свідчать про повне розуміння та одностайну підтримку ними курсу Комуністичної партії.

⁴⁸ Там же, 16 лют.

⁴⁹ Там же, 28 квіт.

⁵⁰ Прапор комунізму, 1983, 2 берез.; Рад. Україна, 1983, 29 черв.

⁵¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 241.

⁵² Робітнич газ., 1982, 16 черв.; Правда України, 1982, 26 апр.

⁵³ Правда України, 1982, 26 июня.

В. П. Шевчук

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМПАРТИИ УКРАИНЫ ПО РАЗВИТИЮ ТРУДОВОЙ АКТИВНОСТИ РАБОЧЕГО КЛАССА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Резюме

В статье на конкретных примерах раскрыты формы и методы деятельности партийных организаций Украины по усилению трудовой активности рабочего класса республики на современном этапе, подчеркнута большое значение в их развитии решений XXVI съезда КПСС, ноябрьского (1982 г.) и июньского (1983 г.) Пленумов ЦК партии.

До 40-річчя видатних перемог радянських військ у Великій Вітчизняній війні

В. М. НЕМ'ЯТИЙ (Київ)

РАТНИЙ ГЕРОЇЗМ ВОЇНІВ БРАТНІХ НАРОДІВ СРСР ПРИ ФОРСУВАННІ ДНІПРА І ВИЗВОЛЕННІ КИЄВА

Битва за Дніпро і визволення Києва — одна з паяскравіших і вирішальних подій Великої Вітчизняної та другої світової воен. Якщо в Курській битві зазнала остаточного краху наступальна стратегія вермахту, то крах оборони фашистських військ на Дніпрі означав нездатність гітлерівської Німеччини вести й тривалі оборонні бої.

Для боїв на берегах Славутича був характерний насамперед величезний розмах. Відповідно до розробленого Ставкою Радянського Верховного Головнокомандування плану проведення наступальної операції влітку та восени 1943 р. спочатку до верхів'їв Дніпра, визволяючи Смоленщину, прорвалися війська Західного і Калінінського фронтів. 13 серпня розпочали наступ у Донбасі армії Південно-Західного і Південного фронтів. У результаті цього було зв'язано північний і південний фланги ворога, а частини Червоної Армії одержали можливість, визволяючи Лівобережну Україну, просуватися до середньої течії Дніпра.

На території Української РСР в битві за Дніпро брали участь війська п'яти фронтів: Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і трохи пізніше до нижньої течії річки вийшли частини Південного фронту (командуючі К. К. Рокоссовський, М. Ф. Ватутін, І. С. Конев, Р. Я. Малиновський, Ф. І. Толбухін, члени військових рад К. Ф. Телегін, М. С. Хрущов, І. З. Сусайков, О. С. Желтов, К. Я. Гуров) *. Перед ними було поставлено таке завдання: в результаті стрімкого наступу форсувати Дніпро з ходу, захопити плацдарми на його правому березі і розширити їх до розмірів, що давали б можливість розвивати дальший наступ. Битва за Дніпро мала завершитися визволенням столиці Радянської України.

Першими до Славутича вийшли 21—22 вересня на головному напрямі Воронежського фронту, на південь від Переяслава-Хмельницького, передові частини 40-ї і 3-ї гвардійської танкової армій (командуючі К. С. Москаленко і П. С. Рибалко), а слідом за ними — на північ від

* 20 жовтня 1943 р. ці фронти були перейменовані, відповідно, на Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські.

Киева — передові частини 38-ї армії, а також 13-ї і 60-ї армій Центрального фронту (командуючі Н. Є. Чибісов, М. П. Пухов, І. Д. Черняхівський). Використовуючи для переправи через річку різні підручні засоби, вони захоплювали і розширювали плацдарми на правому березі. Саме так виникли Букринський і Лютізький плацдарми, які стали основними під час визволення Києва.

До кінця вересня радянські війська на 700-кілометровому відрізку фронту від Лоева до Запоріжжя вийшли до Дніпра і створили на його правому березі більш як 20 плацдармів. Це значною мірою ослабило ворожу оборону і сприяло виникненню передумов для розвитку наступу частин Червоної Армії на Правобережній Україні. Дніпро як важливий стратегічний рубіж оборони для фашистів був, по суті, втрачений.

Вирішальні події битви за Дніпро відбувалися у жовтні — грудні 1943 р. Головною серед них була Київська наступальна операція. В результаті несподіваного могутнього удару 38-ї (з кінця жовтня 1943 р. її командуючим став К. С. Москаленко) і 3-ї гвардійської танкової армій з Лютізького плацдарму і наступу 60-ї армії при підтримці авіації 2-ї повітряної армії (командуючий С. Я. Красовський) ворожа оборона на північ від Києва була прорвана. Рано-вранці 6 листопада 1943 р. столиця України була повністю очищена від загарбників. «З взяттям Києва, — зазначалося в наказі Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна, — нашими військами захоплено найважливіший і найвигідніший плацдарм на правому березі Дніпра, що має важливе значення і для вигнання німців з Правобережної України»¹. Через 6 діб після визволення Києва радянські війська розширили плацдарм до 230 км по фронті і на 150 км углиб. Усі спроби гітлерівців прорватися до міста в листопаді — грудні 1943 р. не принесли їм успіху. Розгром фашистських військ у процесі здійснення Київської наступальної операції знаменував собою завершення корінного перелому у Великій Вітчизняній війні.

Перемога на берегах Дніпра стала закономірним результатом титанічної організаторської й політичної діяльності Комуністичної партії на фронті і в тилу, високих морально-бойових якостей радянських воїнів, зрослої майстерності командного складу, безприкладного подвигу трудівників тилу.

Оскільки хід битви за Дніпро і визволення Києва вже досить докладно описаний у мемуарах безпосередніх її учасників й відомих воєначальників Г. К. Жукова, О. М. Василевського, І. С. Конєва, К. С. Москаленка, С. М. Штеменка та інших, а також ґрунтовно проаналізований у численних фундаментальних колективних та індивідуальних монографічних дослідженнях, автор даної статті зосередив свою увагу на розкритті на конкретному фактичному матеріалі одного з найважливіших джерел перемоги радянських військ на берегах Славутича, як і Перемоги над фашизмом у Великій Вітчизняній війні, — дружби і братерства народів СРСР, що найяскравіше виявилися саме в збройній боротьбі з ворогом, в якій врешті-решт вирішувалася доля нашої Батьківщини.

Ленінська національна політика Комуністичної партії, братерська дружба й монолітна згуртованість народів СРСР витримали в роки війни суворі випробування. Бойове братерство частин багатонаціональної Червоної Армії було продемонстровано на всіх ділянках радянсько-німецького фронту, під час усіх вирішальних битв, коли воїни різних національностей нашої країни виявляли зразки небаченого в історії масового героїзму, мужності й відваги. «В суворі роки Великої Вітчизняної війни, — наголошується в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річни-

¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы в трех томах. К., 1980, т. 2, с. 111.

цю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — народи-брати пліч-о-пліч стали на захист Батьківщини, виявили масовий героїзм і непохитну волю до перемоги...»². Як у дні ворожого наступу, так і в період вигнання загарбників з української землі представники всіх народів СРСР, вірні інтернаціональному обов'язку, показували приклади беззавітної мужності, нездоланності братерства, яке зміцніло в боях.

Дружба і масовий героїзм радянських воїнів — синів і дочок багатонаціональної сім'ї народів першої в світі соціалістичної країни — яскраво виявилися і в битві за Дніпро та визволення Києва. Всі з'єднання, частини і підрозділи Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів, які брали участь у цій героїчній епопеї, були інтернаціональними за своїм складом. Виняткову хоробрість і відвагу демонстрували представники великого російського народу. Вони були цементуючою силою діючої армії: навколо них згуртувалися воїни всіх національностей Радянського Союзу. Виховані на ідеях марксизму-ленінізму, в душі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, воїни-росіяни показували бійцям і командирам інших національностей приклад незламної стійкості, високої ратної вички, беззавітної відваги. Для характеристики багатонаціонального складу військових формувань наведемо кілька прикладів. Так, наприкінці вересня 1943 р. до складу 60-ї армії входили представники 47 національностей, у тому числі 20 970 росіян (70% загального складу), 3213 українців (11,3%), 1538 казахів (5%), 1051 узбек (4,8%), 765 татар (2,5%), 553 білоруси (1,8%), 62 грузини (0,3%) та ін.³ При форсуванні Дніпра і визволенні столиці України вони діяли самовіддано і мужньо. Про це, зокрема, свідчив той факт, що 324 воїни цієї армії — найбільше з усіх армій — учасниць битви — були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу⁴.

В частинах і підрозділах 30-ї стрілецької дивізії 47-ї армії за станом на 20 грудня 1943 р. були представники близько 30 національностей. Серед них: росіян — 3277, таджиків — 1136, українців — 616, азербайджанців — 443, узбеків — 385, вірменів — 312, грузинів — 308, казахів — 139, татар — 86, білорусів — 81, киргизів — 63 й воїни 17 інших національностей⁵. Ця дивізія, як відомо, в ніч на 26 вересня 1943 р. під шаленим вогнем противника форсувала Дніпро на північ від Канева і зайняла плацдарм. А в ніч на 6 листопада 1943 р. вона однією з перших увірвалась в Київ, за що наказом Верховного Головнокомандуючого їй присвоєно найменування «Київська»⁶.

Національний склад частин і підрозділів 299-ї Харківської стрілецької дивізії 53-ї армії, що відзначилася в боях за Кременчук, на той же час характеризувався такими даними: росіян — 1770, українців — 987, узбеків — 83, татар — 55, євреїв — 50, білорусів — 44, чувашів — 20, мордвинів — 19, грузинів — 17, казахів і киргизів — по 16, вірменів і таджиків — по 11, комі і удмуртів — по 4, азербайджанців — 3, туркменів, марійців, кабардинців, бурятів, осетинів — по 1⁷.

Безумовно, національний склад військ значною мірою залежав від місцевостей, де формувалися або поповнювалися ті чи інші частини і з'єднання. Так, 10-й гвардійський Уральський танковий корпус, створений у червні 1943 р. за ініціативою Свердловського обкому ВКП(б),

² Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 5.

³ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 417, оп. 10597, спр. 4, арк. 99.

⁴ Военно-исторический журнал, 1973, № 9, с. 70.

⁵ ЦАМО СРСР, ф. 402, оп. 9623, спр. 104, арк. 78.

⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, т. 2, с. 112.

⁷ ЦАМО СРСР, ф. 409, оп. 1075, спр. 89, арк. 185.

складався в основному з росіян. Частини корпусу в складі 40-ї армії одними з перших форсували Дніпро. Його воїни виявили виняткову стійкість при розширенні Букринського плацдарму. 29 вересня 1943 р. політвідділ корпусу доповідав політуправлінню Воронежського фронту: «Переправившись на правий берег Дніпра і оволодівши там невеликим плацдармом, рядовий, сержантський та офіцерський склад частин корпусу міцно утримує зайняті рубежі. Гітлерівці напружують усі свої сили, щоб вибити із зайнятого рубежу сміливців, скинути їх у Дніпро. Вони проводять десятки контратак на добу, кидають проти радянських людей танки, самохідні гармати, автоматників. Авіація, міномети і артилерія ворога від зорі до зорі піддають жорстокому обстрілу бійців і командирів. Однак залізна воля до перемоги, стійкість і глибоке розуміння виконуваного історичного завдання породжують у воїнів сміливі, героїчні подвиги, численні вчинки, сповнені мужності й відваги»⁸. 38 танкістів корпусу були удостоєні звання Героя Радянського Союзу⁹.

Високий наступальний порив продемонстрували воїни 78-ї гвардійської стрілецької дивізії, сформованої в основному з жителів Далекого Сходу. 35 бійців і командирів цього з'єднання, які особливо відзначилися при форсуванні Дніпра, стали Героями Радянського Союзу¹⁰. Приклади беззавітної мужності, любові до Батьківщини, вірності інтернаціональному обов'язку показали також солдати і офіцери 74-ї гвардійської, 8-ї і 38-ї стрілецьких дивізій, створених у Казахстані, 51-ї гвардійської і 223-ї стрілецьких дивізій, сформованих в Азербайджані, 409-ї стрілецької дивізії, сформованої у Вірменській РСР¹¹, та багатьох інших з'єднань, що склалися переважно з представників середньоазіатських і закавказьких республік. «Вони прийшли до Дніпра з різних місць Радянського Союзу, — писала в ті дні «Правда». — Перелік Героїв Радянського Союзу, що публікується сьогодні, як і вчора, горить, виблискує, переливається багатокольоровими національними фарбами. Він такий же, як велика багатонаціональна Радянська держава. В ньому відображене братерство народів Радянського Союзу. На правому березі Дніпра зішлись і разом боролися, один одному допомагаючи, один одного виручаючи, ст. сержант Акімов Федір Пилипович і капітан Рибалка Олексій Васильович, і гвардії ефрейтор Айткулов Салім Нігметович, і гвардії мол. лейтенант Акбаулов Уразак Кстаубаевич, і червоноармієць Алі-Назаров Садик, і ст. лейтенант Лев Рафаїл Фроїмович, і гвардії ст. сержант Садиков Бабай*, і ще багато інших, імена яких звучать по-різному, а душа одна — душа по-

⁸ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 32, арк. 468.

⁹ Средний Урал в Великой Отечественной войне. Свердловск, 1978, с. 88.

¹⁰ Дальневосточники в Великой Отечественной войне. Хабаровск, 1973, с. 56.

¹¹ Казахстан в период Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. Сб. документов и материалов в двух томах. Алма-Ата, 1964, т. I, с. 580—581; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сб. документов и материалов в двух томах. Баку, 1976, т. 1, с. 424—426; Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Сб. документов и материалов. Ереван, 1975, с. 165.

* Ф. П. Акімов — командир кулеметної обслуги 705-го стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 1915 р. народження, росіянин, член КПРС; О. В. Рибалка — командир стрілецького батальйону 1033-го стрілецького полку 280-ї стрілецької дивізії 77-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 1920 р. народження, росіянин, член КПРС; С. Н. Айткулов — автоматник 231-го гвардійського стрілецького полку 75-ї гвардійської стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 1913 р. народження, татарин, член КПРС; У. К. Акбаулов — командир взводу 271-го гвардійського стрілецького полку 75-ї гвардійської стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 1908 р. народження, казах, член КПРС; С. Алі-Назаров — стрілок 1031-го стрілецького полку 280-ї стрілецької дивізії 77-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 1914 р. народження, узбек, безпартійний; Р. Ф. Лев — командир роти 989-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії 24-го стрілецького корпусу 60-ї армії, 1918 р. народження, єврей, член ВЛКСМ; Б. Садиков — командир гармати 167-го легкого артилерійського полку 3-ї легкої артилерійської бригади 18-го гвардійського стрілецького корпусу 60-ї армії, 1916 р. народження, узбек, член КПРС.

лум'яного радянського патріота. І для всіх їх усіма мовами народів Радянського Союзу однаково заклично звучить: Україна»¹².

Аналіз нагородних документів, що зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони СРСР (ф. 33), на Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за виявлену мужність і героїзм під час форсування Дніпра від Смоленська до Херсона та розширення плацдармів на його правому березі, дав можливість, по-перше, уточнити їх кількість (за підрахунками автора цих рядків, їх 2569 чол.), а по-друге, показати віковий, національний та партійний склад. Він характеризується даними, що відображені в таблицях 1, 2, 3.

Таблиця 1

Склад Героїв Радянського Союзу за віком						
До 20 років	21—25 років	26—30 років	31—35 років	36—40 років	41—45 років	понад 45 років
395	759	537	426	275	127	50

Таблиця 2

Склад Героїв Радянського Союзу за партійністю		
Комуністи	комсомольці	безпартійні
1415	406	748

Таблиця 3

Склад Героїв Радянського Союзу за національністю										
Росіяни	українці	білоруси	татари	казахи	мордвини	узбеки	башкири	грузини	вірмени	Представники 26 інших національностей
1850	435	45	56	33	27	26	19	19	13	46

Могутньою силою, що об'єднувала воїнів усіх націй і народностей Радянської держави, були комуністи. На початок Київської операції, наприклад, у військах 1-го Українського фронту налічувалося 135 тис. членів і кандидатів у члени партії (загальна чисельність військ цього фронту становила 361 197 чол.)¹³⁻¹⁵. Отже, майже кожний другий з тих, хто визволяв столицю України, був комуністом. Лише в парторганізації 40-ї армії в період підготовки до форсування Дніпра на обліку перебували 9776 членів ВКП(б), а на кінець битви — 13 350. Партійні організації цієї, як й інших армій, були багатонаціональними. В них налічувалося 8957 росіян, 2748 українців, 267 білорусів, 210 казахів, 66 узбеків, 1102 татарина, башкира, грузина, вірменина, киргиза, адигейця, чуваша, туркмена, таджика, азербайджанця, мордвина, удмурта, марійця, молдаванина і представники інших національностей¹⁶. Загалом перед форсуванням Дніпра в парторганізаціях п'яти фронтів було 539 669 комуністів¹⁷. Вони показували приклади виконання військового обов'язку. Їх самовідданість, стійкість і відвага в боротьбі з ворогом надихали бійців на подвиги. Про це свідчать численні документи тих часів. Так, у донесенні політуправління 1-го Українського фронту Головному політуправлінню Червоної Армії про авангардну роль комуністів у боях за Дніпро на Київському напрямі з 22 вересня до 22 жовтня зазначалося: «У боях за Дніпро, як і раніше у всіх битвах за нашу Батьківщину, в авангарді були комуністи. Батарея 1593-го винищувального протитанкового артилерійського полку 47-ї армії члена ВКП(б), росіянина, ст. лейтенанта Деркача Ф. Г. на маленькому плацдармі правобережжя Дніпра протягом десяти діб відбивала безперервні шалені танкові атаки. На батарею противник кидав близько 60 танків, але особовий склад на чолі з безстрашним комуністом стійко і вперто від-

¹² Правда, 1943, 18 окт.

¹³⁻¹⁵ ЦАМО СРСР, ф. 203, оп. 2677, спр. 20, арк. 106.

¹⁶ Там же, ф. 395, оп. 9153, спр. 21, арк. 16—59.

¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, т. 2, с. 7.

бивав усі атаки, знищивши 11 ворожих танків, 16 кулеметних точок, 12 автомашин з військами і вантажами і понад 400 гітлерівців. Тов. Деркачу присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Командир понтонної роти 134-го окремого понтонного батальйону 6-ї понтонної бригади 40-ї армії ст. лейтенант Єгоров С. В., член ВКП(б), під шквальним вогнем противника в крижаній воді Дніпра у винятково складних умовах забезпечив наведення переправи бойових підрозділів, працюючи сам на найнебезпечніших ділянках. Він удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

Безстрашний син українського народу, комуніст, кулеметник 1035-го стрілецького полку 280-ї стрілецької дивізії 60-ї армії Дементій Чута першим форсував Дніпро і вступив на його правий берег. Ворог напружував усі зусилля, щоб скинути його і жменьку бійців, які йшли за ним, у Дніпро. 19 фашистів було знищено шквальним вогнем ручного кулемета Чути. А коли противник не витримав, він кинувся вперед і опинився в гущі гітлерівських солдатів. Вони були настільки близько, що стріляти було неможливо. Тоді він схопив свій кулемет за ствол і прикладом знищував фашистів. Чуті Д. Є. присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Заступник командира по політчастині 3-го мотострілецького батальйону 11-ї мотострілецької бригади 10-го танкового корпусу 40-ї армії капітан Болбас О. К. — хоробрий син білоруського народу, більшовик, безмежно відданий Батьківщині, вступивши на правий берег Дніпра з жменькою радянських воїнів, з криком «За Україну!» кинувся в атаку і приголомшив ворога своєю несподіваною появою. Із залізною наполегливістю і витримкою всю ніч вела нерівний бій жменька радянських воїнів. Особисто т. Болбас гранатою знищив кулеметну службу ворога. Плацдарм було завойовано і утримано. Капітану Болбасу присвоєно звання Героя Радянського Союзу»¹⁸.

Політвідділ 7-ї гвардійської армії в своєму донесенні політуправлінню Степового фронту від 15 жовтня 1943 р. про роль комуністів у боях за розширення плацдарму на правому березі Дніпра на північ від Верхньодніпровська вказував: «Організує роль парторганізації, особистий приклад комуністів у бою є вирішальними факторами в успішному виконанні бойового наказу. Правильно визначив своє місце в жорстоких боях на правому березі Дніпра парторг 7-ї батареї 158-го гвардійського артилерійського полку ст. сержант Коваль Іван Петрович. Кожний бій не проходить без активної участі батареїної парторганізації. Парторг т. Коваль працює в тісному бойовому контакті з командиром ... ст. лейтенантом Петикінін Павлом Івановичем.

...Переправившись через Дніпро, батарея одразу вступила в бій з ворогом. Командуванням було поставлено завдання — не пропустити фашистів, утримати рубіж і своїм вогнем підтримати наші атакуючі піхотні підрозділи. Коли противник силою до двох батальйонів піхоти при підтримці 10 танків контратакував наші піхотні підрозділи, артилеристи, які першими форсували водний рубіж, зустріли ворога дружним і організованим вогнем. Танки ворога йшли з боку висоти, яка прикривала підступи до Дніпра і яку артилеристи захищали. Старший на батареї, комуніст, гвардії мол. лейтенант Каштанов наказав гармати ст. сержантів парторга Ковалья і члена ВКП(б) Масленникова розвернути проти танків, а третю, про всякий випадок, залишити в попередньому напрямі. Загорілася головна машина. Гітлерівці не зупинилися, фашистські машини продовжували повзти, а за ними йшли ворожі автоматники. Вже артилеристів відділяли від броньованого ворога не більше як 300—400 м. Бачачи, що з фронту танки не йдуть, Каштанов наказав розвернути в бік машин, що наближалися, і третю

¹⁸ ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 75, арк. 44—47.

гармату. Недосвідчений молодий навідник цієї гармати стріляв невдало, снаряди значно відхилилися вліво. Кожна секунда була на рахунок. До гармати підбіг парторг Коваль. Перший постріл він здійснив осколочним снарядом з метою перевірити напрям польоту снарядів. Потім бронебійним снарядом підбив танк. Машини противника пішли з поля бою, але німецькі автоматники продовжували свій рух до батареї, вони йшли з двох напрямів і були вже зовсім близько, їх вогонь змушував притискуватися до землі. В цей напружений момент на батарею прийшов з спостережного пункту ст. лейтенант Петикін. Швидко оцінивши обстановку, він наказав залишитися біля гармат командирам обслуг і навідникам, решті йти назустріч ворогу в рукопашну контратаку. Рішучим ударом артилеристи відкинули гітлерівців і відновили становище»¹⁹.

В роботі політорганів, партійних і комсомольських організацій, спрямованій на політичне забезпечення форсування Дніпра, особлива увага приділялася вихованню особового складу в дусі інтернаціональної єдності й бойового братерства воїнів усіх національностей СРСР, широкий популяризації героїчних подвигів бійців і командирів, показу вирішальної ролі великого російського народу в боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Виняткова важливість цієї роботи зумовлювалася самим складом з'єднань і частин. Адже на осінь 1943 р., тобто перед початком битви за Дніпро, в складі Червоної Армії значно збільшилася питома вага воїнів неросійських національностей. Тому від якості виховної роботи парторганізацій, командно-політичних кадрів залежав рівень боєздатності військ.

Особливу роль у зміцненні бойового братерства радянських воїнів відіграли агітколлективи, які постійно поповнювалися за рахунок найбільш підготовлених комуністів і комсомольців. У своїй роботі їх члени керувалися матеріалами всеармійської наради агітаторів, які працювали серед бійців неросійських національностей, проведеної Головним політичним управлінням Червоної Армії в серпні 1942 р., а також положеннями, що містилися в промові на цій нараді Голови Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна. «Війна показала, що Радянський Союз — єдина, дружна сім'я народів, що у нас така згуртованість, якої світ ще не бачив, — говорив М. І. Калінін. — Бійці всіх національностей, представлених у Червоній Армії, беззавітно захищають свою Батьківщину, б'ються чудово, виявляють величезну мужність і героїство»²⁰. Він дав ряд конкретних порад щодо поліпшення цієї роботи, насамперед наголосив на необхідності вивчення російської мови, оскільки саме цією мовою складаються військові статuti, пишуться накази, віддаються команди. Однак це не означає, що агітатори не повинні проводити роботу серед воїнів неросійських національностей їх рідною мовою. Звертаючи увагу агітаторів на той факт, що народи Радянського Союзу цілком справедливо вважають російський народ своїм старшим братом, М. І. Калінін водночас підкреслював необхідність виховання національної гордості, радянського патріотизму, радив розповідати кожному бійцю про героїчні традиції його народу, видатних полководців і воєначальників. Однак цього мало, вказував він. «Національну гордість і патріотизм наших людей слід втілювати в бойові справи, — рекомендував Всесоюзний староста. — У кожного народу є свої національні герої. Хай їх стане ще більше. Йде війна, а вона, як відомо, народжує героїв. Виховуйте своєю роботою сміливих, мужніх воїнів, допомагайте вирощувати кадри сержантського та офіцерського складу Червоної Армії з бійців неросійської національності»²¹.

Керуючись названими вище документами, поліуправління фронтів

¹⁹ Там же, ф. 391, оп. 5337, спр. 76, арк. 51—54.

²⁰ Калінін М. І. Избранные произведения. М., 1975, с. 356.

²¹ Там же, с. 361.

розробили конкретні заходи, спрямовані на виховання кожного бійця, особливо тих, хто не володів російською мовою. На практиці це здійснювалося таким чином. З числа воїнів — казахів, узбеків, таджиків, азербайджанців і т. д., насамперед комуністів і комсомольців, що добре володіли російською мовою, підбиралися і готувалися агітатори, читці, які й проводили роботу з своїми земляками. Для подання допомоги їм (інструктажу, роз'яснення складних питань) виділялися старші агітатори. Коли дозволяла обстановка, в хвилини затишшя або на привалі, бійці слухали бесіду рідною мовою або в перекладі з російської лекцію політпрацівника чи командира, знайомилися з повідомленнями Радінформбюро. Безумовно, особливу їх увагу привертала газети, бойові листки, плакати і брошури рідною мовою, випуск яких значно зріс.

Неоціненне значення у вихованні патріотичних почуттів і наступального пориву відігравали листи, що надходили на фронт. Причому вони адресувалися не лише землякам, а й окремим частинам, дивізіям, підрозділам. Їх полум'яні рядки, що відображали любов кожного народу до великої Батьківщини, були зрозумілі кожному воїну. Так, таджицькі трудящі писали землякам: «Коли ми говоримо про Батьківщину, перед нашими очима постає не тільки сповнена достатку долина Вахша, не тільки абрикосові та яблуневі сади Ленінабада, не тільки засніжені гори Паміра, що сягають своїми вершинами неба. Батьківщина — це зелені ліси і повноводні ріки Росії, родючі лани України, живописні береги Чорномор'я, овіяні димкою казок гори Кавказу і коліска революції — велике місто Леніна»²².

Авангардна роль армійських комуністів, величезна ідейно-виховна робота політвідділів сприяли масовому героїзму воїнів неросійських національностей. Чимало з них було нагороджено орденами і медалями. Так, у донесенні політвідділу 37-ї армії політуправління 2-го Українського фронту від 14 листопада 1943 р., зокрема, зазначалося: «В рядах особового складу з'єднань і частин армії налічується близько 18 національностей, згуртованих єдиною ідеєю боротьби проти німецько-фашистських загарбників у боях на лівому березі Дніпра, за переправу і за розширення плацдарму на правому березі. Бійці неросійських національностей показують зразки героїзму і мужності.

Гвардії червоноармієць 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії Мерзаєв Берди, народження 1919 р., безпартійний, за національністю узбек, виконував обов'язки весляра на переправі через Дніпро. За дві доби безперервної його роботи на надувному човні «А—3» під сильним артилерійським вогнем противника при форсуванні нашою армією Дніпра переправив на правий берег 300 бійців, 10 станкових кулеметів, 8 мінометів і понад 4 тис. патронів. На правому березі Дніпра під час наступальних операцій нашої армії, ризикуючи життям, під сильним рушнично-кулеметним вогнем противника встановив 53 протитанкові міни, за що нагороджений медаллю «За відвагу».

Гвардії червоноармієць Джумагалієв Кауш, 92-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1920 р. народження, казах, член ВКП(б), будучи зв'язковим командира роти, під сильним вогнем противника передав наказ командирі взводу вибити фашистів з пануючої висоти 179,9. В цей час противник відкрив ураганний вогонь по наших бойових порядках. Бійці відчували вагання. Бачачи це, т. Джумагалієв піднявся на весь зріст і з словами: «Гвардійців вам не взяти так просто!» кинувся вперед. За ним побігли всі бійці. Рота завдяки рішучим діям вибила противника з траншеї і оволоділа висотою. Тов. Джумагалієв першим увірвався в траншею противника і знищив 11 фашистів. Тов. Джумагалієв, учасник сталінградських боїв, нагороджений медаллю «За відвагу».

²² Коммунист Вооруженных Сил, 1970, № 3, с. 24.

Гвардії ст. сержант 92-ї гвардійської стрілецької дивізії т. Шевідзе Давид Романович, 1909 р. народження, грузин, безпартійний. На правий берег Дніпра переправився з першою групою бійців, одразу вступив у бій з противником, подавив дві вогневі точки противника, завдяки чому забезпечив переправу решти бійців. Під час визволення населених пунктів Куховка, Колодіївка т. Шевідзе першим вривався в села, із закликком: «За Батьківщину! За нашу Україну!» повів за собою всіх бійців батальйону. В цих боях він особисто підбив 2 бронемашини противника і знищив 7 гітлерівців»²³⁻²⁵.

Разом з іншими народами-братами виконав свій священний обов'язок перед Батьківщиною і український народ. Тісно згуртований навколо Комуністичної партії, він з честю витримав суворі випробування воєнного часу, продемонстрував безмежну відданість радянському соціалістичному ладу, ленінській дружбі народів. Незважаючи на те, що територія України була тимчасово окупована фашистськими загарбниками, тисячі її синів і дочок відважно боролися на фронті і в тилу ворога. Непорушна єдність українського народу з великим російським та іншими народами нашої країни зумовила неминучий крах планів гітлерівців та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів знищити соціалістичні завоювання, вирвати УРСР з дружної сім'ї народів СРСР. За мужність і героїзм, виявлені синами і дочками України в боях за честь, свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, понад 2 тис. воїнів-українців удостоєні звання Героя Радянського Союзу, близько 2,5 млн. — нагороджено орденами і медалями.

Велика Вітчизняна війна ще раз переконливо підтвердила той факт, що єдиною гарантією вільного існування Радянської України, як й інших союзних республік, запорукою їх успіхів і процвітання є могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік. «Ми завжди будемо шанувати пам'ять про синів і дочок усіх народів нашої багатонаціональної Вітчизни, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — які віддали життя в боротьбі за її щастя і незалежність, визволили від фашистського нашествия дорогу і близьку серцю всіх народів країни Радянську Україну»²⁶.

Завдяки великій допомозі трудящих усіх союзних республік наш народ за короткий історичний строк загоїв страшні рани війни, відродив з руїн міста і села, промислові підприємства, колгоспи та радгоспи, заклади культури. За роки, що минули після Великої Вітчизняної війни, в братній сім'ї радянських народів Українська РСР досягла значних успіхів.

Виявляючи високу політичну і трудову активність, радянський народ наполегливо працює над виконанням історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, листопадового (1982 р.) і червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС. Знаючи, якою дорогою ціною була здобута Перемога над фашизмом, радянські люди рішуче й одноставно підтримують зовнішню і внутрішню політику Комуністичної партії, суть якої була чітко викладена Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Ю. В. Андроповим. «Радянський Союз робитиме все від нього залежне, — підкреслив він, — щоб забезпечити нинішньому і прийдешньому поколінням спокійне мирне майбутнє. Це мета нашої політики, і від неї ми не відступимо»²⁷.

В героїчних звершеннях трудящих нашої країни, спрямованих на виконання завдань одинадцятої п'ятирічки, знаходять вияв їх висока свідомість, полум'яний патріотизм і відданість ідеалам комунізму, за торжество яких у роки Великої Вітчизняної війни боровся наш народ.

²³⁻²⁵ ЦАМО СРСР, ф. 240, оп. 2772, спр. 10, арк. 69—70.

²⁶ Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 101.

²⁷ Андропов Ю. В. Шестдесят років СРСР. К., 1982, с. 27.

В. Н. Немятій

РАТНИЙ ГЕРОІЗМ ВОІНОВ БРАТСКИХ НАРОДОВ СССР
ПРИ ФОРСИРОВАНИИ ДНЕПРА И ОСВОБОЖДЕНИИ КИЕВА

Резюме

В статье показаны боевое братство, массовый героизм советских воинов — сынов и дочерей всех народов СССР — во время битвы за Днепр и освобождение Киева, деятельность полторганов, армейских парторганизаций по усилению авангардной роли коммунистов, укреплению дружбы и интернационального единства многонационального состава войск в боях против фашистских захватчиков на берегах Славутича.

* * *

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ)

КОЛГОСПНИЙ ЛАД — ВЕЛИКЕ ЗАВОЮВАННЯ СОЦІАЛІЗМУ

Перебудова сільського господарства на соціалістичних засадах і залучення найширших селянських мас до будівництва нового ладу є складовими частинами лєнінського плану побудови базису соціалістичного суспільства, принципово нових відносин між людьми. Здійснення революційних перетворень на селі В. І. Ленін вважав таким же закономірним заходом, як і проведення соціалістичної націоналізації промисловості та культурної революції. Вже в Квітневих тезах, що являли собою програму боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, він наголосив на необхідності націоналізації всіх земель, конфіскації поміщицьких землеволодінь і передачі їх у розпорядження місцевим Рад. Володимир Ілліч, зокрема, підкреслював: «Аграрну революцію ми одні зараз розвиваємо, кажучи селянам, щоб вони брали землю зараз же»¹.

Після перемоги Великого Жовтня і встановлення диктатури пролетаріату робітничий клас Росії в тісному союзі з селянськими масами під керівництвом партії більшовиків вперше в історії людської цивілізації розпочав будівництво соціалізму. В. І. Ленін визначив два шляхи здійснення соціалістичної перебудови села. Це, — по-перше, створення на базі колишніх поміщицьких, а також великих землеволодінь сільської буржуазії радянських, тобто державних, господарств — радгоспів, господарств принципово нового, соціалістичного типу, що являли собою всенародну власність, а, по-друге, — колективних господарств як вищої форми соціалістичної кооперації на основі об'єднання засобів виробництва й колективістської праці безпосередніх виробників — селян.

Єдиною політичною партією, яка завжди послідовно виступала на захист сільської бідноти, була більшовицька партія. Вже в рішеннях VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) про землю, про боротьбу за владу Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів було накреслено чітку програму революційних перетворень на селі. Виступаючи на ній, В. І. Ленін підкреслював, що без гострої, наступальної класової боротьби селянство землі отримати не зможе. При цьому винятково важливе значення матиме революційна творчість найширших народних мас². Тим більше, що характерною рисою тогочасно-

¹ Ленін В. І. Петроградська загальноміська конференція РСДРП(б). 14—22 квітня (27 квітня—5 травня) 1917 р. Доповідь про поточний момент і про ставлення до Тимчасового уряду №(27) квітня.— Повне збір. творів, т. 31, с. 233.

² Див.: Ленін В. І. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б). 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Доповідь в аграрному питанні 28 квітня (11 травня).— Повне збір. творів, т. 31, с. 401.

го села було значне соціальне розшарування його мешканців як щодо майнового становища, так і розміру землеволодінь, що належали їм. Адаже, скажімо, в 1917 р. на Україні з 44,1 млн. десятин придатної для користування землі поміщикам, капіталістам, монастирям і царедворцям належало 16,2 млн., куркулям і заможним селянам — 13 млн., середнякам — 9,6 млн. У той же час малоземельне селянство мало лише 5,3 млн. десятин, тобто в середньому близько двох десятин на дворі. До того ж з 4 млн. селянських дворів 1,8 млн. не мали робочої худоби і сільськогосподарського реманенту³, тому не могли обробляти навіть мізерні клаптики землі, що належали їм.

Особливо негативно на становищі біднішого селянства позначала-ся цілковита відсутність або мізерна кількість у значної його частини посівів зернових культур. Так, 633 тис. дворів зовсім не мали їх, а 625 тис. засівали лише близько однієї десятини⁴. Нестача землі змушувала малоземельне селянство йти в кабалу до поміщиків і куркулів, які нещадно експлуатували його, виплачуючи за каторжну працю мізерну плату.

Процес революційних перетворень в українському селі мав певну специфіку. Його здійснення, як і в усій країні, ускладнювалося відсутністю досвіду будівництва нового життя. В. І. Ленін, партія більшовиків докладали багато зусиль для налагодження цього процесу, однак нерідко з ряду причин з їх порадами і вказівками не були вчасно ознайомлені працівники місцевих Рад, які безпосередньо займалися вказаними питаннями. В зв'язку з цим у 1918 р. Володимир Ілліч написав статтю «Чергові завдання Радянської влади», в якій накреслив план, шляхи і методи будівництва основ соціалізму. Він наголосив на необхідності організувати управління народним господарством у загальнодержавному масштабі. Першочерговим завданням у той час було налагодження державного обліку і контролю за виробництвом і розподілом продуктів, що дало б можливість здійснювати плановий, регулюючий вплив на дрібнотоварне виробництво.

Проведенню соціалістичних перетворень на селі всіляко перешкоджали також великі землевласники і найбільш численний експлуататорський клас — куркульство, які саботували всі заходи місцевих органів Радянської влади. Крім того, на території України протягом тривалого часу відбувалися жорстокі бої з іноземними інтервентами і внутрішньою контрреволюцією. Отже, провести розподіл землі між трудовим селянством не могли навіть організовані незаможні селянські маси. «Біднота безпосередньо, — зазначав В. І. Ленін, — ... перехід землі від поміщиків могла використати дуже мало, бо у неї не було для цього ні матеріалів, ні знарядь. І ось ми бачимо, що біднота організується, щоб не дати куркулям захопити відібрані землі. Радянська влада подає допомогу виниклим комітетам бідноти у нас і «комнезаможам» на Україні»⁵.

Специфіку і особливості відособленої природи селянства Росії зумовлювали численні звичаї, що вироблялися протягом десятиріч. Вони також впливали на хід господарського будівництва. Недаремно у лютому 1920 р. В. І. Ленін писав, що здобути перемогу над білогвардійськими військами легше, ніж розв'язати господарські проблеми. «Перемогти Колчака, Юденича, Денікіна, — підкреслював Володимир Ілліч, — було значно легше, ніж перемогти старі дрібнобуржуазні звички, відносини, навички, господарські умови, відстоювані і відтворювані

³ Панченко П. П., Талан Е. П. Світлий шлях колгоспного селянства. К., 1980, с. 5.

⁴ Історія селянства Української РСР. В двох томах. К., 1967, т. 2, с. 12.

⁵ Ленін В. І. Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії 9 квітня 1921 р. — Повне зібр. творів, т. 43, с. 141.

мільйонами і мільйонами дрібних господарів поруч з робітниками, разом з ними, серед них»⁶.

Однак і за таких умов процес становлення нових форм господарювання в сільському господарстві неухильно розвивався. Після перемоги Великого Жовтня почали створюватися радгоспи. Водночас з'явилися різні форми виробничої кооперації — тсози, комуни, супряги, колгоспи, активізували свою діяльність громадські об'єднання — комітети незможних селян тощо.

Життя вимагало узагальнення, всебічної підтримки і поширення нових форм господарювання на селі, а також вироблення інших, прогресивних і водночас доступних, зрозумілих широким селянським масам. Творчо розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про історичну роль і місце селянства стосовно до конкретних умов і завдань соціалістичного суспільства, В. І. Ленін висунув ідею про шлях залучення його до нового життя. Він полягав у кооперуванні дрібних товаровиробників, добровільному усупільненні їх власності і піднесенні на цій основі сільського господарства. Необхідність застосування різних форм і методів кооперування найширших мас трудового селянства В. І. Ленін обгрунтував у праці «Про кооперацію», вперше опублікованій в газеті «Правда» 26 і 27 травня 1923 р. У ній було визначено також перспективи розв'язання аграрного питання в нашій країні за умов соціалістичного будівництва.

Питання консолідації, організації сільської бідноти, зосередження її зусиль на революційних перетвореннях у той час стояло дуже гостро. В зв'язку з цим В. І. Ленін наголошував, що «організація сільської бідноти... стоїть перед нами як найважливіше питання нашого внутрішнього будівництва і навіть як найголовніше питання всієї нашої революції»⁷.

У статті «Про кооперацію» Володимир Ілліч підкреслював, що в умовах нової економічної політики значення кооперації незмірно зросло, збагатився зміст її діяльності. Адже держава диктатури пролетаріату створила умови, за яких змінюється соціально-економічна і політична суть кооперації. Це й зрозуміло, оскільки природа кооперативної власності цілком залежить від характеру влади, способу виробництва, суті соціально-економічних відносин. «У нас, — писав В. І. Ленін, — ... коли державна влада в руках робітничого класу, коли цій державній владі належать всі засоби виробництва, у нас, справді, завданням залишилося тільки кооперування населення»⁸.

Молода Радянська держава мала перерозподілити свій національний доход, матеріально-технічні ресурси і створити відповідну матеріально-технічну базу з метою подання широкої допомоги кооперативному будівництву, створення і зміцнення великого громадського сільськогосподарського виробництва. За таких обставин партія і держава поставили завдання провести за короткий строк соціалістичну індустріалізацію країни, оскільки лише в результаті індустріалізації та електрифікації народного господарства створювалися відповідні умови для здійснення виробничої кооперації селянства.

Як відомо, В. І. Ленін вважав, що для забезпечення передовою технікою, необхідними знаряддями праці та електричною енергією дедалі зростаючих потреб землеробства і неухильного підвищення на цій основі продуктивності сільськогосподарської праці, а також для зростання культурно-технічного рівня широких мас села необхідно здійснити широкомасштабну індустріалізацію народного господарства⁹.

⁶ Ленін В. І. Лист до організацій РКП про підготовку до партійного з'їзду.— Повне збір. творів, т. 40, с. 138.

⁷ Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 167.

⁸ Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 351.

⁹ Див.: Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 151—154.

На початку 20-х років існували і діяли різні види кооперації, зокрема споживча кооперація, тсози, комітети взаємної допомоги. Залучення дедалі більшої частини селянських господарств до системи радянської кооперації сприяло їх переходу на колективістський шлях господарювання. В результаті цього рух за створення колгоспів рік у рік набував усе ширшого розмаху. Селянські маси активніше об'єднувались у колективні господарства, показували справжній зразок соціалістичного господарювання на вільній землі, вели наполегливу боротьбу з куркулями, що намагалися всілякими засобами скомпрометувати колгоспний рух. За своїм соціальним складом колективні господарства мали досить чітку класову спрямованість. Так, у другій половині 1922 р. на Україні діяли понад 3 тис. колгоспів, більш як 70% членів яких становили члени КНС¹⁰.

Процес кооперування на селі республіки, особливо в її центральних і південних районах, значно прискорився після опублікування праці В. І. Леніна «Про кооперацію». Збільшилася й кількість кооперативних виробничих об'єднань, насамперед їх вищої форми — колгоспів. На 1 січня 1924 р. на Україні функціонувало 3,9 тис. виробничих колективів^{10а}.

Винятково важливе значення для розв'язання складних завдань будівництва нового суспільства мали рішення XIV з'їзду ВКП(б) про здійснення індустріалізації країни, створення матеріально-технічної бази соціалізму. З'їзд також накреслив програму якнайширшого залучення середнього селянства до будівництва соціалізму через кооперацію. Цінність кооперативних форм об'єднання селянства полягала в тому, що вони не означали відмови від «приватного торгового інтересу», а поєднували і підпорядковували за допомогою пролетарської держави приватний інтерес загальним інтересам¹¹.

Наступний з'їзд ВКП(б) — п'ятнадцятий, який відбувся в грудні 1927 р., спеціально розглянув питання про роботу на селі. Він ввійшов в історію країни як вищий партійний форум, що проголосив курс на колективізацію сільського господарства та прийняв директиви по першому п'ятирічному плану розвитку народного господарства (1928—1932 рр.). З особливою силою XV з'їзд ВКП(б) наголосив на тому, що «завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи повинно бути поставлене як *основне завдання* партії на селі»¹². Водночас було вказано на те, що в ході здійснення колективізації сільського господарства має застосовуватись лише принцип добровільності, в зв'язку з чим зростала роль роз'яснювальної роботи серед селянства.

ЦК ВКП(б), Радянська держава вживали заходів для забезпечення трудівників села, насамперед тих, що стали на шлях кооперування, сільськогосподарською технікою. Керуючись вказівками В. І. Леніна про необхідність створення потужної індустрії, яка була б «...здатна реорганізувати і землеробство...»¹³, вони докладали зусиль до всемірного розвитку сільськогосподарського машинобудування. Зокрема, на селі зростала кількість тракторів. Так, на початку 1927 р. в сільському господарстві України працювали 6100 тракторів, у той час як у 1923 р. — лише 175. Причому якщо на початку 20-х років трактори та іншу сільськогосподарську техніку доводилось купувати за кордоном, то вже в 1930 р. став до ладу Сталінградський, а в 1931 р. — Харківський

¹⁰ Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 108.

^{10а} ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 25, арк. 19—20, спр. 26, арк. 31—35.

¹¹ Див.: Лецін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 352.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1980, т. 4, с. 54.

¹³ Див.: Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. 22 червня — 12 липня 1921 р. Тези доповіді про тактику РКП.— Повне збір. творів, т. 44, с. 9.

тракторні заводи, Саратовський та Запорізький комбайнові, Ростовський, Гомельський, Ташкентський заводи сільськогосподарського машинобудування. На Україні в 1928 р. діяли 38 заводів сільськогосподарського машинобудування, які випускали майже 60% загальносоюзного обсягу продукції відповідного профілю. В 1930 р. з конвейера запорізького заводу «Комунар» зійшло 347 комбайнів, а в 1932 р. — 5935 комбайнових агрегатів¹⁴.

Створення вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, масове постачання селу тракторів та іншої техніки дали можливість організувати там перші машинно-тракторні товариства (МТТ), тракторні загони і колони, а згодом і міжсільські машинно-тракторні станції (МТС). Їх діяльність мала велике значення для розвитку продуктивних сил села, вдосконалення нових виробничих відносин, прискорення процесу колективізації сільського господарства, створення сприятливих умов для дальшого зміцнення союзу робітничого класу і селянства, пожвавлення зв'язків між містом і селом, зростання активності колгоспного селянства в боротьбі з куркульством, побудові соціалізму в СРСР.

Розвитку кооперативних форм господарювання, залученню селянства, насамперед біднішого, а згодом і середнього до колгоспів і радгоспів сприяла допомога селу з боку робітничого класу, всіх трудящих міст. Лише взимку 1929—1930 рр. майже 23,5 тис. робітників промислових підприємств допомагали селянам ремонтувати машини та сільськогосподарський інвентар. Крім того, на село виїхали 22,5 тис. працівників окружних та районних організацій для розв'язання різних господарських питань, а також проведення політико-виховної роботи¹⁵.

У відповідь на заклик партії на початку 30-х років на постійну роботу в село було направлено 27,6 тис. чол., 70% яких становили комуністи¹⁶. Зростання і зміцнення соціалістичного сектора в народному господарстві країни, встановлення державного контролю за виробництвом зерна дали можливість партії і уряду наприкінці 1929 р. перейти від політики обмеження й витіснення куркульства до політики ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації сільського господарства.

На кінець першої п'ятирічки в країні було здійснено суцільну колективізацію сільського господарства. Вперше в історії людства під керівництвом партії більшовиків було запроваджено колективістські форми господарювання, що цілком відповідали інтересам і прагненням найширших мас трудового селянства. Наприкінці 1932 р. на Україні вже функціонувало близько 25,3 тис. колгоспів, в які вступило більш як 3,3 млн. селянських господарств, тобто 70% їх загальної кількості. Колгоспи мали 20 млн. га всієї посівної площі республіки¹⁷. На кінець першої п'ятирічки питома вага зайнятих під основні сільськогосподарські культури посівних площ, що були в користуванні колгоспів, стала домінуючою. Наприклад, 73% загальної площі посівів зернових культур, 71,2% — цукрового буряка, більш як 63% — кормових трав у республіці належали колгоспам¹⁸.

Колективізація сільського господарства знаменувала собою втілення в життя ленінського кооперативного плану, становлення на селі принципово нових, соціалістичних виробничих відносин. Було створено

¹⁴ Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 119.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 8, спр. 1285, арк. 3—7 (підррахунки автора).

¹⁶ Історія Коммунистической партии Советского Союза. М., 1977, с. 383, 392; Советский энциклопедический словарь. М., 1979, с. 367.

¹⁷ Радянська Україна. Довідник. К., 1940, с. 52—53.

¹⁸ Більшовик України, 1933, № 4, с. 42—43; Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 166.

об'єктивні умови для здійснення революціонізуючих перетворень у матеріально-технічній базі, рішучого піднесення всіх галузей сільськогосподарського виробництва. Колективізація зумовила глибокі зміни у соціальній структурі соціалістичного суспільства. Клас дрібних власників землі й знарядь праці перетворився в цілком новий клас — радянське колгоспне селянство. Це зумовлювалося його важливим місцем у системі суспільних відносин і водночас впливом соціально-економічних процесів, які відбувалися в радянському суспільстві, на розвиток колгоспного селянства як класу, як нового соціального феномена.

У Програмі КПРС дається висока оцінка колективізації сільськогосподарства. В цьому документі, зокрема, вказувалося, що доля соціалізму в такій країні, як СРСР, багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпоршеного селянського господарства на шлях соціалістичного кооперування. Саме під керівництвом партії, при всебічній допомозі й підтримці робітничого класу селянство твердо і безповоротно стало на шлях соціалізму. Колгоспний лад — це воістину величезне завоювання соціалістичного суспільства. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства, — наголошується в Програмі КПРС, — означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. Колективізація назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів. На основі ленінського кооперативного плану одвічне селянське питання було по-справжньому розв'язане»¹⁹.

У зв'язку з дедалі зростаючими масштабами колгоспного будівництва постало питання про пошук найдоцільніших форм організації праці, вироблення чіткої структури сільськогосподарських артілей, встановлення взаємозв'язків між ними і машинно-тракторними станціями тощо. Відповідно до рішень червневого (1931 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) в усіх галузях колгоспного виробництва були застосовані прості й зрозумілі членам сільгоспартілей форми відрядності. Залежно від кількості і якості виконаних робіт колгоспникам записували в трудові книжки певну кількість трудоднів.

Ці заходи відповідали настановам В. І. Леніна, який наголошував у статті «Як організувати змагання?»: «Беріться *самі* за облік і контроль виробництва і розподілу продуктів, — в цьому *тільки* в цьому шлях до перемоги соціалізму, запорука його перемоги, запорука перемоги над всякою експлуатацією, над всякою нуждою і злиднями!»²⁰. Відбулися істотні зміни й в організації виробництва, що полягали в створенні у колгоспах бригад та ланок. МТС виконували роботи на основі укладених з колгоспами договорів, в яких фіксувалися не тільки характер, строки виконання і обсяги робіт, але й їх якість.

Значно змінилися самі сільськогосподарські артілі, зокрема збільшилися площі оброблюваних ними земель. Так, у 1932 р. на Україні на один колгосп припадало в середньому близько 700 га сільськогосподарських угідь²¹. Посилювалася не лише організаційно-господарська, а й політико-виховна роль машинно-тракторних станцій, яких на початок 1933 р. у країні діяло 2446, а в республіці — 592²². Відповідно до рішень січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) при МТС були утворені політвідділи, які функціонували до 1934 р., тобто до їх реорганізації.

Зростала виробнича і політична активність колгоспників. Цьому сприяв I Всесоюзний з'їзд колгоспників — ударників, який відбувся в Москві у лютому 1933 р. Він пройшов під лозунгом — зробити кол-

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 12.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 194.

²¹ Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 167.

²² История Коммунистической партии Советского Союза, с. 423.

госпи більшовицькими, а колгоспників — заможними. З'їзд звернув увагу на необхідність використання в колгоспах кращого досвіду застосування Статуту сільськогосподарської артілі, що діяв з 1930 р. і регламентував внутрішнє життя їх трудових колективів, був дійовим важелем у розвитку колгоспної демократії тощо.

Через два роки, в лютому 1935 р., відбувся II Всесоюзний з'їзд колгоспників — ударників, який прийняв новий Статут сільськогосподарської артілі. В ньому знайшов відображення значний досвід господарювання, нагромаджений на той час колгоспами. Згідно з положеннями цього Статуту земля, що оброблялася колективними господарствами, закріплювалася за ними навечно як основа громадського сільськогосподарського виробництва. В Статуті було зафіксовано основні положення щодо організації, а також ведення великого громадського господарства, визначалися розміри особистого господарства колгоспників. Він регламентував обов'язки і права колгоспників, сприяв розвитку внутріколгоспної демократії²³.

Втілення в життя його положень позитивно вплинуло на піднесення економіки сільського господарства, зміцнення трудової дисципліни, підвищення політичної активності членів колгоспів, формування колективістських принципів їх життя і діяльності в умовах розв'язання дедалі зростаючих завдань соціалістичного будівництва.

В 1935 р. серед трудівників ланів і ферм республіки за прикладом передових робітників промислових підприємств розгорнувся рух новаторів за вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур, зокрема цукрових буряків. На Україні його ініціатором виступила молодша ланкова колгоспу «Комінтерн» Петровського району на Київщині комсомолка Марія Демченко. В 1935 р. очолювана нею ланка збрала по 523 ц цукрових буряків з гектара, в той час як середня врожайність по колгоспу становила 135 ц.

Самовіддана праця ініціатора руху п'ятисотениць у сільському господарстві була високо оцінена Радянським урядом: М. С. Демченко нагороджена орденом Леніна, а Центральний Виконавчий Комітет СРСР оголосив їй подяку. Члени її ланки І. П. Ткаченко, Є. Л. Савченко, Д. С. Демченко за досягнуті успіхи у праці нагороджені орденами Трудового Червоного Прапора.

Високі врожаї цієї цінної технічної культури вирощували й інші передові ланки. Так, ланка, яку очолювала комсомолка Марина Гнатенко з цього ж колгоспу, збрала по 500 ц цукрових буряків з гектара. Ланкова також була удостоєна високої урядової нагороди — ордена Леніна²⁴.

Приклад новаторів-п'ятисотениць Київщини підхопили колгоспники інших областей республіки. Серед їх послідовниць — ланкові колгоспу ім. К. Ворошилова Х. Найдич та сільгоспартілі «Більшовик» Вінницької області Г. Швидка, бригадир згур'ївського радгоспу Полтавської області Г. Гета й багато інших. А в 1936 р. на Україні вже працювали 600 п'ятисотениць. Значного поширення ця ініціатива набула і в наступні роки.

Багато цінних починань виникло й на інших ділянках колгоспного виробництва. Так, ланка М. О. Озерного з колгоспу «Червоний партизан» на Дніпропетровщині в 1936 р. збрала по 108 ц кукурудзи з гектара, а згодом перекирила й 120-центнерний рубіж²⁵.

Поглиблювалася колективізація сільського господарства республіки. В 1940 р. на Україні (не рахуючи західних областей) було коопе-

²³ Там же, с. 431.

²⁴ Советский энциклопедический словарь, с. 318, 379.

²⁵ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 73, арк. 21—24.

ровано 98% селянських дворів²⁶. Цей процес розпочався і в західних областях, які возз'єдналися в 1939 р. з Радянською Україною в складі СРСР. Напередодні Великої Вітчизняної війни там було створено 2600 сільськогосподарських артілей^{26а}.

Водночас у республіці зростала загальна кількість колективних господарств. У 1940 р. в УРСР налічувалося 28 637 колгоспів, у тому числі 263 риболовецьких²⁷. Тільки протягом цього року в них було організовано 2534 тваринницькі ферми. А за перші три роки третьої п'ятирічки поголів'я великої рогатої худоби в сільгоспартілях зросло на 82,5% і на січень 1941 р. становило 3313,1 тис. голів, поголів'я свиней збільшилося на 47,3% і досягло 2883,9 тис. голів, а овець і кіз, — відповідно, на 104,2% і 3099,2 тис. голів²⁸ тощо.

У піднесенні колгоспного виробництва УРСР, як і всієї країни, велика роль належала машинно-тракторним станціям, які стали визначальним фактором зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, усього сільського господарства. В 1940 р. в республіці працювали 1225 МТС. Їх машинно-тракторний парк складався з 90 тис. тракторів, 31 тис. комбайнів, 50 тис. автомашин^{28а}. Значно зріс обсяг робіт, які виконували механізатори. Зокрема, трактористи виконували більш як $\frac{3}{4}$ робіт, пов'язаних з обробіткою ґрунту, засівали понад половину площ зернових і технічних культур. На збиранні насамперед зернових дедалі частіше застосовувалися комбайнові агрегати. Напередодні Великої Вітчизняної війни на ланах республіки комбайнами збирали врожай з 40% площ зернових культур.

Серед працівників МТС було чимало справжніх ентузіастів своєї справи, новаторів виробництва. Наприклад, кожний механізатор першої в республіці і країні жіночої комсомольської тракторної бригади Старобешівської МТС Донецької області в 1933 р. виробив у середньому на трактор по 789 га умовної оранки, в той час як норма виробітку становила 497 га. Однак особливо відзначилась її бригадир Паша Ангеліна, яка виробила на трактор майже 900 га умовної оранки²⁹. А через рік члени цієї бригади виробили на трактор по 1225 га умовної оранки, зекономили сотні кілограмів пального, чимало мастил. Вони щедро ділилися своїм досвідом з сотнями жінок, які за їх прикладом стали механізаторами. Через 4 роки в Старобешівській МТС вже працювали 13 жіночих тракторних бригад. У 1936 р. на VIII Надзвичайному з'їзді Рад П. М. Ангеліна доповіла, що члени очолюваної нею бригади в середньому на трактор виробили по 1714 га умовної оранки. За самовіддану працю, творчий ентузіазм і новаторство, активну участь у соціалістичному змаганні прославлена бригадир була двічі удостоєна високого звання Героя Соціалістичної Праці.

Держава постійно дбала про вдосконалення організації праці в колгоспах, систематичне залучення членів сільськогосподарських артілей до роботи на ланах і фермах. Цьому вирішальною мірою сприяло встановлення за рекомендацією травневого (1939 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) мінімуму трудоднів, які мали виробити працездатні колгоспники. У республіці він становив 80 трудоднів на рік.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини на СРСР, тимчасова окупація фашистськими загарбниками території Радянської України завдали колгоспам республіки величезних збитків. Вороги розграбували й знищили 27 910 колгоспів, 1 300 машинно-тракторних станцій, за-

²⁶ Народное хозяйство Украинской ССР. Стат. ежегодник. К., 1982, с. 20.

^{26а} Черниш Й. Д. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. 1939—1958. Львів, 1963, с. 62.

²⁷ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 140 (підрозділ автора).

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 641, арк. 68—71.

^{28а} Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 198.

²⁹ Советский энциклопедический словарь, с. 55.

брали в населення 3311 тис. коней, 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 9333 тис. свиней, велику кількість овець, кіз та птиці, зруйнували господарські будівлі, сільськогосподарський реманент тощо^{29а}. Буквально з руїн і попелищ довелося відроджувати колгоспи і радгоспи в повоєнний період. У цій справі трудівникам села республіки подали величезну допомогу народи всієї нашої неосяжної Батьківщини.

Україна закупила на пільгових умовах в Грузинській, Азербайджанській, Туркменській, Казахській, Киргизькій, Узбецькій РСР, Ставропольському, Краснодарському, Алтайському краях та 19 областях РРФСР 20,3 тис. коней, 9,5 тис. волів, 210 тис. голів великої рогатої худоби, 101 тис. свиней, 520 тис. овець, велику кількість птиці³⁰. Крім того, колгоспи і радгоспи Казахської, Узбецької і Киргизької РСР продали трудівникам села нашої республіки майже 342 тис. голів худоби. Колгоспам Радянської України виділявся також посівний матеріал, сільськогосподарський реманент, будівельні матеріали і т. д.

Дійову допомогу трудівникам колгоспів у відбудові артільного виробництва, всього сільського господарства республіки подавали війська 1—4-го Українських фронтів. Воїни орали, боронували, сіяли зернові, косили трави, збирали врожай тощо.

Вже на кінець першої післявоєнної п'ятирічки колгоспи УРСР відновили загальну площу зернових і цукрових буряків, хоча їх урожай і валовий збір у багатьох господарствах ще був нижчим, ніж напередодні Великої Вітчизняної війни. Широко розгорнулася колективізація сільського господарства в західних областях УРСР, де вона завершилася в другій половині 1950 р.³¹

Водночас відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» в республіці проводилася велика робота, спрямована на вдосконалення відносин між сільськогосподарськими артілями, укрупнення дрібних господарств, поліпшення їх внутрігосподарської структури^{31а}. Так, у 1955 р. кількість колгоспів у республіці, порівняно з 1940 р., зменшилася на 46%³². На початку 1982 р. число їх, порівняно з довоєнним періодом, зменшилося більш як у чотири рази і становило 7089 (без риболовецьких)³³.

Після реорганізації у 1958 р. машинно-тракторних станцій і продажу техніки колгоспам і радгоспам у них різко зросла кількість різноманітних сільськогосподарських машин, обладнання тощо. Так, у колективних господарствах республіки (без риболовецьких) протягом 1940—1982 рр. парк тракторів (включаючи ті, що були в МТС) збільшився в 3,4 рази і становив 266 тис., зернових комбайнів, відповідно, — в 2,3 рази і 65 тис., вантажних автомашин — майже у 6 разів і 160,9 тис.³⁴

Воістину революційні кроки здійснені в справі використання у колгоспах електричної енергії. Особливо активізувався цей процес після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, коли колгоспи одержали можливість підключатися до державних електромереж. В результаті цього вже у восьмій п'ятирічці всі колективні господарства були електрифіковані. Протягом 1965—1982 рр. кількість електродвигунів у колгоспах УРСР зросла більш як у 6 разів і становила 1952 тис.

^{29а} Правда, 1947, 13 февр.; ЦДА УРСР, ф. Р-4813, оп. 2, спр. 8, арк. 50—51.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 33, спр. 252, арк. 165—168.

³¹ І в а с ю т а М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962, с. 120—147.

^{31а} КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 6, с. 303—306.

³² Народне господарство Української РСР в 1965 році. Стат. щорічник. К., 1966, с. 186.

³³ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 140.

³⁴ Там же (підрахунки автора).

За цей же час їх потужності збільшилися у 5,2 раза і досягли 10,5 млн. квт. В 4 рази зросла енергоозброєність у розрахунку на одного працюючого і становила близько 19 к. с.³⁵

Ще більш вражаючими є показники зростання технічної оснащеності багатьох колективних господарств. Так, у колгоспі «Дружба народів» Красногвардійського району Київської області є 325 тракторів, 73 зернові, силосні та кукурудозбиральні комбайни, понад 250 автомашин, 18 зрошувальних агрегатів «Фрегат», 55 дощувальних установок, великий парк іншої сільськогосподарської техніки³⁶. У 1982 р. в середньому на колгосп у республіці припадало 38 тракторів, близько 23 вантажних автомашин, чимало іншої сільськогосподарської техніки. Кожне господарство в середньому мало близько 5 тис. га сільськогосподарських угідь, у тому числі 3,3 тис. га ріллі³⁷.

Дедалі зростаюча індустріалізація колгоспного виробництва республіки сприяла прискоренню механізації найбільш трудомістких процесів у землеробстві й тваринництві. Наприклад, у другому році одинадцяті п'ятирічці було повністю механізовано такі основні роботи: оранку, посів та збирання зернових і технічних культур, близький до завершення процес механізації посадки картоплі, міжрядного обробітку посівів цукрових буряків та кукурудзи, очистки зерна, збирання комбайнами кукурудзи на зерно, вантаження зерна й добрив тощо. Подача води на фермах і в комплексах великої рогатої худоби була механізована на 98%, на свинофермах — на 95%, доїння корів — на 90%, очищення приміщень від гною на фермах і в комплексах великої рогатої худоби — на 88%, свинофермах — на 89%, птахофермах — на 72%.

Водночас зростала в колгоспах комплексна механізація. Зокрема, на фермах великої рогатої худоби механізовано 49% процесів, на свинофермах — 56%, птахофермах — 64% тощо³⁸. Таким чином, у колгоспах було створено всі умови для полегшення праці їх трудівників. Тому третій Всесоюзний з'їзд колгоспників (1969 р.) з повним правом констатував, що колгосп врятував селянство від тяжкого минулого, дав йому надійне місце в житті, зробив господарем своєї долі³⁹.

Колгоспний лад УРСР, як і всієї країни, в умовах зрілого соціалізму став складовою і невід'ємною частиною аграрно-промислового народногосподарського комплексу республіки і Союзу РСР. Визначальним фактором його розвитку є всезростаюча індустріалізація колгоспного виробництва, зміцнення його базисних основ. В результаті цього неподільні фонди колгоспів в основних і оборотних засобах на початок 1982 р. становили 36,3 млрд. крб. Вони мали 23,5 млн. га посівів, у тому числі 12,3 млн. га під зерновими і 3,4 млн. га під технічними культурами⁴⁰.

Колгоспи нашої республіки відіграють провідну роль у виробництві сільськогосподарської продукції, де їх питома вага становить близько 70%. Так, вони виробляють більш як 11,1 млн. т молока, понад 1,4 млн. т м'яса у забійній вазі, більш як 2,4 млрд. яєць, понад 18 тис. т вовни⁴¹. В усіх регіонах республіки є чимало колгоспів, які вміло використовують наявні резерви і можливості, працюють ефективно, творчо, з перспективою. Зокрема, колгосп ім. С. М. Кірова Чуднівського району на Житомирщині, який очолює прекрасний організатор, самовідданий ентузіаст колгоспного будівництва, тричі удостоєний найвищої на-

³⁵ Там же, с. 78 (підрахунки автора).

³⁶ Поточний архів колгоспу «Дружба народів». Наявність сільськогосподарської техніки, 1982 р., арк. 3—7.

³⁷ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 179.

³⁸ Там же, с. 78—79.

³⁹ Третий Всесоюзный съезд колхозников. Стенограф. отчет. М., 1970, с. 22.

⁴⁰ Народное хозяйство Украинской ССР, с. 178.

⁴¹ Там же, с. 178; Панченко П. П., Євтушенко А. П. Радгоспи: шлях становлення і розквіту. 1917—1980 (На матеріалах Української РСР). К., 1982, с. 285.

городи Батьківщини — ордена Леніна комуніст Д. Д. Лонський, у не-легких умовах Полісся постійно добивається високих результатів. Це — велике рентабельне господарство, що має більш як 7,6 тис. га землі, в тому числі 5,1 тис. га орної. В десятій п'ятирічці середньорічний обсяг валового виробництва сільськогосподарської продукції тут був на 11,6% вищим, ніж у дев'ятій. Нині в середньому на рік на одного колгоспника виробляється валової продукції на суму 4,9 тис. крб. проти 2,5 тис. крб. у дев'ятій п'ятирічці і 3,5 тис. крб. — в десятій, що значно більше відповідних показників по району і області. Рентабельність колгоспного виробництва становить 33%, у тому числі тваринництва — 48,7%, рослинництва — 26,8%. В минулому, несприятливому за кліматичними умовами, році чистий прибуток колгоспу досяг 2133 тис. крб., що на 254 тис. крб. більше, ніж у середньому за десяту п'ятирічку⁴².

Крім основного виробництва, колгосп має допоміжні галузі. Його пилорами щороку переробляють понад 3 тис. кубометрів лісу. Успішно працює цех хвойного, трав'яного борошна, моно кормів, де за рік виготовляється близько 800 т цього борошна та 3,5—4 тис. т кормобрикєтів. З 1967 р. випускає продукцію побудованих на кошти господарства консервний завод. Це достатньо механізоване, належним чином обладнане підприємство, здатне виробляти більш як 18 видів продукції. Щороку з його конвейера в магазини надходить близько 5 млн. умовних банок консервів, 550—600 т фруктових і томатного соків тощо. Він дає можливість забезпечити роботою колгоспників, особливо наприкінці року та взимку.

Колгоспний лад є дітищем соціалізму і притаманних йому відносин між людьми. Поеднання колективності господарювання й економічної заінтересованості кожного члена колгоспу в результатах спільної діяльності є дійовим фактором розвитку суспільства по шляху соціалістичного і комуністичного творення. На цьому, зокрема, наголошувалося в матеріалах березневого (1965 р.) та травневого (1982 р.) Пленумів ЦК КПРС. У Конституції СРСР зазначається, що колгоспи, їх трудові колективи є складовою, невід'ємною частиною політичної системи країни⁴³, а отже, й кожної союзної республіки.

Суть соціалістичного господарювання, економічні відносини між колгоспами і державою, а також між колгоспами та їх членами постійно фальсифікуються в численних працях радянологів. Зокрема, В. Ропек, К. Ходріх, В. Мейснер твердять, нібито соціалізм несумісний з плановими принципами організації і ведення господарювання. А. Ведекін дійшов «висновку», що в соціалістичному суспільстві інтереси колгоспників і держави навіть суперечать одні одним⁴⁴. П. Кнірш «доводить», буцімто при соціалістичному способі виробництва інтереси окремих колгоспників і колгоспів не є тотожними⁴⁵. А Г. Лепольд «радить» замінити планову організацію виробництва ринковою⁴⁶. Водночас усі вони базикають про нежиттєздатність колективних форм господарювання на селі.

Однак радянська дійсність переконливо спростовує подібні інсинуації. В матеріалах третього Всесоюзного з'їзду колгоспників підкреслювалося, що з точки зору економічної колгоспний лад поставив на

⁴² Поточний архів колгоспу ім. С. М. Кірова Чуднівського району Житомирської області. Зведена порівняльна довідка про роботу, 1983 р., арк. 2—8.

⁴³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

⁴⁴ Knirsch P., Meissner B. 60-Jahre Sowjet-Russlands.— Hannover, 1977, S. 63; Wädekin K. E. Einige Grundprobleme sowjetischer Agrarwirtschaft. Gedanken nach einer Reise im Sommer 1976.— Osteuropa, 1976, H. 10, S. 935.

⁴⁵ Knirsch P. Strukturen und Formen Zentraler Wirtschaftsplanung. Berlin (West), 1969, S. 25.

⁴⁶ Leipold H. Planungskomplexität und Ökonomische Entwicklungsstand.— Osteuropa-Wirtschaft, 1976, H. 2, S. 139.

службу соціалізму і комунізму вигоди великого виробництва, дав можливість розвивати сільське господарство на сучасній індустріальній основі⁴⁷.

Колгоспна форма не лише повністю відповідає сучасному рівню господарювання на селі, а й активно сприяє розвитку його продуктивних сил. На колгоспних ланах, фермах, у садах і виноградниках знаходять застосування найновіші досягнення науки, техніки, передового сільськогосподарського досвіду. В Програмі КПРС наголошується: «Колгоспний лад — невід'ємна частина радянського соціалістичного суспільства. Це намічений В. І. Леніним, історично перевірений, відповідаючий особливостям селянства шлях його поступового переходу до комунізму. Колгоспна форма цілком відповідає рівневі і потребам розвитку сучасних продуктивних сил на селі, дає можливість ефективно застосовувати нову техніку і досягнення науки, раціонально використовувати трудові ресурси»⁴⁸.

Трудові колективи колгоспів республіки, сама демократична природа їх діяльності сприяють розвитку політичної й соціальної активності колгоспників. Своєю самовідданою працею на благо рідної Вітчизни, вірністю комуністичним ідеалам чимало колгоспників по праву заслужили високу честь бути обраними до складу уряду країни та республіки, керівних партійних, профспілкових і комсомольських органів та громадських організацій. Так, серед депутатів Верховної Ради республіки налічується 19,2% колгоспників, а серед депутатів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР — 38,9%⁴⁹. 90 і більше процентів депутатів багатьох сільських Рад становлять трудівники ланів і ферм.

Передові і найбільш авторитетні колгоспники республіки входять до складу керівних органів Верховної Ради країни та республіки. Зокрема, бригадир тракторної бригади колгоспу ім. XX з'їзду КПРС з Кіровоградщини, двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. Гіталов є членом Президії Верховної Ради Союзу РСР, голова колгоспу «Здобуток Жовтня» Черкаської області Т. А. Гаврилова — заступник Голови Верховної Ради Української РСР. Представники колгоспного селянства О. Н. Парубок, Г. І. Ткачук, Л. А. Любченко, Т. А. Гаврилова, О. В. Гіталов та інші на XXVI з'їзді Компартії республіки були обрані до складу Центрального Комітету Компартії України⁵⁰.

Колгоспний лад є складовою частиною радянського способу життя, що постійно вдосконалюється і оновлюється. В зрілому соціалістичному суспільстві колгоспи розвиваються на своїй власній основі. Для їх економіки нині характерні високий рівень усупільнення виробництва, тісний зв'язок у процесі інтеграції не лише з радгоспним виробництвом, а й з різними галузями промисловості, зокрема переробною; раціональна, чітко продумана організація праці, коли застосовуються індустріальна технологія і такі нові форми, як групово-бригадний підряд, змінність, груповий, вахтово-груповий методи на збиранні зернових, цукрових буряків, при обробітку ґрунту тощо; функціонування елементів наукової системи управління із застосуванням диспетчеризації; включення колгоспів на основі рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, прийнятої ним Продовольчої програми СРСР до районних агропромислових об'єднань на рівних правах з промисловими, переробними та іншими підприємствами, що до них входять.

Праця колгоспників яскраво відображає їх ставлення до виконання своїх конституційних, громадянських обов'язків. Вона стала справою честі, доблесті і героїства, виявом патріотичних устремлінь і прагнень тисяч трудівників ланів і ферм республіки. «Практикою доведе-

⁴⁷ Третий Всесоюзный съезд колхозников, с. 23.

⁴⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 68.

⁴⁹ Бойовий загін лєнінської партії. К., 1981, с. 149, 151.

⁵⁰ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 124—127.

но..., — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов, — що усупільнення засобів і предметів праці — необхідний і дійовий фактор формування притаманного саме соціалізму суспільного клімату, в якому людина не знає гнітючого почуття невпевненості у завтрашньому дні, в якому панують колективістський дух і товариська взаємодопомога, моральне здоров'я і соціальний оптимізм. У сукупності все це означає принципово нову якість життя трудящих мас, яка аж ніяк не зводиться до матеріального комфорту, а вбирає в себе весь спектр повнокровного людського буття»⁵¹. Комуністична партія й Радянський уряд високо оцінили заслуги передовиків колгоспного виробництва республіки. Близько 450 тис. їх нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, з них 24 чол. двічі удостоєні найвищої нагороди Батьківщини — звання Героя Соціалістичної Праці, в тому числі кукурудзозводи Г. М. Ладані та Ю. Ю. Пітра, механізатори М. А. Брага, О. В. Гіталов, голови колгоспів Г. І. Ткачук, Ю. Т. Личук, буряководи О. К. Диптан, С. Д. Виштак, тваринниця М. Х. Савченко та інші⁵².

Досвід колгоспного будівництва в нашій країні, зокрема в УРСР, має велике інтернаціональне значення. Він широко використовується з врахуванням місцевих особливостей під час здійснення революційних перетворень на селі в європейських і азійських країнах соціалістичної співдружності — НДР, УНР, НРБ, ЧССР, В'єтнам і т. д. Виробнича кооперація на селі знаходить дедалі більше поширення і в країнах, що розвиваються, зокрема Африканського континенту.

Комуністична партія і Радянська держава докладають багато зусиль, щоб в умовах розвиненого соціалізму можливості колгоспного ладу використовувались якнайповніше на благо всього нашого народу. На цьому, зокрема, наголошується і в Програмі КПРС: «Необхідно всемірно використовувати можливості і переваги, закладені в колгоспному ладі. Колгосп як суспільна форма господарства за характером організації, демократичними основами, які все більше розвиватимуться, забезпечує управління виробництвом самими колгоспними масами, розгортання їх творчої ініціативи, виховання колгоспників в дусі комунізму. Колгосп — це школа комунізму для селянства»⁵³.

П. П. Панченко

КОЛХОЗНЫЙ СТРОЙ — ВЕЛИКОЕ ЗАВОЕВАНИЕ СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье показано творческое воплощение в жизнь ленинского кооперативного плана, его неуклонное развитие в процессе построения социалистического общества, а также в условиях зрелого социализма, раскрывается роль колхозного строя в решении задач социалистического и коммунистического созидания.

⁵¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 13.

⁵² Поточний архів Правління Товариства охорони пам'ятників історії і культури УРСР. Дані про нагородження трудівників села УРСР, 1983 р., арк. 3—7.

⁵³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 68.

С. Я. БОРОВОЙ (Одеса), О. В. ГОНТАР (Одеса),
З. В. ПЕРШИНА (Одеса)

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІЯ. РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК (1975—1982 рр.)

Серед республіканських міжвідомчих збірників одним з наймолодших є щорічник Інституту історії АН УРСР «Історичні дослідження: Вітчизняна історія», публікація якого почалася в 1975 р. Розрахований на викладачів і студентів, науковців та пропагандистів, він містить статті з актуальних проблем історії нашої Батьківщини, певною мірою відбиває основні напрями науково-дослідної роботи колективу Інституту історії АН УРСР й дає орієнтир історикам республіки на розробку найважливіших тем. З початку заснування збірника вийшло 8 його випусків, у яких надруковано 89 статей.

Провідні ідеї, які пронизують майже всі публікації досліджуваного видання,— це проблеми пролетарського інтернаціоналізму, дружби радянських народів, що гартувалась у віковичній боротьбі проти соціального та національного гніту, досягла свого високого рівня у період Великої Жовтневої соціалістичної революції, випробовувалась на міцність у суворі роки Великої Вітчизняної війни й розквітла у мирній творчій праці, спрямованій на будівництво соціалізму і комунізму в нашій країні.

Так, у статтях С. В. Кульчицького «Зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу в ході соціалістичного змагання» (вип. 6, с. 3—12) і Т. О. Комаренко «Соціалістичне змагання як фактор братерського єднання російського і українського народів. 1971—1975 роки (На матеріалах Москви, Києва, Московської і Київської областей)» (вип. 6, с. 12—25) розглядаються роль цього патріотичного руху для зміцнення інтернаціональної єдності російського, українського та інших народів СРСР у період розвинутого соціалізму і шляхи виникнення творчого співробітництва між трудовими колективами, містами-героями, населенням районів й областей союзних республік.

Ці ж ідеї розвиваються у статті В. Ф. Панібудьласки (вип. 2, с. 3—14). В ній звертається увага на широке розгортання соціалістичного змагання у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР, на якісні зміни у трудовому суперництві між Донбасом та Кузбасом, появу нової форми взаємовідносин колективів — відкритих листів та ін. Однак стаття не позбавлена й недоліків, поширених у ряді праць з питань історії соціалістичного змагання. Зокрема, розповідаючи про нові почини, дослідники не завжди шукають аналогів в історії цього руху, мало роблять порівнянь, не вивчають послідовного розвитку передових традицій в ньому. Інша стаття цього ж автора, яка надрукована в збірнику, присвячена братерському співробітництву народів СРСР у господарському житті в 1946—1958 рр. (вип. 4, с. 39—47).

У статтях С. Г. Богачука «Спільна боротьба трудящих РРФСР і Української РСР за дострокове здійснення планів соціалістичної індустріалізації» (вип. 2, с. 54—66), В. В. Ніколаєвої і Н. П. Ткач «Обмін досвідом між радянськими республіками в процесі соціалістичного будівництва — важливий фактор зміцнення дружби народів СРСР» (вип. 2, с. 33—53), Н. П. Ткач та Є. П. Шаталіної «Економічне співробітництво

Української і Білоруської РСР у 1926—1941 роках» (вип. 6, с. 26—41) висвітлюється співробітництво та взаємодопомога трудящих трьох братніх республік у ході соціалістичної індустріалізації, розвитку сільського господарства і здійсненні культурної революції в роки довоєнних п'ятирічок.

Тема інтернаціоналізму пронизує і працю Т. В. Фінікова «Діяльність студентських будівельних загонів Української РСР на цілині (1962—1973 рр.)» (вип. 1, с. 46—57). Тут досліджується маловивчене питання про вклад студентства в освоєння цілинних земель Казахстану. Стаття охоплює період з 1962 р., коли комсомольська організація УРСР за прикладом комсомольців Московського університету почала формувати студентські будівельні загони для роботи на цілині. До речі, слід було б у статті відзначити, що і в попередні роки студенти республіки допомагали цілинникам у збиранні врожаю.

У дослідженні Г. С. Брегі «Співробітництво учених братніх республік в соціалістичній реконструкції народного господарства» (вип. 6, с. 41—61) розглядаються маловивчені аспекти дружніх зв'язків між республіками: стосунки їх Академії наук, проведення спільних конференцій, декад, наукових досліджень, зокрема по розробці проблем Великого Дніпра, комплексному вивченню Полісся, дослідженню соляних озер Криму тощо.

Проблемі інтернаціоналізму присвячено ряд історіографічних розвідок. У статтях Н. В. Комаренко «Деякі питання пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів у сучасній радянській історіографії» (вип. 3, с. 59—73) та «Дружба і співробітництво українського і білоруського народів у радянській історіографії» (вип. 6, с. 79—92) зроблено огляд літератури, що вийшла з середини 50-х до другої половини 70-х років, з питань пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, соціально-економічних, політичних та культурних зв'язків України і Білорусії. Стаття В. Г. Шмельова (вип. 6, с. 92—107) розкриває у джерелознавчому плані роль історико-революційних пам'яток України у вивченні інтернаціональної єдності трудящих в боротьбі за перемогу соціалістичної революції та захисті завоювань Великого Жовтня (1917—1920 рр.).

Значне місце на сторінках збірника займають статті про розгортання соціалістичного будівництва в нашій країні, провідну роль робітничого класу на різних етапах історії Радянської держави, про якісні зміни в ньому та формування соціалістичного способу життя. Автори опублікованих у збірнику матеріалів на конкретних прикладах показують зростання керівної ролі Комуністичної партії у радянському суспільстві на етапі розвинутого соціалізму. Так, у статтях П. П. Панченка про науковий підхід до організації громадсько-політичної діяльності в розвинутому соціалістичному суспільстві (вип. 1, с. 32—46) і про вдосконалення норм партійного життя та неухильне поліпшення якісного складу КПРС (вип. 5, с. 3—17) висвітлюється зростання її керівної ролі в суспільстві, поліпшення якісного складу, структура та склад організації, а також вдосконалення норм внутріпартійного життя. Поряд з цим розповідається про питання організації громадсько-політичної діяльності, про заходи щодо зміцнення союзу робітничого класу і селянства, інтернаціональне виховання молоді та ідейно-виховну роботу серед трудящих й ін. Автор робить висновок, що науковий підхід до організації громадсько-політичної діяльності серед мас поглиблює її зміст і підвищує професійний рівень кадрів, сприяючи запобіганню їх плинності. У статті А. А. Кондрацького (вип. 1, с. 18—32) досліджується зростання провідної ролі робітників у партійних організаціях УРСР в 1959—1970 рр. й підвищення їх громадсько-політичної активності.

В невеликій за розміром статті Т. І. Бондар (вип. 2, с. 66—68) порушується маловивчене питання про партійне керівництво колгоспними

і радгоспними профспілковими організаціями в середині 60-х — на початку 70-х років. На жаль, обсяг публікації не дозволив автору детально розкрити цю тему.

У статтях М. Р. Плюща (вип. 4, с. 20—39 і вип. 1, с. 5—17) розглядаються провідна роль робітничого класу в розгортанні соціалістичного змагання протягом четвертої п'ятирічки й у 50-і роки, активізація руху новаторів виробництва, винахідників і раціоналізаторів, поява нових починів, прискорення технічного прогресу в промисловості та на транспорті республіки, розвиток технічної творчості робітників тощо. Автор цілком слушно відзначає, що в 50-х роках великого розмаху набули співробітництво російських, українських і грузинських раціоналізаторів (металургів, машинобудівників й шахтарів), обмін між ними досвідом та документацією. Проте цей висновок не дістав відповідного підтвердження фактичним матеріалом. У спільній статті М. Р. Плюща і Д. С. Рященко (вип. 3, с. 3—16) показано розвиток масового робітничого винахідництва й раціоналізаторства в УРСР за роки четвертої п'ятирічки. Близькою до цієї проблеми є стаття О. О. Малька про участь робітничого класу республіки в хімізації сільського господарства в 60-і роки (вип. 1, с. 57—69).

Кілька публікацій висвітлюють діяльність робітничого класу в період відбудови та реконструкції народного господарства. У статті С. В. Кульчицького «Робітничий клас України у боротьбі з господарською розрухою (1921—1922 рр.)» (вип. 5, с. 18—30) йдеться про розміщення робітничого класу України по галузях промисловості та окремих підприємствах на початку 20-х років, про основні напрями роботи партійних та комсомольських осередків, профспілкових організацій заводів у подоланні розрухи. Автор розглядає такі форми виробничої активності робітників, як комуністичні суботники, виробничі осередки та гуртки, ударні групи. Дослідник розповідає про цікаві приклади високої свідомості трудівників, коли вони рішуче виступали проти здачі іноземним капіталістам деяких підприємств в оренду, зобов'язуючись докласти всіх зусиль до їх відбудови власними силами. С. В. Кульчицький правильно зазначає, що в радянській історіографії питання про виникнення й діяльність виробничих осередків з'ясоване далеко не повно. Однак, полегізуючи з деякими дослідниками про час появи перших осередків, він сам не відповідає на поставлене питання. Це до деякої міри зрозуміло. Адже виявлена джерельна база сьогодні ще не дає можливості з певністю стверджувати, де й коли з'явилися перші виробничі осередки, хоч і свідчить про їх існування вже у лютому — березні 1921 р. Відомо, що вони вживали на місцях конкретних заходів для поліпшення виробництва, насамперед з допомогою впровадження системи раціоналізаторських пропозицій та винаходів. Особливо широко ця система застосовувалася в Донбасі й на залізницях республіки. Численні факти свідчать про інтенсивне створення виробничих осередків у різних галузях промисловості, а також на транспорті (там вони називалися осередками організації виробництва) протягом усього 1921 р.

Інтерес становить стаття цього ж автора «Джерела соціалістичного нагромадження в період індустріалізації СРСР (1926—1937 рр.)» (вип. 1, с. 78—101), тема якої згодом лягла в основу монографії (Кульчицький і С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). — К., 1979).

Привертає увагу стаття С. В. Кульчицького та Л. І. Ткачової (вип. 3, с. 33—43), де досліджується підвищення добробуту робітничого класу України в роки першої п'ятирічки: зміни в номінальній та реальній зарплаті, ліквідація безробіття, зростання суспільних фондів споживання й робітничого постачання, скорочення робочого дня, розгортання житлового будівництва, впорядкування міст і робітничих селищ, розвиток міського транспорту, системи охорони здоров'я тощо.

До останньої статті за тематикою примикає ряд інших публікацій збірника, які присвячені проблемі підвищення матеріального і культурного рівня трудящих. Це, наприклад, стаття Л. Д. Вітрук (вип. 4, с. 47—63), яка розповідає про поліпшення побутових умов населення УРСР в 1946—1958 рр.: відбудову жител та розгортання їх спорудження, розвиток комунального господарства й місцевого транспорту, благоустрій міст і сіл республіки, створення мережі підприємств побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування тощо. У статті Р. А. Худяк (вип. 4, с. 63—80) висвітлюється розвиток медичних закладів республіки та забезпечення їх кадрами, організація обслуговування в цьому відношенні робітників безпосередньо на промислових підприємствах, проведення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення охорони здоров'я трудящих села, в 1946—1958 рр. Л. А. Шевченко у дослідженні «Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946—1975 рр.)» (вип. 4, с. 80—97), залучаючи значний джерельний матеріал, розглядає важливі, слабо вивчені раніше питання цієї проблеми.

Дві публікації збірника присвячено питанням громадсько-політичного життя республіки. Зокрема, В. Г. Лисенко простежив його розвиток у післявоєнний період, під час переходу до мирного будівництва (вип. 1, с. 69—78). Є. П. Талан досліджує участь народних мас у діяльності Рад депутатів трудящих УРСР в 1946—1958 рр. (вип. 4, с. 3—19).

Як і проблема інтернаціонального єднання трудящих нашої країни, історія робітничого класу СРСР дістала своє відображення на сторінках збірника у працях історіографічного характеру. Так, ряд монографій і статей радянських вчених з цієї проблеми розглядається у статті В. П. Сидоренко «Історія робітничого класу України періоду будівництва соціалізму (1921—1941 рр.) у радянській історіографії 30—60-х років» (вип. 3, с. 73—82). Цілком слушно автор акцентує увагу на перспективах і завданнях вивчення малодосліджених питань проблеми, таких, наприклад, як участь робітничого класу у створенні й удосконаленні державного апарату, в управлінні виробництвом, соціалістичній перебудові сільського господарства, зміцненні оборони країни, в діяльності профспілок та інших масових організацій трудящих.

У ряді статей збірника висвітлюються питання історії Великої Вітчизняної війни. Тематика їх актуальна й важлива і стосується організації всенародної партизанської боротьби в тилу ворога на тимчасово окупованій фашистами території. Наприклад, у статті В. І. Кучера (вип. 2, с. 15—23) досліджується діяльність організаторських груп, які засилялися в тил ворога, зокрема на територію тимчасово окупованої Радянської України, для розвитку й активізації там народної боротьби проти іноземних загарбників. Автор розкриває їх кількісний склад, завдання, характер та особливості роботи, називає керівників цих груп.

Діяльності партійного підпілля і партизанських формувань по розкладу ворожих військ на Україні в 1941—1944 рр. присвячена стаття Н. М. Руденко (вип. 3, с. 21—33). В ній переконливо доводиться, що практичним наслідком пропагандистських заходів партизан було посилення у стані ворога антивоєнних настроїв. Лейтмотивом повідомлення Л. В. Кондратенко (вип. 3, с. 16—21) є розкриття на широкому фактичному матеріалі боротьби радянських людей по зриву економічних планів окупантів, яка ослабляла сили вермахту й наближала час перемоги над фашизмом. У статті А. М. Зеніної (вип. 6, с. 61—78) висвітлюється бойова співдружність трудящих України, Білорусії та Молдавії в партизанському русі у 1943—1944 р. В. П. Трошинський у своєму дослідженні викриває буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікації всенародного характеру цього руху на окупованій території УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (вип. 2, с. 23—33).

У збірнику певна увага приділяється проблемам Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Історіографічна розвідка

Ю. М. Гамрецького про Червону гвардію на Україні (вип. 5, с. 31—46) є продовженням його дослідження, надрукованого раніше в «Українському історичному журналі» (№ 6 за 1959 р.). Аналізуючи праці, видані за наступні 20 років, автор зосереджує увагу на висвітленні ролі робітничих організацій у формуванні, навчанні та озброєнні Червоної гвардії, чисельності її загонів, створенні заводських бойових дружин, співвідношенні завдань і функцій Червоної гвардії та робітничої міліції й ін. Слушною є думка дослідника про неправомірність чисто термінологічного підходу при оцінці відмінностей між двома формами збройних сил пролетаріату — робітничою міліцією та Червоною гвардією, про необхідність визначати суть цих організацій, виходячи із завдань, що ставились перед ними, та їх практичної діяльності. Поряд з іншими дискусійними питаннями Ю. М. Гамрецький спиняється на розгляді причин порівняно раннього формування Червоної гвардії в деяких центрах України, зокрема в Одесі. Проте, на наш погляд, спростовуючи висновки своїх попередників, він не дає переконливої відповіді на це питання. Глибокою і змістовною є друга стаття Ю. М. Гамрецького — «Радянська історіографія про селянство України в 1917 р.» (вип. 3, с. 82—109). Автор розглядає ряд проблем з історії аграрних відносин у цьому регіоні під час Великої Жовтневої соціалістичної революції: класове розшарування та революційний рух селянства, боротьбу більшовиків за нього, історію створення Рад селянських депутатів.

Малодослідженому питанню про діяльність політвідділів на залізницях України в 1920 р. присвячена стаття А. П. Гриценко (вип. 1, с. 101—117). Написана майже виключно на основі звітів політвідділів, що відклалися в Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та ЦДАЖР УРСР, вона розкриває їх роль в організації допомоги фронту та відбудові транспорту в останній рік громадянської війни. В публікації висвітлюються форми й методи політико-масової роботи політвідділів, заходи, спрямовані на піднесення трудової дисципліни і виробничої активності залізничників, агітаційно-пропагандистська діяльність на селі тощо. Набутий залізничними політвідділами досвід має неабияке значення й потребує дальшого вивчення.

У статті Ю. І. Терещенка «Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні у 1919 р.» (вип. 3, с. 44—59) йдеться про формування «воєнно-комуністичних» методів при вирішенні продовольчого питання, про діяльність Наркомпроду республіки та кооператив, запровадження державної монополії на продовольчі продукти, продрозверстки, нової податкової системи й ін. Ролі більшовиків у захисті політичних та економічних прав робітничого класу України у липні — жовтні 1917 р. та мобілізації мас на відсіч наступу буржуазії присвячена стаття П. В. Замкового (вип. 2, с. 69—87). На жаль, автор обминув мовчанням ступінь вивчення цієї проблеми.

Значно менше, ніж статей з історії Великого Жовтня, соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні, представлено на сторінках розгляданого видання публікацій по дожовтневому періоду (близько 15%). До того ж вони дуже строкаті за своєю проблематикою. Половину досліджень з історії досоціалістичних формацій становлять змістовні статті історіографічного і джерелознавчого характеру.

В. Г. Сарбей виступив на сторінках збірника з двома публікаціями. При їх великій відмінності в постановочному плані (різна широта проблематики) спільним для них є високий теоретичний рівень, значний науковий кругозір автора. У статті «Історія України періоду розкладу і кризи феодално-кріпосницького ладу (до 1861 р.) у вітчизняній дожовтневій і радянській історіографії» (вип. 5, с. 47—63) В. Г. Сарбей поставив перед собою завдання: проаналізувати розвиток як домарксистських, так і марксистських досліджень з великого комплексу історичних проблем соціально-економічного, політичного й культурного життя, революційно-

визвольного руху на Україні в період крайнього загострення кризи феодално-кріпосницьких відносин, що завершилася зміною в нашій країні феодалної формації капіталістичною. Вже сама широта постановки проблеми мала викликати у автора сумнів про можливість докладного аналізу в рамках статті історіографії такої складної синтетичної теми. І це виявилось, наприклад, в тому, що вивчення дослідниками революційної ситуації на Україні, яка підсумувала весь хід кризи кріпосницької системи й розстановку класових сил на суспільно-політичній арені в епоху падіння кріпосного права, не дістало відповідного відображення в публікації. Проте головної мети в дослідженні досягнуто. Саме такий фронтальний історіографічний аналіз, який здійснив автор, дав можливість зробити аргументовані висновки про актуальні завдання й головні напрями дальшої розробки історії України досліджуваного періоду. Це доводить обґрунтованість і перспективну значимість такої постановки питання та його розв'язання в даній статті.

Друга стаття В. Г. Сарбея висвітлює внесок в розробку історії робітничого руху на Україні (початок ХХ ст.) В. В. Вакара (Правдіна), постійного кореспондента лєнінської «Искры», редактора «Киевского социал-демократического листка» — нелегального органу Київського комітету РСДРП, одного з керівників загального страйку 1903 р. в Києві (вип. 1, с. 145—158). Ця стаття відзначається докладним аналізом літературної спадщини В. В. Вакара в тісному зв'язку з розглядом його суспільно-політичних поглядів і партійних позицій з усіма властивими йому відступами й суперечностями. Таке дослідження проведено вперше і заповнює прогалину в історіографії робітничого руху в нашій країні.

До цього дослідження за жанром і характером примикає стаття Г. Я. Сергієнка «З історії суспільно-політичного руху на Україні (про діяльність і світогляд С. М. Олійничука)» (вип. 1, с. 128—135). Вона є дальшою розробкою однієї з тем, розглянутих автором у монографії, присвяченій суспільно-політичній боротьбі на Україні після повстання декабристів і надрукованій у 1971 р. В публікації аналізуються досягнення історіографії та дається характеристика джерелознавчої бази поглядів одного з небагатьох відомих на Україні виразників ідеологічного протесту селянства проти кріпосництва. Висновки автора про те, що в дослідницькій літературі й досі є істотні розходження в питанні про характер суспільно-політичних поглядів С. М. Олійничука, та висунута пропозиція про нарізлу необхідність опублікування наявної в архіві його праці «Історична розповідь природних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губернії про своє життя-буття» — однієї з рідкісних пам'яток ідеології народних мислителів — мають значення не тільки для дослідження конкретно висвітлюваної теми. Це також сприятиме розв'язанню актуального завдання: вивченню питання про формування й розвиток класової свідомості селянства у визвольній боротьбі — теми, яка в останні десятиліття привертає увагу дедалі ширшого кола дослідників. Це тим більш важливо, що сучасні (і досить численні) зарубіжні буржуазні автори, наші ідеологічні противники, заперечуючи роль народу як творця духовних цінностей або принижуючи її, намагаються стверджувати, що в Росії нібито соціалізм мав «верхівковий», «інтелігентський» характер, був відірваний від народних ідеалів, основ народного життя. Ще в 1849 р. начальник III відділення граф Орлов силкувався обґрунтувати «думки й поняття» С. М. Олійничука не глибокими коріннями, що сягали в кріпосницьку дійсність Росії і базувалися на свідомості селянських мас, а «запозиченнями в латинських монастирях»¹.

Цікава постановка питання Л. Г. Москвич в її статті «Критика антинародної суті уніатства в дожовтневій вітчизняній історіографії» (вип. 5, с. 88—101). В центрі уваги дослідниці — антикатолицькі та антиуніат-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. III відд., 1 експ., 1849, спр. 405, арк. 40 зв.— 41.

ські погляди І. Франка як вершина революційно-демократичної історіографії історії уніатства на Україні, боротьба письменника проти буржуазної, дворянської та буржуазно-націоналістичної історіографії проблеми. Проте, на наш погляд, публікація не позбавлена деяких недоліків. На жаль, постановка питання в ній ширша, ніж його висвітлення по суті. У статті не залучено до аналізу праці російських та білоруських революційних демократів. В ній також відсутні історіографічні вказівки на досягнення попередників автора в розробці поглядів І. Франка з цієї проблеми, не зроблено чітких висновків, що підсумували б результати висвітлення у статті поглядів Г. Кониського, М. Костомарова та інших діячів, які з різних позицій критикували уніатство. Не можна погодитися і з таким узагальненням, що «Костомаров-історик був незмірно радикальнішим Костомарова-політика з властивими йому хитаннями і компромісністю» (с. 93).

Інтерес становить стаття С. З. Заремби «Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» (вип. 2, с. 87—95). Це одне з найстаріших історичних товариств у нашій країні за час свого існування (1839—1922 рр.) чимало зробило для виявлення, охорони й вивчення пам'яток, які належать до різних етапів історії вказаного регіону. Поряд з вивченням пам'яток античності (основне завдання товариства), у тридцяти трьох томах, опублікованих в 1844—1919 рр., майже половину їх обсягу було відведено публікації документів та досліджень з історії Південної України, а також інших південних окраїн Європейської Росії. На жаль, деякі надруковані в «Записках» цінні матеріали, які не втратили й досі свого наукового значення, лишаються непоміченими для сучасних істориків. Саме тому слід вітати прагнення автора привернути увагу до досліджень та документів, вміщених на сторінках цього видання.

Характеризуючи матеріали «Записок», С. З. Заремба подає багату бібліографічну інформацію. Зрозуміло, що в рамках порівняно невеликої за обсягом статті автору не вдалося вичерпно проаналізувати публікації «Записок», з якими корисно було б ознайомитися дослідникам. На нашу думку, С. Я. Заремба не розкрив також достатньою мірою питання про те, як саме позначалася зміна історичних обставин на доборі й трактуванні вміщених у виданні матеріалів. Адже Одеське товариство виникло ще в кріпосницькій Росії, а закінчило свою діяльність після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. І, незважаючи на суто «академічний», замкнутий характер товариства та консервативно-охоронницькі позиції його керівників, воно не могло повністю відгородити себе від впливу історичної дійсності. Це дістало своє відображення на сторінках «Записок». Так, наприклад, не можна не помітити, що ставлення до проблем аграрної історії Новоросії з боку апологета поміщицького землеволодіння А. О. Скальковського, з одного боку, і А. В. Флоровського, який в той час дотримувався ліберально-народницьких позицій,— з другого, далеко не збігалися. На наш погляд, слід звернути увагу дослідників на такий факт, як публікація в 1915 р., в останньому передреволюційному 32 томі «Записок», великої (понад 150 сторінок) статті «Норвежская вира», що належала перу професора Новоросійського університету Є. М. Щелкіна, згодом першого комуніста-професора на Україні. Важливо нагадати, що стаття була опублікована, коли він як депутат І Державної думи, який підписав «Виборзьку відозву», після тюремного ув'язнення не був допущений до викладання в університеті й навіть позбавлений права на пенсію. Треба було мати громадянську мужність, щоб надрукувати його дослідження на сторінках видання «Імператорського» товариства. Досить цікавим є й те, що в тому ж томі «Записок» була надрукована й невеличка замітка викладача історії приватної одеської гімназії П. Л. Тучапського, який належав до перших учасників марксистських гуртків на Україні та був делегатом від київського

«Союзу боротьби за визволення робітничого класу» на I з'їзді РСДРП.

Певний науковий інтерес становлять кілька статей рецензованого збірника, автори яких зосереджують свою увагу на введенні до наукового обігу нових оригінальних джерел з різних проблем дожовтневої історії. Це, зокрема, статті О. М. Дзюби про твори українських письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст. як джерело вивчення історії суспільно-політичної думки України того періоду (вип. 2, с. 100—108; вип. 5, с. 78—88). Раніше ці твори вивчалися переважно в літературознавчому плані.

Цінною джерелознавчою розвідкою є повідомлення П. В. Михайлини «Питання з історії Північної Буковини першої половини XVIII ст. у молдавських літописах» (вип. 2, с. 95—100). До цієї ж групи статей належить і публікація «Матеріали «Колокола» про події на Україні у середині XIX ст.» Л. Ф. Лось (вип. 7, с. 56—58).

Інші матеріали з дожовтневої історії України присвячені різноманітній конкретно-історичній тематиці. Серед них — стаття В. М. Ботушанського «Буковинська трудова еміграція в кінці XIX — на початку XX ст.» (вип. 1, с. 136—145), в якій наводиться величезний джерельний матеріал з фондів архівів та тогочасної преси про склад, злиденне економічне і безправне політичне становище емігрантів з України в Канаді. На жаль, автор чітко не визначив предмет свого дослідження, не вказав, що було зроблено його попередниками.

Стаття Ю. П. Лаврова «Виникнення на Україні профспілкових гуртків у кінці XIX — на початку XX ст.» (вип. 1, с. 123—128) присвячена малорозробленому в історіографії робітничого руху питанню. Однак, на наш погляд, варто було більше відвести місця висвітленню принципової відмінності у ставленні до профспілкового руху, який зароджувався, лєнінців-іскривців і економістів, а після II з'їзду РСДРП — більшовиків і меншовиків.

В останні десятиріччя дедалі більший інтерес у дослідників викликають проблеми спеціальних історичних дисциплін, зокрема історичної географії. Поряд з розробкою методологічних і теоретичних питань останньої в наукових дослідженнях спостерігається поглиблене вивчення проблем історичної фізичної географії, історичної географії населення, історичної географії господарства й ін. Чітко визначилася тенденція до дальшої конкретизації об'єктів історико-географічних досліджень. Наприклад, на базі історичної географії господарства виникають більш вузькі її напрями в галузі сільськогосподарського виробництва, промисловості й ін. Помітно посилив увагу до організації досліджень в цій галузі знань Інститут історії АН УРСР, про що свідчить зміст публікацій двох випусків міжвідомчого збірника (вип. 7 та вип. 8). Як позитивний момент слід відзначити, що робота інституту в цьому напрямі цілеспрямована й підпорядкована конкретному завданню підготовки «Атласу історії Української РСР». Вміщені у збірнику наукові розробки тісно пов'язані з цим атласом, який, на наш погляд, глибиною охоплення тем і багатством змісту не має аналогів в історико-географічній практиці.

Цілком природно, що в розглядуваному виданні кілька статей присвячується обговоренню складу майбутнього атласу, загальним принципам картографування (Маркова О. Є. Картографічні принципи розробки «Атласу історії Української РСР» — вип. 7, с. 3—13; Корольова А. М. О. Картографування природних передумов розвитку продуктивних сил в «Атласі історії Української РСР» — вип. 7, с. 13—17; Іваньков П. О. Відображення розвитку об'єктів і явищ на історичних картах — вип. 8, с. 5—8 та ін.). Подані на обговорення у збірниках матеріали відкривають широкі можливості для їх попередньої апробації та вдосконалення методики всієї роботи. Особливо цікаві, на наш погляд, статті авторів спеціальних карт, наприклад, О. І. Лугової та О. Є. Маркової — «Наукова розробка карти «Промисловість України в кінці

XIX ст.» (вип. 8, с. 8—14), С. В. Кульчицького — «Матеріали для картографування промисловості і торгівлі на Україні в 30—50-ті рр. XIX ст.» (вип. 7, с. 37—51), Т. І. Лазанської — «Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст.» (вип. 8, с. 66—73), В. М. Кулаковського — «Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них» (вип. 7, с. 63—69). Публікації цього типу цінні тим, що в них підсумовується дослідницький досвід, мобілізується весь фактичний матеріал з даної теми, перевіряється джерельна база, вводяться до обігу нові дані. У збірнику містяться кілька матеріалів, присвячених різним історико-географічним сюжетам, які безпосередньо не зв'язані з підготовкою атласу. При різному науковому значенні цих публікацій усіх їх ріднить одне — вони базуються на нових, уперше виявлених джерелах.

Разом з цим слід відмітити нерівномірність уваги дослідників з проблем історичної географії до окремих регіонів України. Так, зокрема, мало уваги приділено її південній і західній частині. Дивує повна відсутність матеріалів про такого відомого дослідника степової України, як Ф. Є. Петрунь (1894—1963 рр.), який надрукував близько 30 праць з історичної географії та картографії Північного Причорномор'я. Значну наукову цінність має і нині рукопис його монографії про шляхи, що в першій половині XVIII ст. проходили через степову Україну до Дністра та Бугу. На жаль, ця монографія залишилася неопублікованою (її оригінал зберігається в рукописному відділі бібліотеки Одеського університету).

Таким чином, як свідчить огляд змісту досліджуваного видання, його проблематика досить широка, актуальна й різноманітна і зосереджена переважно на перспективних питаннях історії Української РСР. Автори опублікованих у випусках матеріалів ввели до наукового обігу нові цінні джерельні дані, проаналізували й підсумували стан вивчення ряду проблем, намітили перспективи дальшого їх розвитку.

Ознайомлення з опублікованими на сторінках збірника дослідженнями дає можливість зробити деякі висновки щодо напрямів дальшого підвищення ролі й місця цього корисного видання в розвитку історичної науки. Важливим завданням, на наш погляд, є посилення його проблемної, теоретичної спрямованості, подолання дрібнотемності та строкатості в публікаціях. Як показує аналіз, найбільш цікавими у збірнику є випуски, побудовані за проблемним принципом, зокрема 6 (1980) і 8 (1982). Цей досвід варто продовжувати й далі, розвиваючи його.

Настійною необхідністю є посилення уваги до систематичного вміщення у виданні провідних проблемних статей, які тематично і структурно визначали б основний напрям того чи іншого випуску. Бажано було б розширити число публікацій, присвячених боротьбі з буржуазними і буржуазно-націоналістичними фальсифікаціями історії нашої країни, а також приділяти більше уваги розробці актуальних проблем історії періоду феодалізму й капіталізму, звернувши увагу на такі теми, як формування української народності й буржуазної нації, розвиток національно-визвольного руху, різних галузей культури тощо. Корисним було б вміщення на сторінках збірника рецензій на праці радянських і зарубіжних дослідників. Дальше підвищення наукового авторитету даного видання, наближення його до практики комуністичного будівництва сприятиме посиленню активного впливу істориків на розв'язання важливих завдань, які висунули перед суспільними науками XXVI з'їзд КПРС і червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС.

До 25-річчя руху за комуністичне ставлення до праці

РУХ ЗА КОМУНІСТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ — НАЙВИЩА ФОРМА СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ

А. А. КОНДРАЦЬКИЙ (Київ), В. Ю. КОБЗАР (Київ)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні здійснено глибокі політичні, економічні й соціальні перетворення. Радянська влада передала трудящим засоби виробництва, визволила їх працю від експлуатації, ліквідувала безробіття, створила необхідні умови для творчого розвитку особистості.

В процесі соціалістичного будівництва завдяки величезній роботі КПРС по комуністичному вихованню мас, підвищенню їх політичного і культурно-технічного рівня, поліпшенню умов побуту праця мільйонів радянських людей дедалі більше збагачувалася якісно новим змістом. У нашій країні стали звичайними факти масового трудового героїзму, прагнення працювати краще, продуктивніше. Основною формою розвитку творчої активності трудящих, залучення їх до будівництва нового життя В. І. Ленін вважав соціалістичне змагання. Воно, вказував Володимир Ілліч, дає можливість «...залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Разом з розвитком нового суспільства змінюються й форми соціалістичного змагання. Особливо збагатилися вони в умовах розвинутого соціалізму. Зріле соціалістичне суспільство по-новому поставило багато завдань економічного, соціально-політичного і духовного розвитку країни. Головними з них є: створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, формування всебічно розвинутої особистості. Це розширює сферу дії соціалістичного змагання. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андронов у промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслив, що «розвиток виробничих відносин перед'являє сьогодні нові вимоги і до організації соціалістичного змагання»².

Побудова розвинутого соціалізму викликала до життя нову, вищу форму соціалістичного змагання — рух за комуністичне ставлення до праці. Його особливості розкрито в багатьох документах Комуністичної партії та Радянського уряду. В привітанні ЦК КПРС учасникам Всесоюзної наради передовиків змагання, ударників і бригад комуністичної праці (травень 1960 р.), зокрема, сказано, що «в ньому органічно поєднуються боротьба за досягнення на основі нової науки і техніки вищої продуктивності праці і виховання нової людини — господаря своєї країни, який постійно дивиться вперед, дерзає, творить»³.

Гаслом учасників нового руху стало «Вчитися працювати і жити по-комуністичному!». Саме цим він якісно відрізняється від усіх попередніх форм змагання, які охоплювали в основному лише сферу виробництва.

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К., 1983, с. 12.

³ Правда, 1960, 28 мая.

3 жовтня 1958 р. робітники роликового цеху депо станції Москва-Сортувальна виступили з ініціативою змагатися за звання колективу комуністичної праці. Її одразу ж підтримав центральний орган партії — газета «Правда»⁴. Почин схвалили грудневий (1958 р.) Пленум ЦК і XXI з'їзд КПРС.

Московських робітників активно підтримали, зокрема, трудові колективи УРСР. 19 листопада 1958 р. у газеті «Радянська Україна» повідомлялося про одну з перших бригад комуністичної праці в республіці на шахті ім. Г. Димитрова Донецької області⁵. Її бригадир К. А. Северинов від імені гірників заявив, що кожний член колективу буде систематично підвищувати свою ділову кваліфікацію, загальноосвітній і політичний рівень. Шахтарі дали слово до початку 1959 р. оволодіти новою технікою, організувати роботу за графіком циклічності, видобувати за зміну по 300 т вугілля, тобто значно більше, ніж було передбачено середньою нормою⁶. Ці зобов'язання вони успішно виконали. Одночасно в боротьбу за звання колективів комуністичної праці включилися бригади робітників, очолювані О. Кольчиком, І. Білоусовим, П. Лигуном, І. Буряком, Ю. Куцим та іншими⁷.

Парторганізації прагнули залучати до руху за звання колективів комуністичної праці не лише бригади, а й цехи і цілі підприємства. Першими в УРСР почесне звання завоювали один з цехів заводу «Запоріжсталь», цех аміачної селітри Горлівського хімічного комбінату та ін. У 1960 р. колектив Дніпродзержинського коксохімічного заводу ім. Г. К. Орджонікідзе став першим у Радянському Союзі підприємством комуністичної праці⁸. В 1962 р. почесне звання колективів комуністичної праці мали вже 14 підприємств Львівської області⁹. У цілому по Україні в 1963 р. звання колективів комуністичної праці було присвоєно 509 підприємствам¹⁰.

Разом з робітничим класом у змагання за комуністичне ставлення до праці включилося й колгоспне селянство. Одними з перших у республіці його підхопили М. Бузинок з колгоспу ім. Т. Г. Шевченка на Київщині, тракторна бригада, яку очолював Герой Соціалістичної Праці Л. Кушко з колгоспу ім. Ф. Е. Держинського Овідіопольського району Одеської області, ланка двічі Героя Соціалістичної Праці Г. Ладані з колгоспу ім. В. І. Леніна Мукачівського району Закарпатської області та ін.¹¹

Трудова активність мас породжувала нові форми руху за комуністичне ставлення до праці. Так, прядильниця Вишневолоцького бавовнопрядильного комбінату В. Гаганова за власною ініціативою залишила передову бригаду й очолила відстаючий колектив, тимчасово втративши при цьому частину своєї заробітної плати. Послідовниками її в УРСР стали гірники донецьких шахт В. Антипов, О. Чертов, М. Якушев. Вони запропонували доручити їм найбільш відстаючі колективи. ЦК Компартії України прийняв постанову, в якій схвалив цю ініціативу. У 1960 р. почин В. І. Гаганової в республіці підхопили 10 тис. чол.¹²

Колективні форми допомоги відстаючим набули, зокрема, значного поширення серед робітників Кримської області. Вони активно підтримали почин токаря Сімферопольського електромашинобудівного заводу

⁴ Правда, 1958, 19, 25 нояб.

⁵ Рад. Україна, 1958, 19 листоп.

⁶ Донецький обласний державний архів, ф. Р-4250, оп. 1, спр. 21, арк. 132—133.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 609.

⁸ Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма.— К., 1980, с. 21.

⁹ Львівський обласний державний архів, ф. 1458, оп. 9, спр. 130, арк. 147.

¹⁰ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964: Документы и материалы профсоюзоз.— М., 1965, с. 385.

¹¹ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1974, т. 2, с. 128.

¹² Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах.— К., 1979, т. 8, кн. 2, с. 66.

Г. Яворського, який виступив з патріотичною ініціативою «Поруч зі мною не повинно бути відстаючих!». Його схвалили Кримський обком Компартії України та облпрофрада. Згодом ВЦРПС рекомендувала цей почин для поширення в усіх галузях промисловості СРСР¹³.

Питома вага учасників руху за комуністичне ставлення до праці неухильно зростала. Якщо в 1960 р. вона становила більш як 12% працюючих у народному господарстві, то в 1982 р.— вже понад 60%, тобто їх кількість зросла більш як у 5 разів. Почесне звання ударників комуністичної праці завоювали в 1982 р. 6,7 млн. чол.¹⁴ Однак в організації руху за комуністичну працю мали місце й певні недоліки. Так, іноді зобов'язання колективів, що змагалися, недостатньо обгрунтовувалися економічно, не підкріплювалися організаційно-технічними заходами. На деяких підприємствах припинювалося значення моральних стимулів. Окремі профспілкові та господарські організації виявляли поспішність щодо присвоєння звань ударників і колективів комуністичної праці. Траплялися факти, коли на підприємствах, які мали почесне звання, погано організовувалася праця робітників; допускалися порушення трудової дисципліни. Нерідко його присвоювали лише за підсумками виконання загального плану виробітку без урахування рівня знань, кваліфікації робітників та службовців. У першому півріччі 1959 р., наприклад, у Донецькій області 35 бригад комуністичної праці не виконали державного плану, а на підприємствах тресту «Нікополь-марганець» 50% бригад, які боролися за звання комуністичних, не виконали своїх зобов'язань. Допускалися простої, нераціонально використовувалося обладнання тощо¹⁵.

В наступні роки партійні й радянські органи вжили заходів до усунення цих недоліків, поліпшення організації соціалістичного змагання.

Серед багатьох заходів, спрямованих на дальше підвищення ефективності соціалістичного змагання та його вищої форми — руху за комуністичне ставлення до праці, почесне місце належить Закону про трудові колективи та постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по прискоренню науково-технічного прогресу в народному господарстві»¹⁶.

Важливу роль у розвитку цього руху відіграє також наставництво. Більшість наставників, а їх в країні налічується 3,5 млн.,— ударники комуністичної праці. Високу оцінку їх діяльності дано у виступі товариша Ю. В. Андропова на зустрічі з ними в ЦК КПРС 16 серпня 1983 р.¹⁷

Двадцятип'ятирічний досвід руху за комуністичне ставлення до праці свідчить, що він є найефективнішою формою підвищення творчої активності мас. Так, продуктивність праці в багатьох учасників руху на 10—15% вища, ніж у решти працівників¹⁸. В колективах комуністичної праці, як правило, краще організована громадсько-політична робота, приділяється більше уваги поліпшенню умов праці й побуту робітників, підвищенню їх загальноосвітнього та професійного рівня.

Новими трудовими здобутками зустріли трудящі Радянської України ювілей славного патріотичного почину. З Донбасу — краю вугілля і металу, гігантських новобудов, машинобудування й розвинутого сільського господарства — стартувала естафета під девізом «25-річчю руху за комуністичне ставлення до праці — 25 ударних трудових тижнів». Зокрема, значними успіхами завершили перший тиждень ударної естафети робітники Донецького металургійного заводу ім. Леніна, машинобудів-

¹³ Великое движение современности: Сборник статей.— М., 1964, с. 81.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 2057, арк. 23; Під прапором ленінізму, 1983, № 16, с. 37; Народне господарство Української РСР: Стат. щорічник.— К., 1982, с. 239. (Підрахунки авторів).

¹⁵ Комуніст України, 1965, № 9, с. 26—27.

¹⁶ Рад. Україна, 1983, 28 серп.

¹⁷ Там же, 1983, 16 серп.

¹⁸ Під прапором ленінізму, 1983, № 16, с. 38.

ники Краматорська, будівельники всесоюзної ударної будови — стану «3000» на Ждановському металургійному заводі ім. Ілліча, а також трудівники сільського господарства області.

Загалом трудові колективи Донеччини в першому кварталі 1983 р. реалізували додатково до плану продукції на 82,4 млн. крб. Продуктивність їх праці зросла на 3,6%. 23 квітня 1983 р. почесну естафету було передано трудящим Ворошиловградської області¹⁹.

Ініціатором змагання на честь ювілею на Ворошиловградщині виступила передова бригада шахтарів на чолі з М. К. Дорошком (шахта «Горіхівська» промислового об'єднання «Краснодонвугілля») ²⁰. По-ударному несуть трудову вахту на честь 25-річчя руху за комуністичне ставлення до праці також корабели Херсонського суднобудівного виробничого об'єднання ім. 60-річчя Ленінського комсомолу та колективи інших підприємств УРСР ²¹.

Змагання бригад комуністичної праці на честь ювілею славного патріотичного почину набуває дедалі більшого поширення серед трудових колективів республіки. В цілому по країні у 1982 р. в ньому брало участь 72 млн. чол., з них більш як 34 млн.— завоювали почесне звання «Ударник комуністичної праці», тобто кожний четвертий зайнятий у народному господарстві працівник ²².

Весь хід суспільно-політичного і економічного розвитку країни вимагає дальшого вдосконалення руху за комуністичне ставлення до праці, соціалістичного змагання в цілому. Резерви для цього є. «Треба і далі,— підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України,— вдосконалювати практику підбиття підсумків змагання, заохочення переможців, більш активного і широкого впровадження передових методів праці. А головне — добиватися, щоб за основу у змаганні було взято підвищення якості продукції, поліпшення використання виробничих потужностей, сировини, енергії, робочого часу» ²³.

Рух за комуністичне ставлення до праці перебуває в процесі постійного розвитку та оновлення. Запорукою цього є увага й конкретне керівництво ним з боку партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Вони спрямовують творчу активність його учасників на розв'язання актуальних завдань комуністичного будівництва. «...Форми соцзмагання, як і інших громадських ініціатив і масових рухів, не є щось застигле, раз назавжди дане,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов у промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Вони змінюються залежно від рівня матеріальної і духовної зрілості суспільства. І обов'язок партії — вчасно помічати, підтримувати і поширювати всі корисні, животворні починання» ²⁴.

¹⁹ Рад. Україна, 1983, 23 квіт.

²⁰ Правда України, 1983, 8 лютого.

²¹ Робітнича газ., 1983, 4 черв.

²² Капитонов И. В. Развитие активности трудящихся, укрепление дисциплины, совершенствование стиля работы — актуальные задачи первичных партийных организаций. — М., 1983, с. 13.

²³ Щербицький В. В. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України 28 червня 1983 року. — Комуніст України, 1983, № 6, с. 13.

²⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року. — К. 1983, с. 12.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ВІНАХІДНИКІВ І РАЦІОНАЛІЗАТОРІВ УКРАЇНИ ЗА ПРИСКОРЕННЯ ТЕМПІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ (1971—1975 рр.)

В. М. АРТЕМЕНКО (Харків)

Особливістю розвитку НТР у соціалістичному суспільстві є дедалі зростаюча участь трудящих мас у розв'язанні її проблем. «Успіх науково-технічної революції, її благодіючий вплив на економіку, на всі сторони життя суспільства,— підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС,— не можуть бути забезпечені зусиллями тільки наукових працівників. Дедалі більшої ролі набуває залучення до цього історичного значення процесу всіх учасників суспільного виробництва...»¹

Провідну роль у прискоренні темпів науково-технічного прогресу відіграє робітничий клас. Робітники створюють матеріальні передумови для розвитку науки і техніки, впроваджують у виробництво наукові ідеї й розробки, в процесі трудової діяльності вдосконалюють створені вченими машини, обладнання, технологію. Їх праця нині дедалі більше набуває творчого характеру. На розгортання технічної творчості робітників плідно впливає соціалістичне змагання.

Однією з найважливіших форм залучення трудящих до розв'язання проблем технічного прогресу є рух винахідників і раціоналізаторів. У 1971—1975 рр. понад половину їх у країні становили робітники²⁻³. За участю останніх було розроблено й впроваджено у виробництво більшу частину винаходів та раціоналізаторських пропозицій. Вони виступали також ініціаторами численних патріотичних починів, спрямованих на розгортання змагання між новаторами. В цьому яскраво виявилися такі чудові риси радянського робітника, як відданість справі будівництва комунізму, колективізм, творче ставлення до праці.

Головне завдання комуністичного будівництва у роки дев'ятої п'ятирічки полягало в забезпеченні дальшого піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення ефективності народного господарства й прискорення зростання продуктивності праці. Його розв'язання партія ставила у пряму залежність від розгортання науково-технічної революції. «Прогрес науки і техніки,— зазначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— це головна підойма створення матеріально-технічної бази комунізму»⁴.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням про зростання ролі трудящих мас у процесі комуністичного будівництва, КПРС приділяла велику увагу розробці теоретичних основ та вдосконаленню практики соціалістичного змагання, спрямовувала його розвиток відповідно до основних напрямів господарського будівництва. Протягом 1971—1975 рр. питання про творчу ініціативу трудящих порушувалися майже в 70 постановках Центрального Комітету партії⁵⁻⁶. Так, постанова від 31 серпня 1971 р. «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» націлювала партійні, комсомольські та профспілкові організації, а також господарські органи на всемірне піднесення трудової активності трудящих для прискорення науково-технічного прогресу на виробництві⁷.

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. К., 1976, т. 1, с. 66.

²⁻³ Див.: Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества (Вопросы методологии и историографии).— М., 1977, с. 219.

⁴ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стенографічний звіт. К., 1972, т. 1, с. 60.

⁵⁻⁶ Социалистическое соревнование: Вопросы теории и практики организации.— М., 1978, с. 261—267.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981, т. 10, с. 464.

Постанова була гаряче схвалена всіма радянськими людьми. В її обговоренні лише в УРСР взяли участь близько 16 млн. чол.—практично всі трудящі республіки. Тільки на промислових підприємствах Запорізької області понад 37 тис. чол. виступили з конкретними пропозиціями щодо поліпшення організації соцзмагання⁸.

Постанова Президії ВЦРПС (вересень 1971 р.) «Про завдання професійних спілок у зв'язку з постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» зобов'язала всі трудові колективи країни включати до соцзобов'язань показники по винахідницькій та раціоналізаторській роботі⁹.

Протягом другої половини 1971 р. в усіх областях УРСР, як і по всій країні, відбулися пленуми рад профспілок і Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів (ВТВР), на яких розглядалися питання розвитку соціалістичного змагання трудящих у зв'язку із завданнями дев'ятої п'ятирічки й вищезгаданими постановами. В рішеннях пленумів відзначалася необхідність орієнтації його учасників на боротьбу за дострокове виконання господарських завдань, вдосконалення форм і розширення масштабів творчої співдружності новаторів. Усе це сприяло дальшому збагаченню змісту змагання, посиленню його зв'язку з розгортанням науково-технічної революції.

Відповідно до постанови Центральної ради ВТВР та Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах винаходів і відкриттів (грудень 1971 р.) в країні з 1972 р. почало проводитися Всесоюзне соціалістичне змагання республік, країв та областей за досягнення найкращих показників у винахідницькій і раціоналізаторській роботі¹⁰⁻¹¹. Протягом п'ятирічки здійснювався також перехід від оглядів технічної творчості трудящих по галузях до організації змагання по винахідництву й раціоналізації.

Боротьба винахідників і раціоналізаторів за прискорення темпів технічного прогресу була складовою частиною соціалістичного змагання трудящих за виконання накреслень XXIV з'їзду КПРС. Його розвиток тісно пов'язаний з рухом за комуністичне ставлення до праці та з іншими формами трудової активності мас. Про це свідчить, зокрема, зіставлення даних про динаміку зростання чисельності учасників соцзмагання, руху за комуністичне ставлення до праці та авторів винаходів і раціоналізаторських пропозицій на Україні, наведених у таблиці¹².

Показники (тис. чол.)	Роки						Зростання (в процентах)
	1970	1971	1972	1973	1974	1975	
Кількість учасників змагання в тому числі	13 992	14 276	14 931	15 491	16 113	16 796	120,0
Учасників руху за комуністичне ставлення до праці	8 660	8 361	8 882	9 284	9 836	10 496	121,2
Кількість авторів винаходів і раціоналізаторських пропозицій	682	717	750	793	803	828	121,4

⁸ Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок (ОА УРРПС), ф. 2605, оп. 1, спр. 7853, арк. 1.

⁹ Сборник постановлений ВЦСПС. Июль — сентябрь 1971 г. М., 1971, с. 9—10.

¹⁰⁻¹¹ Всесоюзное общество изобретателей и рационализаторов между IV и V съездами: Материалы о работе Центрального совета ВООИР за период 1973—1977 годов.— М., 1978, с. 17.

¹² ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 6531, арк. 3; спр. 7821, арк. 3; спр. 8208-г,

На масовість розвитку технічної творчості робітничого класу позитивно впливали різні форми трудового суперництва. Однак найбільшу роль у піднесенні творчої активності робітників відіграло змагання новаторів країни за створення 14-мільярдного раціоналізаторського фонду економії дев'ятої п'ятирічки. Більше ніж п'яту частину цієї суми (3 млрд. крб.) зобов'язалися заощадити винахідники й раціоналізатори УРСР¹³⁻¹⁶.

Важливе значення для розгортання руху новаторів на Україні мала республіканська нарада винахідників та раціоналізаторів, що відбулася в Києві у липні 1971 р. Вона націлила трудящих на творчий пошук, спрямований на удосконалення машин і технології виробництва, підвищення продуктивності праці й поліпшення якості продукції. Виконання цих завдань, як вказувалося на нараді, залежало насамперед від збільшення масовості технічної творчості мас, скорочення строків розробки і впровадження пропозицій новаторів у виробництво та підвищення їх економічної ефективності¹⁷.

Провідна роль у розв'язанні цих проблем належала робітничому класу. Вже на старті п'ятирічки робітники Української РСР, розгортаючи боротьбу за технічний прогрес, виступили з рядом патріотичних починів. Так, на Харківському заводі транспортного машинобудування ім. Малишева з ініціативи фрезерувальника К. Д. Бурбини, токаря П. П. Корнієнка та інших трудівників розгорнулося соціалістичне змагання за технічний прогрес на кожному робочому місці. В ньому взяли участь 1347 працівників заводу¹⁸. Ініціативу малишевців підхопили трудящі ряду інших промислових підприємств Харківщини. Тільки протягом 1971 р., включившись у боротьбу за прискорення технічного прогресу, 55 197 винахідників і раціоналізаторів області розробили й впровадили у виробництво 56 323 пропозиції. В результаті соціалістичні зобов'язання по створенню 45-мільйонного раціоналізаторського фонду економії першого року п'ятирічки вони перевиконали на 14,2%¹⁹.

Подібна робота проводилася в усіх областях республіки. Її успіху значною мірою сприяло розгортання соціалістичного змагання трудящих за звання кращого цеху, відділу, бригади по винахідницькій та раціоналізаторській роботі, яке розпочиналося на багатьох підприємствах України. Добре поставлена організація змагання множила ряди новаторів. Так, його результати на металургійному заводі «Запоріжсталь» широко висвітлювалися на стендах «Винахідник і раціоналізатор», у багатотиражці підприємства «Дніпровський металург». Переможці змагання відзначалися на зборах трудящих, заводській «Дошці пошани», а також матеріальними винагородами. Результатом його широкої гласності й стимулювання учасників став дальший розвиток технічної творчості працівників заводу. Щороку в раціоналізації виробництва брала участь п'ята частина трудівників підприємства. 75,4% їх становили робітники. Протягом п'ятирічки вони розробили і впровадили у виробництво понад 17 тис. пропозицій, заощадили при цьому 22,2 млн. крб.²⁰

Лише в 1971—1972 рр. у русі винахідників та раціоналізаторів в УРСР щороку брали участь понад 700 тис. трудящих. За той час вони

арк. 5; Поточний архів Української республіканської ради професійних спілок, Зведені статистичні звіти (Форма № 8) за друге півріччя 1973, 1974, 1975 рр.; Народне господарство Української РСР у 1975 році: Статистичний щорічник.— К., 1976, с. 56.

¹³⁻¹⁶ Об'єднаний архів Полтавської обласної ради професійних спілок (ОА ПОРПС), ф. 18, оп. 1, спр. 470, арк. 23.

¹⁷ Рад. Україна, 1971 р., 6—8 липня.

¹⁸ ОА УРРПС, ф. 5074, оп. 1, спр. 791, арк. 12.

¹⁹ ОА ПОРПС, ф. 18, оп. 1, спр. 447, арк. 8.

²⁰ Об'єднаний архів Запорізької обласної ради професійних спілок (ОА ЗОРПС), ф. Р-2594, оп. 1, спр. 314, арк. 214, 222.

впровадили у виробництво 1364 тис. технічних розробок, заощадили 1405 млн. крб.²¹. Соціалістичні зобов'язання по створенню раціоналізаторського фонду економії перевиконали трудящі всіх областей республіки. Особливих успіхів добилися новатори Дніпропетровщини, Донеччини й Запоріжжя, які вийшли переможцями Всесоюзного змагання по винахідницькій і раціоналізаторській роботі²².

У 1973 р.— вирішальному році дев'ятої п'ятирічки — змагання новаторів набуло ще ширшого розмаху. На його розвиток великий вплив справила постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1973 р. «Про дальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання в народному господарстві відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій і підвищення їх ролі в прискоренні науково-технічного прогресу». У ній йшлося про посилення відповідальності господарських органів та громадських організацій за розвиток технічної творчості трудящих, підвищення її ефективності. Особливого значення в постанові надавалося скороченню строків розробки й впровадження пропозицій новаторів у виробництво²³.

Боротьба за розв'язання цих проблем стала характерною рисою змагання винахідників і раціоналізаторів, що розгорнулося в той час під лозунгом виконання зобов'язань по створенню раціоналізаторського фонду економії дев'ятої п'ятирічки за чотири роки. Добитися поставленої мети можна було тільки шляхом дальшого збільшення масовості технічної творчості й вдосконалення форм змагання новаторів. Учасники руху винахідників і раціоналізаторів почали складати особисті творчі плани та договори на соціалістичне змагання. У 1975 р. на їх основі змагалися понад 1 мл. раціоналізаторів УРСР²⁴. В розробці цих планів і договорів активну участь взяли робітники. Зокрема, на Северодонецькому хімікомбінаті «Азот», де вони становили 62% усіх новаторів, з ініціативи старшого апаратника В. О. Макаренка 562 раціоналізатори розробили особисті творчі плани на п'ятирічку. Сам В. О. Макаренко зобов'язався впровадити у виробництво 50 раціоналізаторських пропозицій, один винахід та заощадити 50 тис. крб.²⁵ Творчі плани новаторів успішно виконувалися. Протягом 1971—1975 рр. вони розробили й впровадили у виробництво 110 винаходів і 19 тис. раціоналізаторських пропозицій, зекономили 14,7 млн. крб. Робота новаторів сприяла підвищенню продуктивності праці на комбінаті й достроковому виконанню його колективом п'ятирічного плану по виробництву основних видів продукції²⁶.

В досліджуваній період великого поширення набули договори про творчу співдружність між новаторами підприємств, областей, союзних республік, а також між раціоналізаторами — робітниками та інженерно-технічними працівниками. Багатий досвід у цій справі мали трудящі запорізького виробничого об'єднання «Моторобудівник». У роки дев'ятої п'ятирічки колектив підприємства запозичив у партнерів по змаганню та через органи науково-технічної інформації понад 30 тис. матеріалів і комплектів документації. На їх основі заводські раціоналізатори впровадили у виробництво 760 розробок, заощадили 3,5 млн. крб. В свою чергу інженерно-технічні служби та новатори об'єднання надіслали 11 351 комплект документації на винаходи й раціоналізаторські пропозиції колективам новаторів інших підприємств²⁷.

²¹ Народне господарство Української РСР у 1975 році, с. 56.

²² Всесоюзное общество изобретателей и рационализаторов между IV и V съездами, с. 108.

²³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. 11, с. 314—321.

²⁴ ОА УРПС, ф. Р-3854, оп. 4, спр. 733, арк. 2.

²⁵ Там же, ф. Р-5074, оп. 1, спр. 739, арк. 58.

²⁶ Рад. Україна, 1975 р., 20 верес., 1976 р., 13 лют.

²⁷ ОА ЗОРПС, ф. Р-2594, оп. 1, спр. 432, арк. 103, 105.

Прикладом творчого співробітництва на основі договору про соціалістичне змагання були зв'язки між раціоналізаторами Харківщини і Полтавщини. Зокрема, постійний обмін технічними новинками здійснювався між новаторами Полтавського турбомеханічного заводу й харківськими турбобудівниками. Раціоналізатори машинобудівних підприємств Харківської області організували для своїх полтавських колег 12 виставок нових пристроїв та інструментів, розроблених і впроваджених ними у виробництво. Практичні заняття по їх опануванню відвідали близько тисячі машинобудівників Полтавщини²⁸. Така практика була характерна й для новаторів підприємств інших областей.

Винахідники та раціоналізатори, змагаючись між собою, здійснювали обмін досягненнями в технічній творчості. Його форми були найрізноманітніші: передача документації на винаходи, творчі відрядження, організація виставок новаторів тощо. Так, 1700 раціоналізаторів Одеської області організували виставку «Майстерність і творчість новаторів — на службу дев'ятій п'ятирічці!». На ній було представлено 900 найкращих технічних розробок. Вона з успіхом пройшла в Одесі, а у березні 1972 р. — в Києві, де її відвідали понад 30 тис. чол. На базі виставки було організовано семінари для секретарів первинних партійних організацій Києва, працівників заводських та обласних рад ВТВР.

Багато розробок одеських новаторів зацікавили представників підприємств інших областей України. До комітету виставки від них надійшло понад 5 тис. замовлень на технічну документацію щодо 495 експонатів. Раціоналізатори Одещини продемонстрували цінні й високоефективні винаходи і раціоналізаторські пропозиції, що мали важливе народногосподарське значення.

В зв'язку з підготовкою до святкування 50-річчя утворення СРСР у 1972 р. особливого розмаху набуло міжреспубліканське соціалістичне змагання. Йдучи назустріч ювілею, трудящі Радянської України уклали договори на змагання з трудовими колективами 1150 підприємств, понад 200 міст, міських та сільських районів і 22 областей РРФСР, Білорусії, Молдавії та інших союзних республік³⁰⁻³¹. Важливе місце у цих договорах відводилося новаторам виробництва.

В ході соціалістичного змагання винахідників і раціоналізаторів зміцнювався творчий союз робітників з інженерно-технічними працівниками й науковцями. Для розв'язання складних проблем технічного прогресу вони об'єднувалися у комплексні творчі бригади. Протягом п'ятирічки чисельність їх в Українській РСР збільшилася з 26 084 до 43 165, а кількість трудящих у них — з 125 176 до 187 757 чол. Невпинно зростала ефективність роботи бригад. Якщо в 1971 р. ними було впроваджено у виробництво 91,5 тис. пропозицій новаторів, то в 1975 р. — 122,3 тис.³²

Значну допомогу робітникам — раціоналізаторам і винахідникам подавали громадські конструкторські бюро, консультаційні пункти, мережа яких постійно розширювалася. На кінець п'ятирічки в республіці діяло 4,3 тис. ГКБ, які взяли участь у розробці близько 200 тис. пропозицій новаторів, та майже 12 тис. консультаційних пунктів, що подали допомогу 1321 тис. трудящих³³.

Новою формою творчого союзу робітників з інженерно-технічними працівниками стала практика підготовки й захисту робітничих дисертацій, яка народилася на Бердянському заводі сільськогосподарських

²⁸⁻²⁹ ОА ПОРПС, ф. 1, оп. 1, спр. 803, арк. 17, 20.

³⁰⁻³¹ Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 8225, арк. 8.

³² Там же, ф. Р-5074, оп. 1, спр. 705, арк. 1; спр. 787, арк. 1; спр. 845, арк. 3; Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, Зведені статистичні звіти (форма № 8 — СВ) за 1974 і 1975 рр.

³³ Там же.

машин. З ініціативи партійного комітету цього підприємства в 1975 р. заводська рада ВТВР оголосила конкурс на кращу робітничу дисертацію. Протягом року їх було захищено 4. Однією з найкращих було визнано дисертацію кавалера ордена Леніна, делегата XXIV з'їзду КПРС формувальника В. М. Горбатька на тему «Дослідні роботи по полегшенню праці формувальника». Впровадження результатів цього дослідження у виробництво дало можливість підвищити продуктивність праці на 5%, виробити додатково 736 т литва вищої якості, заощадити 36,6 тис. крб. Техніко-економічна рада Бердянського міськкому партії дала високу оцінку цьому починанню і рекомендувала поширювати його на всіх підприємствах міста³⁴.

Важливою формою соціалістичного змагання новаторів у роки дев'ятої п'ятирічки стало проведення оглядів та конкурсів їх технічної творчості. Вони націлювали раціоналізаторів на розв'язання важливих проблем виробництва й сприяли підвищенню економічної ефективності розробок. За п'ять років в УРСР було проведено 65 073 огляди і 54 515 конкурсів технічної творчості. Тільки на конкурси трудящі подали 1403 тис. винаходів та раціоналізаторських пропозицій. Близько мільйона з них були відразу впроваджені у виробництво³⁵.

Своєрідно відбувалися огляди технічної творчості на Харківському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського. З ініціативи заводської ради ВТВР з 1973 р. там почав проводитися День раціоналізатора, протягом якого весь колектив підприємства брав участь у розробці й впровадженні у виробництво винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Ефективність цього заходу була досить великою. Тільки в 1973 р. у такий день новатори двох цехів заводу подали раціоналізаторських пропозицій більше, ніж протягом усього 1972 р. 80% цих пропозицій було прийнято до впровадження, а половина з них відразу ж впроваджена у виробництво. Цю ініціативу підхопили й інші підприємства міста, що значно сприяло збільшенню масовості технічної творчості робітників. Зокрема, на заводі ім. Малишева в 1973 р. у День раціоналізатора було подано понад 170 пропозицій. В їх розробці взяли участь більш як 1 тис. трудящих, у тому числі 542 робітники³⁶.

Різноманітність форм змагання і творчого союзу робітників з ІТП та науковцями забезпечувала високу результативність руху новаторів. Уже в 1974 р. колектив винахідників і раціоналізаторів УРСР разом з новаторами всієї країни виконав зобов'язання по створенню раціоналізаторського фонду економії дев'ятої п'ятирічки. Його вклад у цей фонд становив 3 млрд. 35 млн. крб.³⁷

У змаганні новаторів, що розгорнулося в 1975 р. під девізом: «XXV з'їзду КПРС — гідну зустріч!», трудящі Української РСР також добилися значних результатів. У виробництво було впроваджено 772 тис. винаходів та раціоналізаторських пропозицій, заощаджено 854 млн. крб.³⁸ Завдяки змаганню значно зросла участь трудящих, насамперед робітничого класу, в технічній творчості. Всього кількість винахідників і раціоналізаторів у республіці збільшилася з 1240 тис. у 1971 р. до 1723,4 тис. чол. у 1975 р., а робітників в їх складі, відпо-

³⁴ ОА ЗОРПС, ф. Р-2594, оп. 1, спр. 798, арк. 16.

³⁵ ОА УРРПС, ф. Р-5074, оп. 1, спр. 705, арк. 1; спр. 787, арк. 1; спр. 787, арк. 1; спр. 845, арк. 3; Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, Зведені статистичні звіти (форма № 8—СВ) за 1974 і 1975 рр.

³⁶ Поточний архів Української республіканської ради ВТВР. Довідка про стан винахідницької і раціоналізаторської роботи за три роки дев'ятої п'ятирічки в Харківській області, 11 лютого 1974 р.

³⁷ Див.: Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, Постанова президії Української республіканської ради ВТВР «Про підсумки виконання винахідниками і раціоналізаторами України соціалістичних зобов'язань по створенню раціоналізаторського фонду економії дев'ятої п'ятирічки за 1974 рік», 4 березня 1975 р.

³⁸ Народне господарство Української РСР у 1975 році, с. 56.

відно, з 698 тис. до 954,8 тис. чол.³⁹ Серед авторів винаходів та раціоналізаторських пропозицій у металургійній промисловості робітники становили 71%, у машинобудівній, хімічній і нафтопереробній — 62%,⁴⁰ на будівництві — 52%.⁴⁰ Показовим було й те, що найшвидшими темпами ряди новаторів зростали в провідних галузях економіки, які значною мірою визначають прискорення технічного прогресу у народному господарстві. Так, при збільшенні чисельності авторів винаходів та раціоналізаторських пропозицій за п'ятирічку в цілому по республіці на 21% їх кількість в електротехнічній промисловості зросла на 24%, а у приладобудівній — на 48%.⁴¹

Боротьба трудящих Української РСР за прискорення темпів технічного прогресу, в авангарді якої йшов робітничий клас, сприяла посиленню ефективності виробництва. За роки дев'ятої п'ятирічки у республіці було створено й налагоджено випуск 4894 нових видів промислової продукції, знято з виробництва 1707 типів застарілих конструкцій машин, обладнання, приладів. У промисловості було модернізовано 101 253 одиниці виробничого устаткування, введено в дію велику кількість комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів та цілих підприємств⁴².

Технічний прогрес на виробництві, у здійсненні якого активну участь брали винахідники й раціоналізатори, плідно впливав на зміни в характері праці робітників — посилював її інтелектуалізацію і творчий зміст. Це сприяло дальшому просуванню радянського суспільства по шляху зближення соціальних груп, поступового подолання істотних відмінностей між розумовою та фізичною працею.

³⁹ ОА УРРПС, ф. Р-5074, оп. 1, спр. 705, арк. 1; спр. 787, арк. 1; спр. 845, арк. 3; Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, Зведені статистичні звіти (форма № 8 — СВ) за 1974 і 1975 рр.

⁴⁰ ОА ЗОРПС, ф. Р-2594, оп. 1, спр. 299, 331, 298.

⁴¹ ОА ПОРПС, ф. 18, оп. 1, спр. 447, арк. 11; Поточний архів Української республіканської ради ВТВР, Протокол № 3 засідання президії Української республіканської ради ВТВР від 26 березня 1976 р.

⁴² Народне господарство Української РСР у 1975 році, с. 58, 60, 61.

ЗМІЦНЕННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ТРУДЯЩИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (1952—1961 рр.)

М. М. МЕЖЕНІН (Ворошиловград)

В період будівництва в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства Комуністична партія приділяла велику увагу зміцненню інтернаціональних зв'язків робітничого класу, всіх трудящих Радянського Союзу з народами країн соціалістичної співдружності, з пролетаріатом і трудовими верствами капіталістичних держав та країн, що розвиваються. При цьому вона керувалася ленінською вказівкою про те, що інтереси трудящих усього світу вимагають встановлення між ними цілковитого довір'я і міцного союзу. «Ми — противники національної ворожнечі, національного розбрату, національної відособленості, — писав Володимир Ілліч. — Ми — міжнародники, інтернаціоналісти»¹.

Робітничий клас за своїм економічним становищем, за своєю ідеологією, психологією і мораллю був і залишається найбільш послідов-

¹ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денкінінм. — Повне збір. творів, т. 40, с. 41.

ним виразником ідеї інтернаціональної солідарності і братерства трудящих. Йому органічно притаманні риси пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму і патріотизму, дружби і товаришкості. Партія у своїй діяльності невтомно дбає про неухильне зростання інтернаціональної ролі радянського робітничого класу у внутрішньому і міжнародному житті. Завдяки цьому він, зокрема в досліджуваний період, примножив і збагатив усю практику інтернаціональних відносин, наповнив її новим змістом, зробив інтернаціоналізм могутньою зброєю в революційній боротьбі пролетаріату, важливим знаряддям соціалістичного і комуністичного будівництва.

Проблема зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу УРСР з трудящими зарубіжних країн у 1952—1961 рр. висвітлювалася як у брошурах та монографіях², так і в ряді статей³. Основна частина цих досліджень розкриває питання розвитку багатосторонніх відносин між країнами соціалістичної співдружності. Контакти ж робітничих колективів республіки з трудящими капіталістичного світу та країн, що розвиваються, висвітлено значно менше. До того ж згадані праці у переважній більшості написані в плані громадянської історії. У цьому повідомленні зроблено спробу показати деякі з форм діяльності парторганізацій республіки по зміцненню і розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу Радянської України з трудящими зарубіжних країн, а також узагальнити досвід партійного керівництва профспілковими організаціями, які в досліджуваний період провели в цьому напрямі велику і плідну роботу.

Діяльність партійних організацій УРСР по дальшому зміцненню й розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу здійснювалася в 1952—1961 рр. на основі рішень XIX—XXI з'їздів КПРС, а також XVII—XXII з'їздів Компартії України. Принципове значення мало для них положення XX з'їзду КПРС про те, що наша партія «...твердо й послідовно здійснює курс на побудову комунізму в нашій країні і зміцнення міжнародного соціалістичного табору, високо тримає прапор пролетарського інтернаціоналізму і дружби між народами»⁴. У ті роки значно розширився обмін досвідом роботи між партійними організаціями і державними установами. Радянський Союз, зокрема Українську РСР, відвідали керівники комуністичних партій Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Угорщини, НДР. Вони мали дружні розмови в ЦК Компартії України і Президії Верховної Ради республіки, знайомилися з досвідом їх діяльності. У свою чергу, представники Компартії України у складі делегацій КПРС побували в ряді країн соціалістичної співдружності⁵. Ці зустрічі і розмови, які проходили в атмосфері дружби і взаєморозуміння, сприяли зміцненню згуртованості комуністів і всіх трудящих братніх країн.

Значного розвитку набули й такі форми інтернаціональних зв'яз-

² Іванницький М. Н. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії.— К., 1957; Украинская ССР и зарубежные социалистические страны.— К., 1965; Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967, т. 2; Кулініч І. М., Петерс І. А. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму.— К., 1962; Україна і Близький та Середній Схід.— К., 1968; Шепета М. Т. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951—1958 рр.).— Чернівці, 1972; Порожденные социалистическим интернационализмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма.— К., 1980, та ін.

³ Худяк Р. А. До питання про трудову співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951—1955 рр.).— УІЖ, 1965, № 7; Підпригорщук Я. В. Зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу УРСР з трудящими зарубіжних країн (1951—1955 рр.).— УІЖ, 1968, № 3; Шепета М. Т. Інтернаціональні зв'язки робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн (1951—1958 рр.).— УІЖ, 1976, № 7 та ін.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 7, с. 107.

⁵ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1974, т. 2, с. 158.

ків, як контакти обкомів, міськкомів і райкомів партії, а також державних і громадських організацій нашої республіки з відповідними органами зарубіжних соціалістичних країн. Ще з 1949 р. такі зв'язки, зокрема, підтримують Закарпатська область із Східнословачкою областю ЧССР та областю Сабольч-Сатмар УНР; Чернівецька — з Сучавським повітом Румунії; Івано-Франківська — з повітом Марамуреш СРР; Львівська — з Жешувським воєводством ПНР та з областю Бараня Угорщини; Волинська — з Люблінським воєводством Польщі⁶.

Наприкінці 50-х років встановилися тісні зв'язки між партійними, профспілковими і державними органами Донецької області та Катовицького воєводства (ПНР). У грудні 1958 р. Донецький обком Компартії України відрядив у Катовіце делегацію в складі голови облпрофради І. М. Комарова, бригадира робітників комбайнової бригади Є. І. Ковальова та начальника шахти ім. Румянцева Є. А. Пряхіна. Протягом 11 днів вони знайомилися з організацією праці, досвідом партійно-політичної та ідеологічної роботи на промислових підприємствах воєводства. Делегація побувала на шахтах «Буек», «Кнуров», «Челядь», «Клеофас», зустрічалася з місцевими партійними і господарськими керівниками, робітниками та ІТП. Розмови, що проходили у воєводському комітеті ПОРП, у клубах та безпосередньо на робочих місцях, відзначалися відвертістю, щирістю, глибоким інтересом до взаємного досвіду⁷.

Під керівництвом Комуністичної партії робітничий клас нашої країни рік у рік примножував і вдосконалював форми інтернаціональних зв'язків з трудящими країн соціалістичної співдружності. Найбільш дійовий вираз вони діставали в процесі різноманітних економічних, науково-технічних та торговельних зв'язків. Зокрема, колективи сотень підприємств України боролися за своєчасне і якісне виготовлення промислового устаткування для соціалістичних держав, подавали їм допомогу у будівництві та освоєнні нових заводів і фабрик, шахт і рудників. У свою чергу, наша республіка згідно з торговим обміном одержувала звідти судна, вагони, електроустаткування, товари широкого вжитку, технологічне обладнання для цукрової, кондитерської і консервної промисловості та ін.

КПРС, марксистсько-ленінські партії інших країн соціалістичної співдружності постійно дбали про те, щоб взаємовигідні економічні й науково-технічні зв'язки доповнювалися ефективним обміном цінним виробничим досвідом колективів промислових підприємств та окремих новаторів, передовиків, раціоналізаторів і винахідників. Тон у цій справі задавали комуністи і комсомольці. Так, двічі Герой Соціалістичної Праці комуніст І. Бридько демонстрував свої методи праці в Чехословаччині, Польщі, Болгарії, делегат XVIII, XIX і XX з'їздів Компартії України, Герой Соціалістичної Праці вибійник І. Валігура — в Угорщині, лауреат Державної премії, машиніст комбайна шахти № 3-біс тресту «Чистяківантрацит» член ВЛКСМ В. Кучер — в Угорщині та Польщі⁸. Перебуваючи в угорських друзів (1952 р.) у районі Мішкольца, В. Кучер, наприклад, звернув увагу на те, що в процесі роботи колеги з братньої країни часто і без причин зупиняли комбайн «Донбасс» — нову на той час машину, внаслідок чого його продуктивність була низькою. Радянський шахтар-комсомолец сам став до комбайна і показав, як треба на ньому працювати, як раціональніше переносити транспортер. Угорські шахтарі швидко оволоділи

⁶ Там же, с. 159.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1921, арк. 1—5.

⁸ Соц. Донбасс, 1952, 21 юнія; Рад. Донеччина, 1953, 30 трав.; Рад. Україна, 1953, 28 листопа.

методами праці донецьких гірників і завдяки цьому підвищили продуктивність комбайна «Донбасс» на 90 т на добу⁹.

Ініціатива комуністів — передовиків і новаторів виробництва, яка знайшла свій вияв у найбільш ефективних формах передачі передового досвіду колективам промислових підприємств соціалістичних країн, дістала широкий розвиток. У металургійній промисловості велику роботу в цьому напрямі провели робітники та інженерно-технічні працівники Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського. Вони допомогли оволодіти методами швидкісної плавки сталі своїм колегам з НРБ, які спеціально приїздили в Дніпродзержинськ для ознайомлення з «таємницями» стахановської технології радянських сталеварів. Міцно подружився тут болгарський спеціаліст П. Янков з працівниками заводу обер-майстром О. Яловим та інженером В. Погорілим. Згодом у своїх листах, адресованих колективу дзержинки, він висловлював щиру вдячність за науку. В 1953 р. група дніпродзержинців побувала з візитом-відповіддю на металургійному заводі в НРБ. Болгарські робітники не тільки показали на практиці, як вони оволоділи мистецтвом швидкісного сталеваріння, а й з радістю поділилися своїм досвідом роботи¹⁰. Значна увага приділялася в досліджуваній період розвитку таких форм масової участі робітників та ІТП у виробничих і науково-технічних зв'язках соціалістичних країн, як декади й місячники. Так, під час перебування в СРСР польської партійно-урядової делегації була досягнута домовленість про проведення в ПНР декади радянського раціоналізаторства і техніки. Цей захід, що мав велике інтернаціональне значення, був проведений у вересні 1955 р. Він пройшов в обстановці дружби і братерства і мав важливе значення для розвитку польської промисловості та зміцнення дружби між ПНР і СРСР. Під час декади тисячі польських робітників та інженерно-технічних працівників зустрічалися з радянськими ученими, новаторами і спеціалістами різних галузей промисловості.

На ряді підприємств братньої країни були відкриті виставки про раціоналізаторство і новаторство в СРСР, безпосередньо на робочих місцях польським друзям демонструвалися радянські методи праці в металургії¹¹.

У свою чергу, парторганізації промислових підприємств України великого значення надавали вивченню і використанню радянськими робітниками і спеціалістами науково-технічних новинок і виробничих досягнень у промисловості НДР, УНР, ПНР, ЧССР та інших братніх країн. Так, на Новокраматорському верстатобудівному заводі з метою дальшого підвищення якості продукції були спеціально підібрані каталоги, що їх випускали споріднені підприємства Чехословаччини й Польщі¹². Спеціалісти з НДР подали велику допомогу своїм радянським колегам у спорудженні і пуску першого на Україні Олександрійського заводу гірського воску, у налагодженні роботи хонінгувальних верстатів на Київському заводі ім. І. І. Лепсе і т. д.¹³ Досвід подібних взаємозв'язків, нагромаджений у досліджуваній період, з успіхом використовується і в наші дні. «Ми прагнемо до того, щоб товариське співробітництво і соціалістична взаємодопомога братніх країн ставали глибшими і ефективнішими, в тому числі і у спільному розв'язанні науково-технічних, виробничих, транспортних, енергетичних та інших завдань. У цьому плані тепер розробляються дальші

⁹ Правда України, 1952, 1 мая.

¹⁰ Там же, 1953, 30 апр.

¹¹ Там же, 1955, 9 окт.

¹² Рад. Донеччина, 1955, 1 листоп.

¹³ Рад. Україна, 1959, 7 жовт.

спільні кроки»,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов¹⁴.

КПРС та братні партії інших соціалістичних країн спрямовували творчу ініціативу робітничого класу, всіх трудящих на пошуки таких форм інтернаціональної співдружності, які б найбільше відповідали конкретним завданням того чи іншого етапу соціалістичного будівництва. Яскравим прикладом успішного застосування таких нових форм є, зокрема, виробнича діяльність болгарських робітників на вугільних підприємствах Радянської України. У 1957 р. в Донбас прибуло більш як 2500 громадян НРБ. В основному це були члени БКП та Димитровської Комуністичної Спілки Молоді. Мета їх приїзду полягала в тому, щоб допомогти радянським людям в освоєнні багатств краю, запозичити досвід донецьких шахтарів і повернутися на батьківщину майстрами гірничої справи¹⁵. На болгарських робітників повністю поширювалося трудове законодавство СРСР, право на безплатне медичне обслуговування тощо. Разом з радянськими робітниками вони брали участь у виробничому та громадському житті колективів, відвідували курси технічного навчання.

Донецькі шахтарі оточили болгарських друзів піклуванням і увагою, створили всі умови для доброї праці і відпочинку. Патріоти-інтернаціоналісти з НРБ відповіли на це високою суспільно-політичною і виробничою активністю. Болгарські комуністи створили на всіх шахтах, де працювали їх земляки, свої партійні та молодіжні організації. Так, на вугільних підприємствах тресту «Сніжнянтрацит» вони об'єднували 40 членів БКП та 128 членів Димитровської Комуністичної Спілки Молоді і діяли в тісному контакті з організаціями КПРС та ВЛКСМ¹⁶. Аналогічним було становище в трестах «Червоноармійськвугілля», «Орджонікідзевугілля» та ін.

Гірники болгарської національності були охоплені мережею політичної освіти, яка налічувала 55 гуртків. У них підвищували свій ідейний і культурний рівень близько 1200 чол. В гуртожитках, де жили болгарські робітники, систематично випускалися стіннівки, оформлялися фотомонтажі про досягнення СРСР та НРБ у будівництві соціалізму й комунізму. Видавалася також багатотиражна газета болгарською мовою¹⁷.

В міру опанування гірничих спеціальностей, збагачення досвідом і навичками шахтарської праці болгарські робітники дедалі ширше залучалися до соціалістичного змагання, все частіше перевиконували виробничі плани і взяті зобов'язання. За високопродуктивну працю 1400 з них були нагороджені знаком «Шахтарська слава», значком «Відмінник соціалістичного змагання», почесними грамотами¹⁸.

За роки свого перебування на донецькій землі болгарські робітники не лише досконало опанували почесну шахтарську професію, а й значно підвищили свій культурно-технічний рівень. Майже всі вони здобули по дві-три спеціальності, 373 чол. без відриву від виробництва закінчили курси гірничих майстрів, 97 навчалися у вузах, 154 — в технікумах та вечірніх школах¹⁹.

Болгарські робітники та члени їх сімей відвідали багато промислових підприємств, колгоспів і радгоспів Донецької області, здійснили захоплюючі екскурсії в Москву, Ленінград, Київ, Сталінград, Ростов-на-Дону, Харків, Краснодар, побували в курортних містах Чорноморського узбережжя. За цей час вони придбали для особистого користу-

¹⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 р.— К., 1982, с. 17.

¹⁵ Чоломбитько М. Дружба.— К., 1973, с. 43.

¹⁶ Донецький обласний державний архів, ф. Р-3619, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

¹⁷ Там же, спр. 2, арк. 88.

¹⁸ Там же, спр. 9, арк. 20.

¹⁹ Там же.

вання 140 легкових автомашин, 1100 мотоциклів, багато предметів культурно-побутового призначення²⁰. Посланці братньої країни гідно оцінили піклування про них Комуністичної партії і Радянської держави. Перед від'їздом на батьківщину вони на загальних зборах ухвалили текст листа Центральному Комітетові КПРС, в якому, зокрема, зазначалося: «Коли ми їхали до Радянського Союзу, зарубіжна реакція шаленіла і зводила наклепи на нашу країну. Вдаючись до підлої антирадянської і антиболгарської пропаганди, наклепники лицемірно «співчували» болгарським робітникам. Вони заявляли, що, мовляв, болгари приречені на злиденне існування в СРСР. Однак вони прорахувалися. Ми були захоплені тим, що побачили у Країні Рад, а трирічна праця на донецьких шахтах принесла нам величезне задоволення, радість і успіх... У ці дні, коли настав час повернення на Батьківщину, наші серця сповнені найсвітлішими почуттями дружби і любові до радянських братів»²¹.

Історія світового соціалізму винятково багата на подібні яскраві приклади братерства і взаємодопомоги. Соціалістичний лад створює всі можливості для дальшого прогресу братніх країн і гармонійних взаємовідносин між ними. «...Ці можливості,— наголошував товариш Ю. В. Андропов на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— реалізуються на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму, що включають у себе як безумовне поважання суверенних прав кожної країни, так і взаємну товариську підтримку, взаємну допомогу. Але, як показує досвід, усе це само собою не приходить. Щоб можливості було втілено в життя, необхідна правильна політична лінія»²². Як видно з наведених прикладів, саме такою була політична лінія, що її проводила наша партія в досліджуваний період.

Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму КПРС, Радянська держава подають всебічну допомогу країнам, які визволилися від колоніального гніту і стали на шлях самостійного розвитку. Виховані ленінською партією у душі пролетарської солідарності, трудящі СРСР підтримують активні зв'язки з народами цих країн, всемірно сприяють розвитку їх національної економіки. Значна робота щодо цього була проведена в нашій республіці у 1952—1961 рр. Так, колективи промислових підприємств України виготовляли для Індії та Єгипту різноманітне устаткування, зокрема металургіальні верстати, ковальсько-пресові машини, енергетичне та електротехнічне обладнання, вантажні автомобілі та металоконструкції, а для Алжирської Народно-Демократичної Республіки — нафтобурове та підйомно-транспортне устаткування, насоси, компресори, дизелі, автомобілі, трактори, сільгоспмашини тощо²³. Значну допомогу подавали колективи заводів і фабрик УРСР й іншим країнам, що розвиваються, у зміцненні їх економічного потенціалу.

Враховуючи інтереси цих країн, Комуністична партія й Радянська держава розвивали відносини з ними в таких основних напрямках: розширення торговельних зв'язків; економічне і науково-технічне сприяння галузям виробничої сфери; допомога у спорудженні та налагодженні роботи нових промислових об'єктів; підготовка кадрів; забезпечення збуту готової продукції.

Активну участь у цих багатогранних контактах брали кращі представники робітничого класу Радянського Союзу, в тому числі УРСР. Так, у 50-і роки під час підготовки до здачі в експлуатацію першої черги Бхілайського металургійного комбінату в Індії працювали 120 донецьких монтажників і металургів. Десятки передових робітників

²⁰ Там же, спр. 9, арк. 20; спр. 2, арк. 90.

²¹ Там же, спр. 9, арк. 19—20.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р.— К., 1983, с. 20.

²³ Енциклопедія народного господарства Української РСР.— К., 1971, т. 2, с. 141.

і спеціалістів з України на початку 60-х років самовіддано трудилися на спорудженні індійського заводу гірничо-шахтного устаткування в Дурганурі²⁴.

Інтернаціоналістська допомога СРСР країнам, що розвиваються, служить важливим фактором їх відродження і прогресу, сприяє розвитку там державного сектора — потенціальної бази некапіталістичного розвитку. «Ні у кого не повинно бути сумнівів... — наголошувалося на XXVI з'їзді партії, — КПРС і далі послідовно проводитиме курс на розвиток співробітництва СРСР з країнами, які визволились, на зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольного руху»²⁵.

Великого значення Комуністична партія надавала і надає розвитку і зміцненню зв'язків між робітничим класом Радянського Союзу та капіталістичних країн. Наші робітники, виховані на ленінських ідеях, рішуче підтримують боротьбу, що її ведуть трудящі капіталістичного світу за свої життєві права, демократичні свободи і соціальний прогрес. Кожне нове піднесення класових битв, які відбувалися в капіталістичних країнах у 50-і — на початку 60-х років, зустрічало цілковиту підтримку робітників України, як і всього Радянського Союзу. На сваволю буржуазних властей США, Англії, Франції, Бельгії, ФРН та інших капіталістичних держав вони відповідали масовими мітингами робітничої солідарності.

Виражаючи волю і прагнення робітничого класу республіки, профспілки Української РСР всемірно дбали про зміцнення й розвиток інтернаціональних зв'язків з профцентрами соціалістичних і капіталістичних країн та країн, що розвиваються. Ця діяльність мала чітку ідейну та класову спрямованість і ґрунтувалася на партійних документах, на непорушних ленінських принципах пролетарського інтернаціоналізму. Вона здійснювалася у таких основних напрямках: налагодження і розвиток різноманітних дружніх зв'язків із зарубіжними профцентрами та організаціями шляхом встановлення особистих контактів між профспілковими працівниками; регулярний обмін листами і друкованими виданнями; проведення різного роду громадсько-політичних заходів у зв'язку із знаменними подіями; участь представників профспілкових організацій у міжнародних конференціях, з'їздах, конгресах та інших форумах; обмін робітничими та профспілковими делегаціями; обмін туристськими групами, культурними цінностями; організація клубів для іноземних моряків у портових містах України.

У досліджуваний період Українська республіканська рада профспілок підтримувала безпосередні зв'язки та обмінювалася періодичними виданнями з радами профспілок Румунії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини та інших соціалістичних країн, а також із профспілками будівельних робітників Австралії, профспілкою гірників Шотландії, з Федеративною радою профспілок Західного Уелса²⁶. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років Укрпрофрада надсилала на адресу 11 зарубіжних профцентрів соціалістичних і капіталістичних країн журнали «Україна», «Радянська жінка», «Фізкультура і спорт»²⁷. Завдяки цьому зарубіжна громадськість мала змогу більше дізнатися про соціально-економічне й культурне життя Радянської України.

Під керівництвом партійних організацій радянські профспілки проводили велику роботу по міжнародному обміну робітничими і профспілковими делегаціями. Трудящі всіх країн світу виявляють величезний інтерес до нашої Батьківщини, прагнуть на власні очі побачити її успіхи у соціалістичному та комуністичному будівництві,

²⁴ Історія робочих Донбасса.— К., 1981, т. 2, с. 319.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 18.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1917, арк. 9.

²⁷ Там же.

ознайомитися з радянським способом життя. Це було однією з головних причин різкого збільшення кількості зарубіжних профспілкових делегацій, що відвідували Радянський Союз, у тому числі УРСР. Тільки протягом 1949—1953 рр. їх у нашій країні побувало близько 1300²⁸. Багато з них приїздили на Україну. У 1950 р., наприклад, профспілкові організації республіки зустрічали 8 делегацій з-за кордону, в 1953 р.— 15, в 1955 р.— 19, а в 1958 р.— 101 делегацію з 33 країн світу²⁹. Гості дістали можливість побувати на промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, санаторіях і будинках відпочинку, відвідати робітничі збори та профспілкові конференції.

У ці ж роки профспілкові та робітничі делегації Української РСР здійснили поїздки майже в усі країни соціалістичної співдружності, а також в Англію, Австрію, Бельгію, Францію, Японію³⁰. Своїми враженнями від цих поїздок радянські робітники, службовці та інженерно-технічні працівники ділилися на сторінках газет і журналів, у своїх виступах перед трудящими в клубах і палацах культури, безпосередньо в цехах заводів і фабрик. Вони розповідали про культуру і побут народів інших країн, їх історичні традиції та велику любов до Радянського Союзу — першої в світі держави робітників і селян, яка побудувала соціалізм і прокладає всьому людству шлях до комунізму.

У зв'язку із значним розвитком міжнародної торгівлі дедалі активнішу роль у зміцненні дружби та інтернаціональних зв'язків радянського робітничого класу з трудящими зарубіжних країн почали відігравати клуби профспілки робітників морського і річкового флоту. На Україні, зокрема, великою популярністю серед іноземних моряків користувалися Одеський інтернаціональний клуб та інтернаціональні сектори Ждановського, Ізмаїльського й Херсонського клубів моряків. Якщо в 1955 р. кількість відвідувань Одеського інтерклубу становила 10 720, то в 1956 р. — 11 124, у 1957 р. — 12 393, а в 1958 р. — 13 353³¹.

Міська парторганізація постійно спрямовувала його діяльність, подавала допомогу у проведенні культурно-масових заходів, що здійснювалися в основному силами ентузіастів — робітників та інженерів Одеського судноремонтного заводу, працівниками морського транспорту, викладачами і студентами інституту іноземних мов. В 1960 р. актив інтерклубу становив 165 чол., у тому числі 19 комуністів та 86 комсомольців³².

Моряки з аргентинських, англійських, італійських, польських, югославських, грецьких та інших іноземних суден з великим інтересом слухали в інтерклубі лекції і концерти, дивилися кінофільми. Організовувалися для них і екскурсії по місту, на промислові підприємства, в музеї³³. Іноземні моряки на практиці переконувалися в тому, що весь уклад життя Країни Рад, її гуманістичне мистецтво пронизані ідеалами миру і дружби між народами.

Так під керівництвом Комуністичної партії профспілкові та інші громадські організації республіки розвивали і вдосконалювали багатогранні форми інтернаціональних взаємозв'язків робітничого класу і всіх трудящих СРСР, в тому числі Радянської України, з трудящими зарубіжних країн, піднімали цю важливу роботу на новий, більш високий рівень, чим сприяли зміцненню миру і дружби між народами. Ця діяльність дістала високу оцінку міжнародної громадськості. Виступаючи на XIII з'їзді профспілок СРСР, тодішній керівник Всесвітньої

²⁸ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 2, с. 160.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1917, арк. 54; спр. 1045, арк. 3—5; спр. 1927, арк. 10—11.

³⁰ Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967, т. 2, с. 423.

³¹ Одеський обласний державний архів, ф. 6276, оп. 1, спр. 26, арк. 2; спр. 33, арк. 34; спр. 46, арк. 28.

³² Там же, ф. 1763, оп. 9, спр. 6, арк. 90.

³³ Там же, ф. 6276, оп. 1, спр. 26, арк. 4—5; спр. 33, арк. 34; спр. 46, арк. 28.

федерації профспілок Л. Сайян передав його учасникам Червоний прапор і заявив: «Делегація ВФП вручає вам цей прапор — свідчення нашої великої дружби, глибокої поваги, нашої міцної і непорушної єдності. Бережіть його як доказ нашого великого довір'я до робітниць і робітників усіх професій Радянського Союзу»³⁴.

Важливу роль у послідовному здійсненні курсу на згуртування всіх загонів робітничого класу, демократичних і прогресивних сил світу відіграли міжнародні наради комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 років. За їх підсумками в нашій країні була проведена велика ідейно-політична та організаторська робота. Грудневий (1957 р.) Пленум ЦК Компартії України схвалив Декларацію і Маніфест миру, прийняті на Нараді у листопаді 1957 р. і зобов'язав парт-організації спрямувати пропагандистську і масово-політичну роботу «...на виховання комуністів і всіх трудящих республіки в дусі марксизму-ленінізму, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, в дусі відданості справі комунізму»³⁵. Підсумки міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1957 р. були обговорені на обласних, міських, районних партактивах, у виробничих колективах республіки. Високою політичною активністю відзначалися, зокрема, мітинги і збори, що пройшли у грудні 1957 р. на підприємствах Одеси — судноремонтному заводі № 2, швейній фабриці ім. В. В. Воровського, морському торговому порту та ін. 9 грудня відбулися збори партійного активу м. Одеси, в роботі яких взяли участь 1700 чол.³⁶ З глибокою заінтересованістю обговорювалися документи Наради в Донецькій, Ворошиловградській, Вінницькій, Сумській, Херсонській та інших областях республіки³⁷.

У ході обговорення комуністи і безпартійні робітники, службовці, інженерно-технічні працівники виявляли глибоку заінтересованість у зміцненні інтернаціональної єдності міжнародного пролетаріату, згуртованості його бойового авангарду — компартій усіх країн, у розвитку співробітництва соціалістичних держав.

Під знаком дальшого посилення інтернаціонального виховання трудящих республіки проходило обговорення документів міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1960 р. Учасники численних зборів, мітингів, партійних активів з великою увагою слухали виступи робітників-комуністів токаря Харківського турбінного заводу Героя Соціалістичної Праці К. Кислякова, сталевара Дніпродзержинського металургійного заводу Героя Соціалістичної Праці В. Канарейкіна, знатного бригадира вибійників Краснодонської шахти «Північна» № 2 П. Польщикова та інших, які від імені всього робітничого класу республіки висловлювали тверду рішучість всемірно поглиблювати інтернаціональні зв'язки з народами країн соціалістичної співдружності, трудящими всього світу, боротися за мир і соціальний прогрес людства³⁸. Заява, Звернення до народів світу та інші документи Наради 1960 р. поглиблено вивчалися в мережі політичної освіти.

Так в умовах будівництва розвинутого соціалістичного суспільства Компартія України — бойовий загін КПРС — засобами організаторської та масово-політичної роботи формувала у робітників, усіх трудящих республіки якості патріотів та інтернаціоналістів, розвивала і спрямовувала їх ініціативу на всемірне зміцнення багатогранних братерських зв'язків з трудящими зарубіжних країн у боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

³⁴ Робітнича газ., 1963, 30 жовт.

³⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 593.

³⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 7264, арк. 52, 55, 57, 58.

³⁷ Там же, арк. 4, 9, 74, 75, 82, 88.

³⁸ Там же, спр. 7468, арк. 3, 20.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ МАС (1951—1958 рр.)

О. Ф. РЕДЬКО (Чернігів)

Дійовим засобом удосконалення суспільного виробництва, підвищення його технічного рівня та ефективності є масова технічна творчість трудящих. В ній яскраво виявляється одна з величезних переваг соціалістичної системи господарства перед капіталістичною — заінтересованість рядових трудівників в успішному розвитку народного господарства. Лише соціалізм, підкреслював В. І. Ленін, «...вперше створює можливість... залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹.

Вбачаючи в технічній творчості трудящих могутнє джерело прискорення технічного прогресу, важливий фактор підвищення продуктивності праці, В. І. Ленін наголошував на необхідності «...систематизувати, розширити, розвинути... роботу по висуванню здібних... винахідників із середовища робітничої і селянської маси»².

Втілюючи в життя ленінські ідеї, Комуністична партія на всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва надавала і надає важливого значення розвитку та вдосконаленню форм організації технічної творчості трудящих. Завдяки партійному керівництву вона безперервно розвивається, істотно впливаючи на суспільне виробництво. Цьому сприяє й нова Конституція СРСР, стаття 47 якої гарантує свободу технічної творчості, покладає на державу обов'язок створювати для неї необхідні умови, організовувати впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народне господарство.

В даному повідомленні зроблено спробу розкрити досвід керівництва розвитком технічної творчості мас, набутий партійними організаціями України у 1951—1958 рр. В цей час згідно з вимогами нового історичного етапу Комуністична партія провела велику організаторську роботу по розгортанню творчої ініціативи трудящих і, зокрема, їх технічної творчості.

Завершивши в ході виконання четвертого п'ятирічного плану (1946—1950 рр.) відбудову зруйнованого війною народного господарства СРСР, радянський народ зосередив свої зусилля на зміцненні й дальшому розвитку соціалістичного суспільства. Інтереси всебічного піднесення промисловості і сільського господарства вимагали широкого застосування у виробництві новітніх досягнень науки і техніки, врахування тих корінних змін, що відбувалися під впливом розгортання науково-технічної революції. Тому в середині 50-х років партія рішуче взяла курс на прискорення технічного прогресу. Питання, пов'язані із створенням нових машин і механізмів, удосконаленням технології виробництва та організації праці, набули в діяльності КПРС першочергового значення. До їх розв'язання активно залучалися широкі маси трудящих. При цьому особлива увага приділялася розвитку раціоналізаторського руху як найбільш поширеній формі самодіяльної технічної творчості. Якщо в 1950 р. кількість раціоналізаторів і винахідників у країні становила 555 тис. чол., то в 1958 р. вона зросла до 1 млн. 728 тис. чол. За цей час число впроваджених пропозицій збільшилося в три рази, а економія від них — удвічі³.

¹ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

² Ленін В. І. Тези про виробничу пропаганду (Чорновий варіант). — Повне зібр. творів, т. 42, с. 14.

³ Народное хозяйство СССР в 1958 г.: Стат. ежегодник. — М., 1959, с. 155.

Велике значення для розгортання раціоналізаторського руху мали рішення XIX з'їзду КПРС, який поставив вимогу «піднести масовий рух винахідників і раціоналізаторів з інженерів, техніків, робітників і колгоспників за дальше технічне удосконалення та розширення виробництва, за всебічну механізацію, полегшення і дальше оздоровлення умов праці»⁴.

Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації промислових підприємств республіки в роки п'ятої п'ятирічки багато зробили для збагачення й розвитку форм технічної творчості, широкого залучення до неї робітників та інженерно-технічних працівників, посилили контроль за розглядом і впровадженням рацпропозицій. На багатьох заводах і фабриках активно працювали комісії сприяння робітничому винахідництву, регулярно проводилися збори активу раціоналізаторів, на яких підбивалися підсумки роботи та викривалися недоліки, що заважали розвиткові масової технічної творчості. Питання раціоналізаторського руху систематично включалися до порядку денного засідань парткомів, цехових партбюро, партійних зборів.

Типовою щодо цього була діяльність парторганізацій Донецького металургійного заводу. Партком підприємства, підтримуючи творчу ініціативу кожного робітника, інженера і техника, постійно дбав про створення сприятливих умов для впровадження їх пропозицій. Тут регулярно проводилися загальнозаводські конференції раціоналізаторів, наради цехових уповноважених бюро раціоналізації і винахідництва, місячники огляду цієї роботи. З ініціативи парторганізації у заводському Будинку техніки в 1954 р. було відкрито кабінет раціоналізатора, в якому систематично проводилися технічні консультації. Завдяки такому підходу рух раціоналізаторів на підприємстві став справді масовим і відіграв велику роль у розвитку виробництва. В 1955 р. в ньому брало участь більш як 1300 чол., які подали близько 4 тис. рацпропозицій. Економія від впровадження більшості з них становила 12 млн. крб. З допомогою раціоналізаторів на заводі було вирішено ряд важливих технічних питань: реконструйовано крани, досягнуто значного скорочення простоїв печей на гарячих і холодних ремонтах, скорочено брак і втрати металу, поліпшено технологію виплавки сталі. У мартенівському цеху «перше в світовій практиці було запроваджено випарне охолодження печей, що позитивно вплинуло на результати роботи»⁵.

Цінний досвід керівництва раціоналізаторським рухом було нагороджено партійною організацією Харківського тракторного заводу ім. Г. К. Орджонікідзе. З ініціативи парткому на підприємстві кожні півроку проводилися загальні збори активу раціоналізаторів і винахідників спільно з передовиками заводу, на яких обговорювався стан раціоналізаторської роботи і визначалися завдання на наступний період. Члени загальнозаводської комісії сприяння робітничому винахідництву закріплювалися за цехами для подання практичної допомоги і контролю за своєчасним впровадженням у виробництво прийнятих пропозицій. Для підвищення відповідальності комуністів, які працювали в цих комісіях, їх звіти періодично заслуховувалися на засіданнях парткому. Результатом постійної уваги партійної організації до питань технічної творчості стала активна участь у ній робітників заводу, кожний шостий з яких був раціоналізатором. За роки п'ятої п'ятирічки на ХТЗ впроваджено понад 30 тис. рацпропозицій, що дало

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980, т. 6, с. 363.

⁵ Аверін Ф. Успіх вирішує повсякденна робота з людьми. — Комунист України. — 1955, № 8, с. 68—69.

можливість зекономити близько 150 млн. крб., понад 10 тис. т чавуну, 20 тис. т прокату і майже 1500 т кольорових металів⁶.

Аналогічна робота проводилася й партійними організаціями багатьох інших підприємств республіки. Вміло спрямовуючи науково-технічну творчість мас на вирішення конкретних завдань, пов'язаних з удосконаленням виробництва, вони, таким чином, залучали трудящих і до його управління. Тому творча діяльність раціоналізаторів не тільки давала великий техніко-економічний ефект, а й мала важливе соціальне значення.

В роки п'ятої п'ятирічки раціоналізатори внесли значний вклад у модернізацію діючого устаткування, впровадження нової техніки і прогресивної технології, у підвищення продуктивності праці, поліпшення її організації.

При активному сприянні раціоналізаторів на підприємствах Харківської області тільки за період між XVIII (березень, 1954 р.) і XIX (січень 1956 р.) з'їздами Компартії України було освоєно понад 400 типів машин і приладів, створені різноманітні види інструментів⁷⁻⁸. Ці та численні інші приклади свідчать про те, що творчість робітників-раціоналізаторів значною мірою сприяла успішному розв'язанню технічних проблем, що стояли в той час перед народним господарством країни.

Керуючи розвитком технічної творчості мас, партійні організації вели рішучу боротьбу проти проявів формалізму, що мали місце в цій справі. Зокрема, внаслідок байдужого ставлення деяких господарських керівників, значна частина цінних рацпропозицій і винаходів залишалася невикористаною, від чого держава втрачала мільярди карбованців. У керівництві раціоналізаторським рухом давав себе знати кампанійський підхід до справи. Щоб виправити становище, партія і уряд вжили ряд заходів, спрямованих на розвиток раціоналізаторського руху. Так, відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 28 травня 1955 р. «Про поліпшення справи вивчення і впровадження в народне господарство досвіду і досягнень передової вітчизняної і зарубіжної науки і техніки»⁹ на підприємствах були створені виробничо-технічні ради, на які покладалася відповідальність за організацію раціоналізаторської роботи. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС поставив вимогу поліпшити роботу з раціоналізаторами і винахідниками, своєчасно впроваджувати їх пропозиції у промисловість¹⁰.

Велике значення для дальшого розвитку технічної творчості мали рішення XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), який закликав партійні організації ще вище піднести творчу ініціативу трудящих, зокрема рух раціоналізаторів, винахідників і новаторів виробництва, забезпечити широку пропаганду і поширення передового досвіду¹¹. Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації Української РСР посилили увагу до раціоналізаторського руху. Питання, пов'язані з різними його аспектами, стали частіше розглядатися на засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії. Наприклад, бюро Запорізького обкому партії, обговоривши у березні 1956 р. питання «Про стан і заходи для поліпшення організаторської роботи партійного комітету заводу «Запоріжсталь» по впровадженню нової техніки і передової технології», зобов'язало партком підприємства посилити контроль за розглядом і впровадженням рацпропозицій, систематично проводити науково-тех-

⁶ Романцов В. О. Робітничий клас України 1946—1970.— К., 1972, с. 180; Рад. Україна, 1952, 3 верес.

⁷⁻⁸ Кравець І. Дев'ятнадцятий з'їзд КП України.— К., 1962, с. 35.

⁹ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1968, т. 4, с. 420.

¹⁰ КПРС в резолюціях...— К., 1981, т. 7, с. 77.

¹¹ Там же, с. 153.

нічні конференції, збори раціоналізаторів, творчі дискусії, лекції, бесіди, сприяти обмінові передовим досвідом роботи по організації масової технічної творчості, всемірно заохочувати й популяризувати її колективні форми — комплексні бригади¹². У листопаді того ж року була проведена обласна нарада раціоналізаторів і винахідників, учасники якої проаналізували стан справ у галузі масової технічної творчості на промислових підприємствах, будовах і транспорті області в світлі рішень XX з'їзду КПРС, виявили наявні недоліки і внесли конкретні пропозиції щодо їх усунення¹³.

Багато уваги розвитку раціоналізаторства і винахідництва приділяв Донецький обком партії. Рішення його бюро від 6 березня 1957 р. націлило партійні та профспілкові організації області на використання дійових форм підвищення ефективності технічної творчості трудящих, на необхідність організації для них консультацій з технічних питань, систематичного проведення конференцій, нарад і зльотів раціоналізаторів, рішучої боротьби проти осіб, що допускають бюрократизм при розгляді та впровадженні рацпропозицій і винаходів¹⁴.

Виконуючи це рішення, міські та районні комітети партії, первинні парторганізації підприємств добилися значних зрушень у цій справі. Краматорський міськком партії, наприклад, постійно орієнтував творчу думку раціоналізаторів на впровадження комплексної механізації і автоматизації. Значна увага приділялася також пропаганді технічних знань. З цією метою багатотиражні газети, що видавалися на підприємствах і в тресті «Донмашбуд», систематично вміщували «Технічні сторінки» і «Сторінки новатора», до підготовки яких залучалися досвідчені спеціалісти. Щоб відібрати для публікації найбільш цінні матеріали, вони попередньо обговорювалися в міськкомі партії за участю широкого кола технічної інтелігенції і раціоналізаторів¹⁵. В результаті проведеної роботи технічна творчість на підприємствах міста значно активізувалася. Тільки на Новокраматорському машинобудівному заводі в 1957 р. надійшло близько 5 тис. рацпропозицій. Впровадження більшості з них дало економію в сумі 31 млн. крб. (у 5 разів більше, ніж у 1951 р.)¹⁶. В цілому в області того року налічувалося 36 тис. раціоналізаторів, які внесли майже 64 тис. пропозицій. Впровадження у виробництво 38 тис. з них зекономило державі 308 млн. крб.¹⁷

Первинні партійні організації промислових підприємств республіки, виконуючи рішення партійних органів, вишукували нові форми роботи з раціоналізаторами та винахідниками, вдосконалювали старі, перевірені практикою. Показовою щодо цього є діяльність парторганізації Ясенівського коксохімічного заводу Донецької області. Тут лише в 1956 р. було проведено 6 конференцій і зборів, де всебічно обговорювався стан масової технічної творчості на підприємстві, намічались заходи до її поліпшення. Досягнення працівників заводу в цій справі пропагувалися шляхом організації різноманітних виставок, а також у загальнозаводських бюлетенях і «блискавках». Партійне бюро створило з числа інженерно-технічних працівників, майстрів, передових робітників актив, який збирав і технічно оформляв пропозиції, підраховував економічний ефект від них та подавав іншу допомогу раціоналізаторам і винахідникам. Активізації їх діяльності сприяло й запровадження на заводі нових форм документації — особистих рахунків раціоналізаторів, паспортів на впровадження пропозицій, більш простий порядок оформлення пропозицій тощо.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 98, арк. 170.

¹³ Запорожская правда, 1956, 1 дек.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 646, арк. 132.

¹⁵ Партийная работа в промышленности.— К., 1959, с. 229—232.

¹⁶ Робітнич газ., 1958, 31 січ.

¹⁷ Там же.

За рішенням партбюро на підприємстві 3—4 рази на рік проводилися «дні раціоналізатора». З керівних працівників заводууправління, конструкторів і раціоналізаторів комплектувалися рейдові бригади для перевірки стану впровадження рацпропозицій. Підсумки «дня раціоналізатора» і заходи, спрямовані на усунення виявлених недоліків, обговорювалися на засіданні партбюро. Уся ця робота, яку парт-організація проводила цілеспрямовано і комплексно, дала добрі результати — кожен четвертий робітник заводу став раціоналізатором¹⁸.

Питання розвитку раціоналізаторського руху продовжували й надалі перебувати в полі зору партії та уряду. Грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС зобов'язав партійні і профспілкові організації посилити роботу по залученню робітників та інженерно-технічних працівників до лав раціоналізаторів і винахідників, спрямовувати їх творчу ініціативу на виявлення резервів у народному господарстві, на вдосконалення техніки, технології і організації виробництва, забезпечити суворий контроль за своєчасним розглядом і впровадженням рацпропозицій та винаходів¹⁹.

З метою широкого залучення трудящих до активної участі в технічній творчості у січні 1958 р. було створено Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР). Українська республіканська рада ВТВР, створена в серпні 1958 р., об'єднувала наприкінці року 5018 первинних організацій товариства, до складу яких входило понад 200 тис. чол.²⁰ Діяльність Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників сприяла піднесенню технічної творчості мас. У першому півріччі 1958 р. кількість раціоналізаторів і винахідників у республіці збільшилася порівняно з тим же періодом 1957 р. на 50 тис. чол. Число рацпропозицій зросло на 43%, а сума економії від їх впровадження — на 53%²¹.

Характерною рисою масової технічної творчості в досліджуваний період було зміцнення творчої співдружності робітників та інженерно-технічних працівників. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в 1951—1956 рр. колективам винахідників належало 83% запатентованих винаходів²². Колективність технічної творчості виявилася, зокрема, в створенні комплексних бригад, до складу яких входили інженери, техніки, майстри, раціоналізатори і новатори виробництва.

На Україні ця форма технічної творчості вперше почала практикуватися в 1953 р. з ініціативи новаторів Харківського заводу транспортного машинобудування. Протягом 1953—1956 рр. комплексні бригади, що діяли на підприємстві, здійснили ряд заходів по механізації і автоматизації трудомістких процесів, вдосконалили технологію виробництва, а в 1957 р. внесли 458 пропозицій і зекономили державі понад 1,5 млн. крб.²³ Розвиткові ініціативи комплексних бригад сприяло соціалістичне змагання між ними, в ході якого деякі з цих колективів добилися повної ліквідації браку, за рахунок удосконалення технології лиття скоротили витрати металу, зменшили вагу заготовок. Завдяки постійному піклуванню партійної організації заводу про розгортання змагання комплексних бригад протягом 9 місяців 1958 р. понад 3 тис. робітників виконали річні норми, 170 робітників — 3 річні норми, 214 — 4 річні норми, а 16 робітників виконали по 5 і більше норм²⁴.

Успішно працювали комплексні творчі бригади також на Макіївському, Єнакіївському, Алчевському металургійних заводах, Львівсько-

¹⁸ Рад. Україна, 1957, 16 трав.

¹⁹ КПРС в резолюціях., т. 7, с. 294.

²⁰ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977, с. 657.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5074, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²² Изобретательство в СССР, 1957, № 11, с. 6.

²³ Єфременко Є. Могутній засіб організації активності мас.— К., 1959, с. 112.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1491, арк. 36.

му електроламповому та на багатьох інших підприємствах республіки²⁵. Створювалися в досліджуваний період і міжзаводські комплексні бригади. У Харкові, наприклад, активно діяли міжзаводські бригади по розробці прогресивної технології та впровадженню її у виробництво²⁶.

Партійні організації всіляко підтримували ініціативу комплексних бригад раціоналізаторів, спрямовували їх діяльність на розв'язання найважливіших технічних проблем. На Харківському турбінному заводі, наприклад, одна з комплексних бригад, запропонувавши більш досконалу технологію складання і зварювання ротора турбіни, на 5 діб скоротила строк його виготовлення²⁷. На Луганському (нині Ворошиловградському) тепловозобудівному заводі завдяки зусиллям творчих бригад лише одного механічного цеху час, потрібний для виготовлення тепловоза, скоротився на 240 годин, зменшилася його вартість²⁸.

Важливим напрямом діяльності партійних організацій по розгортанню технічної творчості мас у 50-і роки були пошуки найбільш ефективних форм і методів їх активізації. Особливе значення при цьому надавалося пропаганді і використанню досвіду новаторів шляхом організації екскурсій раціоналізаторів і винахідників на споріднені підприємства, проведення «днів новатора», «днів майстра», «днів технічної думки», а також зльотів, конференцій та галузевих нарад раціоналізаторів і винахідників, оглядів і конкурсів на кращу постановку раціоналізаторської роботи тощо.

Партійні організації використовували й таку форму активізації технічної творчості робітників, як громадські огляди виробництва та огляди-конкурси на кращу рацпропозицію, що давали можливість залучати широкі маси трудящих до розв'язання важливих господарських завдань. Коли, наприклад, у лютому 1951 р. колектив Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна виступив з ініціативою про проведення громадського огляду використання діючого устаткування, впровадження та освоєння нової техніки, бюро обкому партії спеціальним рішенням схвалило цю ініціативу²⁹. Проведенню огляду передувала велика масово-політична робота, яку спрямовувала партійна організація заводу. На всіх дільницях були створені оглядові бригади. Така ґрунтовна підготовка огляду дала добрі результати. За період з 1 березня по 15 травня 1951 р. від робітників надійшло 687 рацпропозицій, впровадження більшості з яких сприяло поліпшенню використання наявного устаткування, нової техніки, підвищенню продуктивності праці. Якщо в лютому вона ледве досягала норми, то після закінчення огляду становила вже 105,7%³⁰.

Партійні організації узагальнювали кращий досвід проведення оглядів і рекомендували його для поширення. Багато цінного у цій справі було нагромаджено, зокрема, на Сумському машинобудівному заводі ім. М. В. Фрунзе. Про досвід проведення оглядів на цьому підприємстві, який був узагальнений парторганізацією, йшлося у спеціальній брошурі, виданій Центральним бюро технічної інформації. Ось як, наприклад, проходив огляд по виявленню резервів виробництва у квітні 1957 р. В цехах і дільницях були завчасно скликані збори, які обговорили завдання огляду та обрали оглядові комісії. Спеціальний перелік питань, виданий масовим тиражем, допоміг націлити трудівників заводу на розв'язання найважливіших питань виробни-

²⁵ Робітнича газ., 1958, 2 верес.; Донецький обласний державний архів, ф. Р-920, оп. 2, спр. 75, арк. 375.

²⁶ Окладной Г. М. Во главе масс.— Харьков, 1961, с. 180.

²⁷ Партийная работа в промышленности, с. 57.

²⁸ Робітнича газ., 1958, 2 верес.

²⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 12; спр. 29, арк. 14.

³⁰ Днепровская правда, 1951, 13 марта, 1 апр., 22 мая.

цтва. Для стимулювання цієї роботи були встановлені три премії, які присуджувалися тим, хто мав найкращі показники за підсумками огляду. Його успішному проведенню значною мірою сприяла заводська багатотиражна газета. Вона висвітлювала хід огляду, критикувала недоліки в його організації, розповідала про активних учасників, показувала, які результати давало впровадження найбільш цінних пропозицій. В результаті за час огляду раціоналізатори внесли близько 1100 пропозицій, 998 з яких були впроваджені у виробництво і дали річний економічний ефект в 961 тис. крб.³¹

Дані свідчать, що в ході оглядів і конкурсів поповнювалися ряди раціоналізаторів, збільшувалася кількість поданих рацпропозицій, зростав їх економічний ефект. Так, на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського у період проведення огляду резервів виробництва навесні 1952 р. від раціоналізаторів надійшло близько 3 тис. пропозицій, реалізація яких дала заводу понад 14 млн. крб. річної економії³². Під час огляду, проведеного на початку 1953 р. на 140 підприємствах м. Львова, кількість раціоналізаторів та поданих ними пропозицій зросла більш як у два рази³³.

Партійні і профспілкові організації проводили конференції та наради раціоналізаторів і винахідників, які сприяли поширенню передового досвіду, подоланню недоліків. Про важливість цих форм роботи можна судити з такого факту. На початку п'ятої п'ятирічки на Львівському електроламповому заводі було дещо послаблено роботу по розвитку масової технічної творчості. Це стало предметом ділової розмови на міській нараді раціоналізаторів і винахідників (лютий 1952 р.). Партбюро заводу, враховуючи передовий досвід роботи з раціоналізаторами на інших підприємствах, розробило план впровадження рацпропозицій з визначенням строків і відповідальних осіб. Питання технічної творчості стали частіше розглядатися на засіданнях бюро. Все це дало позитивні результати. Кількість раціоналізаторів на заводі зросла із 150 в 1951 р. до 226 в 1952 р., економічний ефект від впровадження їх пропозицій збільшився відповідно з 626 тис. до 769 тис. крб.³⁴

Громадські огляди, конкурси, зльоти, конференції та наради раціоналізаторів сприяли активізації технічної творчості мас, їх ширшому залученню до пошуку шляхів удосконалення техніки, механізації трудомістких процесів, підвищення продуктивності праці, ліквідації браку, поліпшення якості продукції тощо.

Досвід керівництва раціоналізаторським рухом, нагромаджений у досліджуваній період, значною мірою сприяв дальшому розвитку технічної творчості мас, яка в наступні роки знайшла свій яскравий вияв у створенні різноманітних творчих об'єднань (громадські конструкторські, технологічні бюро, бюро економічного аналізу, технічної інформації, патентні бюро, ради референтів та ін.), у значному вкладі раціоналізаторів і винахідників у зміцнення економічного потенціалу нашої Батьківщини.

* * *

³¹ Партийная работа в промышленности, с. 125—126.

³² Днепропетровская правда, 1952, 8 апр.

³³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 170, спр. 51, арк. 32.

³⁴ Черниш М. А. Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію Львова (1939—1955).— Львів, 1969, с. 147.

Д. З. МАНУЇЛЬСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК**(До 100-річчя з дня народження)****Д. І. АНТОНЮК (Москва)**

Громадськість нашої країни широко відзначає 100-річчя з дня народження одного з відомих діячів КПРС і Радянської держави, міжнародного комуністичного й робітничого руху, пролетарського революціонера ленінської гвардії Дмитра Захаровича Мануїльського. Він належить до тих учнів В. І. Леніна, які стояли біля джерел революційної партії російського пролетаріату і внесли значний особистий вклад у справу перемоги Великого Жовтня, будівництва соціалізму в СРСР, у захист і пропаганду теорії та історії марксизму-ленінізму, в розвиток суспільних наук.

Свій талант, знання, організаторські здібності Дмитро Захарович віддавав великій справі соціалізму й комунізму. Його діяльність високо оцінював В. І. Ленін, неодноразово доручаючи йому відповідальні завдання¹.

Радянська історична наука багато зробила для вивчення революційної і партійно-політичної діяльності Д. З. Мануїльського. Менше уваги приділялося аналізу його вкладу в розвиток суспільних наук, зокрема історії КПРС, СРСР і УРСР, міжнародного комуністичного й робітничого руху. Поки що більшість його праць з цих питань не опублікована і ще чекає на своїх дослідників. Праці Д. З. Мануїльського видавалися російською, українською, білоруською, казахською, грузинською, туркменською, азербайджанською, молдавською, башкирською, татарською та багатьма іншими мовами народів СРСР. Більше тридцяти брошур Дмитра Захаровича опубліковано англійською, французькою, німецькою, іспанською, італійською, арабською, болгарською, угорською, польською, румунською, японською, китайською, корейською, португальською та іншими мовами народів світу. Його публікації сприяли активній пропаганді марксизму-ленінізму, розвитку і поширенню історичних знань, інших суспільних наук.

Розглядаючи діяльність Д. З. Мануїльського саме під цим кутом зору, слід враховувати конкретну історичну обстановку, за якої він створював свої праці. По-перше, його активна наукова робота розгорнулася в перші післяжовтневі роки, коли в умовах надзвичайно гострої ідеологічної боротьби тільки утверджувався якісно новий етап у розвитку марксистської історіографії. По-друге, активний захист і пропаганда ленінських ідей, аналіз міжнародної обстановки і практики соціалістичного будівництва в СРСР та розробку теоретичних питань Д. З. Мануїльський, як й інші визначні діячі Комуністичної партії і Радянської держави, поєднував з великомасштабною партійною і державною роботою, з непримиренною боротьбою проти різного роду антиленінських історичних концепцій та перекручень історії. По-третє, Д. З. Мануїльський створював свої праці в період, коли в СРСР в усіх галузях суспільних наук тільки утверджувалася марксистсько-ленінська методологія і у філософських, економічних, історичних та інших галузях суспільних наук ще проявлялися деякі риси догматизму, схематизму, мали місце односторонні суб'єктивістські трактування, що наклало певний відбиток і на творчу спадщину Д. З. Мануїльського. Однак, оцінюючи її, слід виходити з відомого марксистсько-ленінського положення про те, що про історичні заслуги людей слід судити не по тому, чого вони не зробили, а по тому, що нового вони внесли порівняно із своїми попередниками.

Комуністична партія, ставши правлячою, звернула особливу увагу на створення марксистсько-ленінської літератури з різних питань суспільствознавства. Д. З. Мануїльський взяв найактивнішу участь у цьо-

¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 50, с. 67; т. 51, с. 141; т. 54, с. 383.

му процесі. Так, на основі глибокого аналізу багатющого фактичного матеріалу він написав ряд статей про К. Маркса і Ф. Енгельса². Багато цінних думок висловлено ним у публікації «Марксизм як вчення про пролетарську диктатуру»³ та брошурі «Енгельс у боротьбі за революційний марксизм»⁴. Величезна підготовча робота, проведена Д. З. Мануїльським у процесі написання праці «Про творчий марксизм, який перетворює світ», знайшла відображення в ряді газетних і журнальних публікацій у 1939 р.⁵ В ній він ґрунтовно розкрив роль К. Маркса і Ф. Енгельса як основоположників наукового світогляду робітничого класу та його авангарду — комуністичної партії, творців програми, стратегії і тактики революційної боротьби пролетаріату. Пізніше, у доповіді про 100-річчя «Маніфесту Комуністичної партії» і в брошурі «Пісня пісень марксизму» Д. З. Мануїльський глибоко показав життєвість і всеперемагаючу силу ідей марксизму, з гнівним сарказмом викривав їх буржуазних «спростовувачів».

Д. З. Мануїльський — блискучий популяризатор ленінської ідейної спадщини. Немає такої праці, доповіді, промови, в якій би він — учень В. І. Леніна — не говорив про свого вчителя, про його безсмертне вчення. У передмові до збірника ленінських творів «Пролетаріат і селянство», який на початку 20-х років видавався кілька разів, Д. З. Мануїльський розкрив поняття ленінізму як марксизму епохи імперіалізму і пролетарських революцій, краху колоніалізму і перемоги національно-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму й комунізму. Ці ідеї були збагачені новим змістом і дістали дальший розвиток у статтях «Ленін і міжнародний робітничий рух»⁶, «Ленін проти соціал-демократизму»⁷, «Безустанно вивчати ленінізм»⁸, «Дух великого Леніна надихає нас у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками»⁹.

У названих публікаціях, а також у багатьох виступах як у нашій країні, так і за кордоном Д. З. Мануїльський активно пропагував ленінські принципи стратегії і тактики комуністичного руху, наполегливо роз'яснював основи марксизму-ленінізму, внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянської держави.

Працюючи протягом двадцяти років у Виконавчому Комітеті Комінтерну (ВККІ) — ідейно-політичному штабі революційного пролетарського руху, Дмитро Захарович твердо і послідовно відстоював марксистсько-ленінське вчення від опортуністичних і ревізійністських перекручень справа і «зліва». Він відіграв виняткову роль в організації видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна для зарубіжних читачів іноземними мовами. Починаючи з другої половини 20-х років, на засіданнях Виконкому Комінтерну щороку затверджувалися плани перекладів і видань окремих праць основоположників марксизму-ленінізму, зібрання їх творів, тематичних збірників. У 1929 р. Д. З. Мануїльський подавав безпосередню допомогу Комісії у справах видання зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Йому належить ідея видати в 1930 р. «Марксистську бібліотеку» та кілька серій брошур «Ленін і ленінізм». Ретельно опрацьований план видавничої діяльності ВККІ передбачав випустити у 1932 р. великими тиражами 1535 назв книг двадцятьма шістьма мовами народів світу. В основному його було виконано.

Аналіз багатой літературної спадщини Дмитра Захаровича дає під-

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 523, оп. 1, спр. 25, арк. 1—176; спр. 26, арк. 1—65.

³ Див.: К. Маркс — М., 1934, с. 10—36.

⁴ Мануїльський Д. Энгельс в борьбе за революционный марксизм. — М., 1935, с. 44.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 523, оп. 1, спр. 32, арк. 84—102.

⁶ Див.: Коммунистический Интернационал, 1939, № 1, с. 13—14.

⁷ Там же, 1940, № 3—4, с. 29—37.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 523, оп. 1, спр. 90, арк. 57—67.

⁹ Там же, спр. 96, арк. 1—11.

ставу виділити в ній велику тему, що стосується історії боротьби за утвердження нових суспільних відносин в нашій країні. У багатьох своїх публікаціях він висвітлював процеси, пов'язані з підготовкою і проведенням Великої Жовтневої соціалістичної революції, приділяв велику увагу розкриттю її всесвітньо-історичного значення. Ще в 1918 р. під псевдонімом І. Безробітний Дмитро Захарович опублікував брошуру «Дві революції», через п'ять років — книгу «Німецька революція і СРСР», а дещо пізніше — працю «Міжнародне значення Жовтня». В них у популярній формі автор підводив читача до розуміння об'єктивних і суб'єктивних передумов перемоги соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства — еру переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму. Він, зокрема, показав, характер та рушійні сили соціалістичної революції, її відмінність від революцій минулого.

У своїх виступах і працях Д. З. Мануїльський незмінно підкреслював значення союзу робітничого класу та селянства, братерського співробітництва трудящих усіх націй у боротьбі проти класових гнобителів. Мовою документів, цифр і незаперечних фактів він роз'яснював, що соціалістична революція поклала кінець глобальному пануванню капіталізму, що світ розколовся на дві системи — соціалістичну й капіталістичну і що приклад Жовтня, який поставив робітничий клас у центр сучасної епохи, наслідують партії, об'єднані у Комінтерні¹⁰.

У наступних публікаціях — «Класи, держава, партія в період пролетарської диктатури» (1928), «СРСР і світовий пролетаріат» (1932), «Підсумки соціалістичного будівництва» (1935) та інших Д. З. Мануїльський ґрунтовно показав, у чому полягає значення досвіду Жовтня для розвитку світового революційного процесу, розкрив конкретно-історичні вияви принципів пролетарського інтернаціоналізму на прикладі революцій в Угорщині, Німеччині та інших країнах. На конкретному історичному матеріалі він висвітлив вплив Великого Жовтня на соціальну політику панівних класів капіталістичних країн, змушених відступати під натиском пролетаріату.

В такому ж плані Д. З. Мануїльський написав ряд розділів до багатотомної «Історії громадянської війни». І. І. Мінц писав йому з цього приводу: «...Від Вашої статті повіяло вогнем і пристрасстю Великого Жовтня. Так, і тільки так, мабуть, потрібно писати в «Історію громадянської війни»...». Далі в листі говорилося, що стаття Дмитра Захаровича надіслана О. М. Горькому, відповідь якого додавалася¹¹. Олексій Максимович висловлював Дмитру Захаровичу щире подяку «за хорошу, свіжу статтю в першому томі»¹². За дорученням головної редакції «Історії громадянської війни» Д. З. Мануїльський писав розділи і для інших томів¹³.

У численних публікаціях Д. З. Мануїльського яскраво простежується тема утворення СРСР як триумф ленінської національної політики Комуністичної партії. В них автор переконливо показував, що політичне, економічне й культурне співробітництво і взаємодопомога народів нашої країни є водночас одним з найдорогоцінніших надбань міжнародного робітничого класу, трудящих усього світу¹⁴. У доповіді на VII конгресі Комінтерну Дмитро Захарович переконливо розкрив здобутку національної політики партії¹⁵. Роз'яснюючи основні принципи марксистсько-ленінського вчення з національного питання, він підкреслював необхідність враховувати той факт, що весь уклад політичного, соціально-економіч-

¹⁰ Там же, спр. 59, арк. 98—106; спр. 67, арк. 39—46; спр. 88, арк. 73—75.

¹¹ Там же, спр. 107, арк. 1.

¹² Там же, арк. 2.

¹³ Там же, арк. 3.

¹⁴ Див.: Коммунистический Интернационал, 1937, № 10—11, с. 30.

¹⁵ VII Конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны.— М., 1975, с. 318.

ного і духовного життя націй СРСР докорінно перетворився на соціалістичних інтернаціоналістських засадах¹⁶.

Д. З. Мануїльський вніс вагомий вклад у справу наукового осмислення радянського досвіду соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції¹⁷.

Розвиваючи ленінські ідеї про перетворення СРСР в індустріальну соціалістичну державу, Д. З. Мануїльський у ряді своїх доповідей і виступів відповідно до настанов партійних з'їздів, пленумів і конференцій розглядає індустріалізацію нашої країни як історичний етап на шляху переходу від капіталізму до соціалізму, одним з головних завдань якої була ліквідація невідповідності між найпередовішою в світі політичною владою і слабкою матеріально-технічною базою. У виступі на VII конгресі Комінтерну він підкреслив, що планомірний розвиток великої промисловості, насамперед важкої, забезпечує планування соціалістичної системи господарства, її перемогу над капіталістичним сектором, відкриває шлях до техніко-економічної незалежності СРСР¹⁸.

У своїх усних виступах та публікаціях Д. З. Мануїльський показував індустріалізацію як складову частину ленінського плану будівництва соціалізму в СРСР, висвітлював закономірності та специфіку розвитку промисловості, її провідну роль в реорганізації всього народного господарства, розкривав характер соціально-економічних і політичних наслідків соціалістичної індустріалізації¹⁹.

Вдалим слід визнати показ ним ролі Комуністичної партії в небувало швидкому збільшенні чисельності робітничого класу як союзних республік, так і окремих областей та районів СРСР, зростанні його політичної і трудової активності, а також у ліквідації в країні безробіття. Особливо переконливими були вперше наведені Д. З. Мануїльським відповідні статистичні дані²⁰.

На основі вивчення праць В. І. Леніна й узагальнення багатого фактичного матеріалу Дмитро Захарович аналізував соціально-економічні аспекти революційних перетворень на селі, показував стан продуктивних сил сільського господарства СРСР на фоні кризових явищ у сільському господарстві капіталістичних країн²¹. Певною новизною відзначались його думки про матеріально-технічну базу колективізації, кадрову політику партії на селі. Йі нині не втратили своєї актуальності обґрунтовані ним положення про зближення механізаторських кадрів з робітничим класом як за рівнем культури, так і за соціально-економічним становищем.

Заслугою Д. З. Мануїльського було поширення знань про здійснення культурної революції в СРСР взагалі і про зростання культурно-освітнього рівня радянського селянства зокрема. Це було особливо важливо саме в той період, коли, за словами М. І. Калініна, «величезні селянські маси в світовому масштабі ще не прилучені до культури»²². Д. З. Мануїльський розповів мільйонам селян зарубіжних країн про становище пролетарської культури в Росії до Жовтневої революції і процес зародження нової, соціалістичної культури. Він зібрав численні матеріали про ліквідацію неписьменності серед радянського селянства, політико-освітню і культурно-масову роботу на селі, неухильне зростання ролі книг, газет, журналів і кіно в духовному житті трудящих СРСР. Великий інтерес робітничої і селянської молоді капіталістичних і особливо колоніальних країн викликали дані про підготовку в Радянському Союзі квалі-

¹⁶ Коммунистический Интернационал, 1939, № 1, с. 17.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 523, оп. 1, спр. 6, арк. 1—169; спр. 107, арк. 6.

¹⁸ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны, арк. 308—309.

¹⁹ Мануїльський Д. З. Победа социализма в СССР и движение народного фронта.— Коммунистический Интернационал, 1937, № 10—11, с. 27.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 523, оп. 1, спр. 22, арк. 7—17.

²¹ Там же, спр. 44, арк. 1—62; спр. 46, арк. 1—266.

²² Там же, спр. 523, оп. 1, спр. 16, 18.

фікованих спеціалістів різних галузей народного господарства, про формування радянської народної інтелігенції з числа робітників і селян. Задовольняючи широкий попит на таку літературу, Д. З. Мануїльський разом з керівними працівниками Комінтерну — Г. Димитровим, В. Коларовим, М. Торезом, М. Кашеном, В. Піком, В. Ульбріхтом, К. Готвальдом, П. Тольятті, Г. Поллітом, У. Фостером, В. Кадовільо, Л. Престесом та іншими виконував історичну місію перед міжнародним революційним рухом.

Значними є заслуги Д. З. Мануїльського в пропаганді марксистсько-ленінських ідей про вирішальну роль народних мас в історії і водночас важливе значення діяльності авторитетних керівників. Цьому, зокрема, присвячена його праця «Народ — герой, народ — воїн», в якій висвітлювалися подвиги радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни.

У публікаціях 20—30-х років він рішуче, твердо і послідовно захищав ідею про необхідність створення народного фронту як однієї з випробуваних форм об'єднання широких народних мас для боротьби проти фашизму і війни. Найбільш ґрунтовно це питання висвітлене у працях «Перемога соціалізму в СРСР і рух народного фронту», «Комуністичний Інтернаціонал у боротьбі за більшість робітничого класу», «Масовий робітничий рух і завдання Комінтерну», «Про єдність світового професійного руху», «Революційне піднесення і пролетарська молодь». У статті «Підсумки VII конгресу Комуністичного Інтернаціоналу» показано, що основою народного фронту має стати міцний союз робітничого класу з селянством і наголошувалося на значенні об'єднання в народному фронті всіх демократичних політичних партій, профспілкових, жіночих, молодіжних, кооперативних та інших масових організацій. Д. З. Мануїльський також вивчав, узагальнював і широко пропагував досвід створення і зміцнення народного фронту у Франції, Іспанії і Чилі.

Напередодні 10-річчя Великого Жовтня, 30 січня 1927 р., Д. З. Мануїльський вніс у Виконком Комінтерну пропозицію запросити на святкування ювілею соціалістичної революції представників робітничих і селянських організацій, профспілок, видатних діячів науки і культури різних країн, щоб вони на власні очі побачили успіхи трудящих СРСР у будівництві нового суспільства.

Дмитро Захарович оперативно відгукувався на кожну ініціативу прогресивної громадськості країн Європи, Америки, Азії і Африки, спрямовану на об'єднання робітничого класу, селянства та інтелігенції в боротьбі проти наступу капіталу на життєві інтереси трудящих, за національну незалежність, демократію і соціальний прогрес. Він доклав багато зусиль для мобілізації світового пролетаріату на захист внутрішньої і миролюбної зовнішньої політики КПРС і Радянської держави.

Характерною рисою діяльності Д. З. Мануїльського було чуйне ставлення до людей праці. ЦК ВКП(б) у привітанні з нагоди його 50-річчя зазначав: «У Комуністичному Інтернаціоналі т. Мануїльський як один з його керівників бере участь у розробці найважливіших питань міжнародного революційного робітничого руху і показує зразки того, як необхідно втілювати ці рішення на ділі, у боротьбі за завоювання більшості робітничого класу, за перемогу пролетарської революції. Секції КІ, складні питання яких розв'язувалися при його керівній участі, можуть відзначити не лише його більшовицьку ерудицію, його гострий політичний розум, його зірке око, але й розуміння конкретної обстановки на кожній ділянці боротьби, його такт при розробці внутріпартійних питань, його тепле товариське ставлення до тих, хто зазнавав кривавих переслідувань контрреволюції»²³.

Аналізуючи багату інформацію про діяльність комуністичних і робітничих партій, він разом з іншими керівниками Комінтерну постійно прагнув подати їм дійову допомогу. При розробці проблем міжнародного ко-

²³ Коммунистический Интернационал, 1933, № 23, с. 4.

муністичного і робітничого руху Д. З. Мануїльський враховував конкретно-історичні умови різних країн, становище в них різних класів, соціальних груп і прошарків, особливості психології, моралі, побуту, рівня свідомості певних верств населення тощо. Тому, на його думку, слід завжди уникати будь-якого шаблону в роботі з масами.

У своїх доповідях, виступах й публікаціях Дмитро Захарович з класових позицій аналізував загальну кризу капіталізму, початок якій поклав Великий Жовтень, а також приділяв багато уваги світовій економічній кризі 1929—1933 рр., зокрема, показав, що вона негативно вплинула на становище народних мас капіталістичних країн.

Д. З. Мануїльський розвивав ленінську стратегію боротьби за маси. Працюючи в Комінтерні, він роз'яснював, що комуністичні і робітничі партії повинні проводити повсякденну масово-політичну роботу, викривати антинародний характер експлуататорського ладу, показувати шляхи боротьби за соціалістичну революцію.

Велике значення для виховання широких народних мас капіталістичних країн у міжвоєнний період мали ідеологічні кампанії, які проводилися в зв'язку з відзначенням річниць В. І. Леніна, Великого Жовтня, 1 Травня, 8 березня, 1 серпня — Дня антивоєнної пропаганди, а також антифашистські кампанії. Д. З. Мануїльський разом з іншими керівниками Комінтерну допомагав діячам комуністичних партій готувати агітаційно-пропагандистську літературу, матеріали для преси, тези для доповідачів, агітаторів і політінформаторів.

Важливу роль Д. З. Мануїльський надавав роботі у масових організаціях. Він постійно прагнув задовольняти потреби у відповідній літературі членів міжнародних профспілкових, жіночих, молодіжних, кооперативних, спортивних, творчих і наукових організацій, неодноразово виступав на засіданнях керівних органів Профінтерну, Міжробпому, МОДРу, Сельінтерну, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, Міжнародної організації революційних театрів, письменників, діячів науки, готував для їх періодичних видань статті.

Значний вплив на розвиток селянського руху в міжвоєнний період справили ленінські вказівки про необхідність «...надати селянському рухові найбільш революційного характеру, здійснюючи якомога тісніший союз західноєвропейського комуністичного пролетаріату з революційним рухом селян на сході, в колоніях і відсталих країнах взагалі...»²⁴ Д. З. Мануїльський періодично висвітлював хід і наслідки аграрних реформ, проведених у багатьох країнах Центральної і Південно-Східної Європи на вимогу революційно настроєних селян. Оцінюючи підсумки таких реформ, зокрема 1918—1921 рр. в Румунії, 1919 р. в Югославії і Чехословаччині, 1920 р. в Польщі, 1921 р. в Болгарії, 1922—1924 рр. в Угорщині тощо, Дмитро Захарович підкреслював їх половинчатий характер, внаслідок чого становище селянства капіталістичних держав істотно не поліпшилося. В роки часткової стабілізації капіталізму Д. З. Мануїльський досить переконливо пояснював причини спаду селянського руху, зокрема в Болгарії, Німеччині та Польщі, які полягали насамперед у відході заможних верств селянства від боротьби проти експлуататорів. Він показав, що корінні інтереси робітничого класу і селянства в капіталістичному суспільстві в основному збігаються. Тому одним з головних завдань стратегії й тактики Комінтерну було зміцнення союзу пролетаріату і селянства.

Велике історіографічне і джерелознавче значення мають публікації Д. З. Мануїльського, присвячені соціально-економічному становищу робітничого класу і селянства, а також революційному руху в економічно слаборозвинутих країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

²⁴ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 158.

Дмитро Захарович наполегливо і аргументовано викривав неспроможність реформістських концепцій, автори яких заперечували необхідність класової боротьби і соціалістичної революції. В його публікаціях розкривалися фальшивість і демагогічний характер лозунгів тих політичних партій і організацій, які виступали за співробітництво антагоністичних класів і намагалися за допомогою реформ перетворити капіталізм у суспільство «загального благоденства», пристосувавши його таким чином до нових історичних умов.

Д. З. Мануїльський вніс великий вклад у пропаганду історичних знань. У своїх виступах на з'їздах Комуністичної партії, конгресах Комінтерну, перед трудящими він популярно роз'яснював основні положення теорії марксизму-ленінізму, зокрема об'єктивні закономірності розвитку суспільства, неминучість загибелі капіталізму і заміни його комуністичною формацією.

Діяльність Д. З. Мануїльського в Комінтерні об'єктивно сприяла перетворенню комуністичних партій на масові революційні партії нового типу. За допомогою Виконкому Комінтерну комуністичні партії вироśli ідейно й організаційно, набули багатого досвіду керівництва класовими боями.

Багато сил віддавав Д. З. Мануїльський інтернаціональному вихованню трудящих України. Методологічною основою критики українського буржуазного націоналізму стала доповідь на тему «Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини», з якою він виступив на початку 1945 р. перед учителями західних областей України. Весь ганебний шлях українського буржуазного націоналізму, підкреслив Дмитро Захарович, — це шлях запроданства і зради.

Дмитро Захарович докладав багато зусиль для виховання керівних кадрів комуністичних партій. Його лекції, прочитані на партійних курсах і в навчальних закладах, допомагали слухачам, представникам братніх партій, краще усвідомити значення революційного вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна як цілісної наукової системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів. Як відзначали слухачі міжнародної ленінської школи, лекції Д. З. Мануїльського дали їм можливість зрозуміти, що марксизм-ленінізм — це наука про пізнання і революційне перетворення світу, про основні закони розвитку суспільства, природи і людського мислення.

Значне місце у працях Д. З. Мануїльського приділялося дальшій роботі проблем міжнародних відносин, зокрема ленінській миролюбній зовнішній політиці Комуністичної партії і Радянської держави. Він брав активну участь у створенні Організації Об'єднаних Націй, виробленні її статуту та ряду рішень, спрямованих на зміцнення миру в усьому світі і встановлення добросусідських взаємовідносин між державами, засудження всіх форм пропаганди війни. В його численних виступах на чергових, спеціальних і надзвичайних сесіях Генеральної Асамблеї ООН було переконливо показано, що Радянський Союз робить усе можливе для зміцнення позицій світової системи соціалізму, підтримки боротьби народів колоніальних і залежних країн за національне визволення і соціальний прогрес, для відвернення можливості виникнення нових воєн, досягнення загального і повного роззброєння, послідовного втілення в життя принципів мирного співіснування держав з різним соціальним ладом.

Уся діяльність Дмитра Захаровича Мануїльського була невіддільна від боротьби Комуністичної партії Радянського Союзу за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму в нашій країні. За праці з питань міжнародного комуністичного руху та соціалістичного будівництва в СРСР йому було присвоєно вчений ступінь доктора історичних наук і вчене звання професора. У 1945 р. його було обрано дійсним членом АН УРСР.

Талановитий організатор, визначний діяч КПРС і Комінтерну, історик, відомий дипломат, він вніс великий вклад у розвиток суспільних наук, пропаганду історичних знань, з ленінською послідовністю і партійною принциповістю відстоював єдність та згуртованість рядів Комуністичної партії, був невтомним борцем за чистоту марксизму-ленінізму, за перемогу комунізму. Саме таким залишається він у пам'яті народній.

ВОЇНИ-ТАНКІСТИ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І КИЄВА

А. В. КОВАЛЬ (Київ)

Ще в ході битви на Курській дузі радянське командування планувало після розгрому ворога в цьому районі розгорнути загальний наступ на південно-західному й західному напрямках, завдати поразки основним силам груп фашистських армій «Південь» та «Центр» і, зім'явши їх оборону на величезному фронті від Великих Лук до Чорного моря, визволити найважливіші економічні райони Лівобережної України і Донбас, далеко відсунути фронт від Москви та Центрального промислового району, подолати важливий стратегічний рубіж — річку Дніпро. Велике значення у здійсненні цих планів надавалося танковим військам.

Ставка ВГК зуміла точно визначити назрівання кризи фашистського наступу під Курськом і вибрати момент, найбільш сприятливий для контрудару, а радянські танкові частини успішно справилися з покладеною на них місією. Гітлерівські війська були відкинуті на рубіж, з якого вони починали свій наступ. Остання спроба фашистського командування повернути втрачену стратегічну ініціативу закінчилася невдачею.

Розрахунки гітлерівських стратегів на те, що перед їх могутнім броньовим тараном не встоїть ніяка оборона, провалились. Ворожі танкові корпуси, зазнаючи величезних втрат, буквально застрявали в оборонних порядках радянських військ. У ході наступу на Курськ вермахт зазнав непоправних втрат.

Як відомо, згідно з наміченим Верховним Головнокомандуванням планом контрнступ радянських військ вилився у дві великі наступальні операції — Орловську, проведену з 12 липня по 18 серпня, та Белгородсько-Харківську — з 3 по 23 серпня 1943 р., у здійсненні яких значну роль відіграли, зокрема, танкові частини.

На 17—18 серпня війська Брянського, Західного і Центрального фронтів завершили ліквідацію орловського плацдарму ворога, просувшись у західному напрямку з початку операції в цілому на 150 км. Могутніх ударів завдали іншому значному угрупованню противника, зосередженому на белгородсько-харківському напрямку, частини Воронезького і Степового фронтів, що розгорнули стрімкий наступ.

Немеркнучою славою вкрили себе під час проведення цієї операції воїни багатьох підрозділів, зокрема 1-ї та 5-ї гвардійської танкових армій. Вже на кінець дня 7 серпня бійці першої з них, подолавши за 5 діб з боями 100 км., оволоділи опорним пунктом ворожої оборони — м. Богодухів. На той же час 5-а гвардійська танкова армія визволила Козачу Лопань і Золочів — великі вузли опору фашистських військ, що прикривали Харків з північного заходу. В успішному ході боїв за місто Золочів велику роль відіграли рішучі дії радянських танкістів у нічний час. Так, в ніч на 6 серпня група з чотирьох танків Т-34, очолювана командиром 181-ї танкової бригади підполковником В. А. Пузирьовим, увірвалася в Золочів. Діючи розосереджено,

бойові машини з ходу просувались до центру міста, ведучи інтенсивний вогонь. Раптова поява радянських бійців викликала переполох у ворожому стані. Не чинячи опору, фашисти кинулися до автомашин і танків й швидко почали відходити з міста на південь.

Могутнім ударом радянських танкових з'єднань ворожа оборона була розколота на дві частини. Вже 11 серпня війська Воронежського фронту, значно розширивши прорив у західному і південно-західному напрямках, своїм правим крилом вийшли до опорних пунктів гітлерівців — Боромлі, Охтирки, Котельви і перерізували залізницю Харків — Полтава. Армії Степового фронту на той же час впритул наблизилися до зовнішнього харківського оборонного обводу.

Гітлерівці вживали відчайдушних заходів, щоб зупинити наступ радянських військ і вдержати Харків у своїх руках. Однак усі їх спроби стабілізувати лінію фронту не допомагали виправити становище. 13—17 серпня бійці Червоної армії пробилися до окраїн міста і зав'язали там бої з фашистами, які продовжували чинити запеклий опір. 22 серпня з'єднання 5-ї гвардійської танкової і 53-ї армії перерізували залізничні лінії Харків — Золочів, Харків — Люботин — Полтава та шосе Харків — Люботин. Над харківським угрупованням ворога нависла загроза оточення. У другій половині того ж дня німецько-фашистське командування було вимушене почати відхід з району Харкова. Визволенням цього важливого політичного, економічного і стратегічного центру Союзу РСР переможно завершилася Курська битва, що стала своєрідним прологом до загального стратегічного наступу Червоної Армії, під час якого, зокрема, було успішно проведено Донбасівську операцію та визволено Лівобережну Україну.

Битва за Дніпро почалася на різних напрямках в різні терміни і складалася з кількох об'єднаних задумом Ставки ВГК операцій, здійснених Центральним, Воронежським, Степовим, Південно-Західним і Південним фронтами¹. Важливу роль у їх успішному проведенні відіграли танкові підрозділи. Їх успішним і героїчним діям значною мірою сприяла партійно-політична робота, що проводилася в них безперервно і була насамперед спрямована на зміцнення парторганізацій, на правильну розстановку партійних сил в частинах та підрозділах, на забезпечення авангардної ролі комуністів і комсомольців в бою тощо.

Чим напруженішими і відповідальнішими були обставини, тим більшим був приплив людей в партію. В дні жорстоких битв за Лівобережну Україну і Дніпро у військах значно зріс потік заяв від воїнів з просьбами прийняти їх в партію. Як правило, це були воїни, що відзначилися в боях. Так, на одному із засідань партбюро 2-го танкового батальйону 121-ї танкової бригади одногосно були прийняті кандидатами в члени ВКП(б) механік-водій О. Пеня і радист-кулеметник старший сержант Б. Бабушкін. Обидва вони виявили героїзм під час визволення Донбасу².

Політоргани з'єднань і частин приділяли велику увагу підвищенню ролі партійних організацій у піднесенні ідейно-політичної роботи у військах. В підрозділах проводилися партійні збори, на яких обговорювалися завдання комуністів у вихованні особового складу. Активно використовувалися фронтова, армійська преса і листівки. В них пропагувалися подвиги воїнів-героїв, кожний рядок виховував у воїнів наступальний порив, стійкість, мужність, впевненість у перемозі.

13 серпня почалася Донбасівська операція. В ній взяли участь 1257 танків і самохідно-артилерійських установок³. З першого ж дня бої набули запеклого характеру. Ворог вперто чинив опір, використо-

¹ Див.: Історія другої світової війни. 1939—1945.— М., 1976, т. 7, с. 193.

² Див.: Твої освободителі, Донбасс. Очерки, воспоминания.— Изд. 5-е, доп.— Донецьк, 1976, с. 117—118.

³ Інститут воєнної історії. Док. і матеріали, інв. № 4, арк. 561.

вуючи для контратак значну кількість танків, артилерії, авіації, піхоти. 24 серпня в складі ударної групи радянських військ перейшла в наступ 5-а гвардійська танкова армія, завдаючи удару в напрямку Буди. Кривопролитні бої в цьому районі точилися до 29 серпня. Лише цього дня, зламавши оборону гітлерівців, частини армії визволили м. Буди. 30 серпня за наказом командуючого Степовим фронтом 5-а гвардійська танкова армія була перекинута в район ст. Мерчика із завданням ударом у напрямку населених пунктів Огульці, Черемушна вийти в район останнього і наступати на Валки⁴. На початку вересня об'єднані частини армії розвивали наступ на Полтаву⁵.

26 серпня війська Центрального фронту перейшли в наступ, завдавши головного удару на Новгород-Сіверському напрямку. Після жорстоких боїв 2-а танкова і 65-а армії визволили м. Севськ. На південь від цього міста з'єднання 60-ї армії швидко прорвали ворожу оборону. Ставка ВГК вжила енергійних заходів для максимального використання цього успіху. В смугу прориву терміново була перекинута 2-а танкова армія. Радянські війська, охоплені наступальним поривом, нестримно рухались вперед.

Завдання дальшого розвитку успіху військ лівого крила Центрального фронту, правого крила і центру Воронежського фронту набуло особливо важливого значення для загального стратегічного наступу Червоної Армії. Енергійні дії на київському і гомельському напрямках могли б забезпечити швидкий вихід радянських військ на лівий берег Дніпра⁶.

Для посилення наступальних дій Воронежського фронту, націленого на Київ, Ставка ВГК передала йому з свого резерву 3-ю гвардійську танкову армію. 21 вересня передові радянські підрозділи вийшли до Дніпра на північ від Києва. В той же час війська правого крила Центрального фронту, долаючи впертий опір гітлерівців, просувалися на Гомельському напрямку. 3-я гвардійська танкова армія, всі три корпуси якої перебували в першому ешелоні, переслідувала ворога на ділянці від Кайлова до Черкас у смузі шириною до 70 км.

В результаті невпинного наступу п'яти фронтів, які тісно взаємодіяли між собою, протягом серпня—вересня 1943 р. на південно-західному напрямку було досягнуто великих успіхів. Радянські війська просунулись на 250—300 км., здійснивши у ході наступу форсування ряду річок. Наприкінці вересня вони вийшли до Дніпра на 700-кілометровому фронті— від Лоева до Запоріжжя. Агресору на Лівобережній Україні було завдано ще одного тяжкого удару. Його 2-а, 6-а і 8-а, а також 1-а і 4-а танкові армії зазнали великих втрат. Крім того, загартники лишилися можливості використовувати важливі економічні райони⁷.

Оцінивши становище, яке склалося на південному крилі радянсько-німецького фронту на той час, Ставка ВГК прийняла рішення продовжувати наступ і зламати оборону гітлерівців на правому березі Дніпра. З цієї метою Воронежський фронт при взаємодії з лівим флангом Центрального фронту мав завдання розгромити ворога в районі Києва і згодом вийти на лінію Овруч, Коростень, Житомир, Козятин. Степовому фронту ставилося завдання досягти рубежу Христинівки, Ново-Українки, Кривого Рога.

Виконуючи вимоги Ставки, Військова рада Воронежського фронту вирішила завдати ворогові два основні удари з метою визволення Києва. Головний з них передбачалося здійснити з Букринського плацдарму силами 40-ї, 27-ї, 3-ї гвардійської танкової армії, 8-го гвардій-

⁴ Рязанский А. П. В огне танковых сражений.— М., 1975, с. 95.

⁵ ЦАМО СРСР, ф. 332, оп. 4948, спр. 5, арк. 160—164.

⁶ История второй мировой войны. 1939—1945, т. 7, с. 198.

⁷ Там же, с. 218.

ського і 10-го танкових корпусів в обхід Києва з південного заходу. Допоміжного удару планувалося завдати з Лютізького плацдарму в обхід міста з північного заходу силами 38-ї армії і 5-го гвардійського танкового корпусу.

4 жовтня в районі с. Літки цей корпус, яким командував генерал-лейтенант А. Г. Кравченко, здійснив героїчне форсування річки Десни. Ведучи запеклі бої з фашистами, танкісти і мотострілки не тільки відбили численні контратаки ворога, а й змогли всередині того ж місяця зайняти села Старі і Нові Петрівці, розширивши тим самим Лютізький плацдарм до 15 км по фронту і до 10 км углиб.

Жорстокі бої йшли на Букринському плацдармі. Гітлерівці, вдаючись до шалених контратак танковими і піхотними частинами при підтримці авіації, намагалися будь-якою ціною ліквідувати плацдарм і скинути наші війська в Дніпро. Так, за період з 27 вересня по 3 жовтня лише з'єднаннями 40-ї армії було відбито 250 контратак ворога. 12 жовтня 1943 р. головні сили Воронезького фронту перейшли з Букринського плацдарму в наступ, в результаті якого загарбники зазнали величезних втрат в живій силі та техніці. Було знищено понад 50 тис. гітлерівців, близько 800 танків, майже 500 гармат і мінометів, 215 літаків⁸.

Незважаючи на масовий героїзм радянських воїнів, виявлений ними під час боїв на Букринському плацдармі, значні втрати фашистів, наші війська просунулися вперед тільки на 6 км. Давалася взнаки дуже пересічена місцевість, яка утруднювала дії танкових і сухопутних підрозділів Червоної Армії. Однак до плацдарму були прикуті значні сили ворога, гітлерівське командування не мало змоги перекидати їх на інші гарячі ділянки фронту.

Ставка ВГК, оцінивши результати боїв у районі с. Великий Букрин, прийняла рішення перенести напрям головного удару за допомогою сил 1-го Українського фронту на Лютізький плацдарм. Непомітно для ворога туди в числі інших підрозділів було перекинуто частини 3-ї гвардійської танкової армії, а також танкову бригаду 13-ї армії. На початку листопада на порівняно невеликій площі Лютізького плацдарму, який на той час мав ширину 20 км по фронту і 14 км углиб, були зосереджені значні сили фронту, зокрема, крім названих, 38-а армія, 5-й гвардійський танковий корпус та інші частини, перед якими ставилося завдання розгромити угруповання ворога в районі Києва і визволити місто.

3 листопада 1943 р. о 8-й годині ранку почався наступ радянських військ. Фашисти вдалися до сильних контратак. Бої ставали дедалі напруженішими. З метою посилення першого ешелону ударної групи 1-го Українського фронту 38-ї армії було придано 6-й гвардійський танковий корпус, яким командував генерал-лейтенант А. П. Панфілов. Крім того, в бій вступили усі танкові бригади 5-го гвардійського танкового корпусу.

В другій половині дня 4 листопада почала бойові дії 3-я гвардійська танкова армія, що мала завдання завершити прорив оборони фашистів. Важкі бої довелося вести радянським танкістам на околицях міста в районі Святошине. 7-й танковий корпус, яким командував генерал-майор К. Ф. Сулейков, успішно провів нічну атаку. Танкісти йшли в бій, ведучи безперервний вогонь з гармат і кулеметів, включивши світло фар і звукові сигнали. Гітлерівці не витримали такого рішучого наступу і почали відступати. На ранок 5 листопада, цей корпус разом з піхотою оволодів Святошиним і продовжував наступати далі.

У цьому бою відзначилася танкова рота, якою командував гвар-

⁸ Див.: Возненко В. В., Уткин Г. М. Освобождение Киева.— М., 1953, с. 127—128.

дії лейтенант М. П. Тищенко. Вона перерізала шосе Київ—Житомир, розгромила велику автоколону ворога і знищила значну кількість фашистських солдатів і офіцерів. Командир роти за ці рішучі і самовіддані дії був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Виключну військову майстерність і героїзм виявили в цьому бою командир танку гвардії лейтенант Н. А. Жихарев і механік-водій гвардії старший сержант М. І. Ахтирченко, які на своїй бойовій машині першими увірвалися на ворожі позиції в районі радгоспу «Першотравневий». Їхній танк було підбито фашистами. Проте механік-водій зміг ліквідувати наслідки пошкодження, броньована машина знову ринулась в бій, розтрощуючи живу силу і техніку гітлерівців. Н. А. Жихарев і М. І. Ахтирченко також удостоєні звання Героя Радянського Союзу⁹.

В боях за Київ відзначилося багато танкових частин, підрозділів та окремих екіпажів. Так, комсомольський екіпаж танку Т-34 у складі М. Грабовського, В. Бугаєва, Б. Берестовського, І. Куверштейна, розгромивши фашистську колону на Житомирському шосе, увірвався на станцію Святошине і знищив ворожий залізничний ешелон з бойовою технікою. Пізніше екіпаж цієї броньованої машини одним з перших увірвався у м. Фастів і разом з невеликою групою наших танків відбивав контратаки ворога до підходу головних сил. Всім членам екіпажу за виявлені мужність і героїзм було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

На ранок 5 листопада в боях на Київському напрямку відбувся різкий перелом. Під загрозою оточення ворог почав спішно відводити свої війська з району Києва. З'єднання 38-ї і 3-ї танкової армій, напрошуючи силу удару, успішно розвивали наступ і на 6 листопада просунулися в південно-західному напрямку відповідно на 20—25 і 40 км. 7-й гвардійський танковий корпус, зайнявши ще 5 листопада Борщагівку і Жуляни, 6 листопада з ходу оволодів м. Васильків. Наступного дня 6-й гвардійський танковий корпус визволив м. Фастів. У боях за це місто сміливість і мужність виявив парторг роти, командир танкового взводу лейтенант Д. Я. Старостін. Вранці 7 листопада він першим на своєму танку увірвався в місто, прийняв командування ротю замість пораненого командира і успішно виконав поставлене завдання. Рота Д. Я. Старостіна за невеликий проміжок часу знищила 2 гармати, 6 кулеметів, 20 автомобілів і близько 150 гітлерівців.

Одночасно з танками згаданої роти у Фастів увірвалася й танкова рота, якою командував гвардії старший лейтенант М. В. Баль. Ці два невеликі підрозділи при підтримці піхоти, яка знаходилася на броньованих корпусах машин, громили ворога і втримували місто до підходу головних сил. Обидва командири рот — Д. Я. Старостін і М. В. Баль удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Не злічити всіх бійців Червоної Армії, які були удостоєні цього звання в боях за визволення столиці Радянської України восени 1943 р. Воїни-танкісти, у тому числі Герої Радянського Союзу командир танкового батальйону, гвардії капітан В. М. Лагутін, начальник штабу 56-ї гвардійської танкової бригади гвардії майор В. П. Метелев, командир танкової роти гвардії старший лейтенант І. К. Вольватенко, командири взводів гвардії старший лейтенант А. З. Петушков і гвардії лейтенант М. К. Кругликов, командир танку гвардії технік-лейтенант Б. Г. Колодченко, механіки-водії танків гвардії старшина А. Г. Боженко і П. А. Конев, гвардії старший-сержант Г. І. Шілов, стрілок-радист гвардії молодший сержант І. А. Каварін та ін., з честю виконали покладені на них завдання по розширенню плацдармів на правому березі Дніпра і визволенню столиці Радянської України. Це вони і тисячі інших бійців самовіддано і мужньо громили ворога і зробили все можливе і часто навіть неможливе, щоб на ранок 6 листопада 1943 р., напередод-

⁹ Рад. Україна, 1975, 5 листоп.

ні свята Великої Жовтневої соціалістичної революції Київ був повністю визволений.

Вигнання окупантів з Лівобережної України стало можливим, поряд з багатьма важливими факторами, що визначали успіх Червоної Армії, в результаті об'єднання зусиль усіх родів військ, які діяли в умовах гармонійної взаємодії одне з одним з метою завдати поразки головним ударним угрупованням противника. Зважаючи на те, що кінця останніх становили танкові і механізовані дивізії, слід детальніше охарактеризувати дії радянських механізованих та танкових корпусів, що входили до складу загальновійськових і танкових армій, а також перебували в головному резерві фронтового командування.

У складі загальновійськових армій під час оборонних боїв вони використовувалися для здійснення контрударів, а в ряді випадків—для захисту другої смуги оборони і навіть тилкових зон. За цим же принципом використовувалися танкові та механізовані корпуси, що перебували в резерві фронтового командування. У наступальних операціях такі корпуси, придані загальновійськовим арміям, використовувалися як рухливі групи для розвитку тактичного успіху.

У літньо-осінній (1943 р.) кампанії радянських військ вперше використовувалися танкові армії нового типу, які організаційно втілили в собі принцип масування танків під час проведення операцій. Вони відіграли велику роль як в оборонних боях, так і в контрнаступах. Досвід введення в прорив двох танкових армій, що був набутий в Курській битві¹⁰, успішно використовувався пізніше в ході визволення Червоною Армією Лівобережної України та проведення інших великих операцій.

Успіх дій танкових армій в оперативній глибині залежав від їх чіткої взаємодії із загальновійськовими арміями, від швидкого виходу стрілецьких з'єднань на рубежі, захоплені броньованими машинами, від своєчасної підтримки авіацією. Механізованим корпусам танкових армій під час визволення Лівобережної України довелося вирішувати різноманітні бойові завдання. Наприклад, 5-й гвардійський механізований корпус 5-ї гвардійської танкової армії діяв як у складі своєї, так і в складі 53-ї армії¹¹. З метою виконання поставлених завдань механізованими корпусами використовувалися різні способи, зокрема такі, як здійснення зустрічних ударів по фашистських танкових дивізіях, зрив наступального пориву ворога, прорив з ходу проміжних рубежів його оборони, знищення гітлерівців в опорних пунктах тощо. Їх дії характеризувалися мобільністю і високою маневреністю. Штаби корпусів та бригад показали хорошу підготовку в організації бойових дій та в управлінні військами в бою. Все це піднесло рівень оперативно-тактичної підготовки командирів частин і з'єднань, що позитивно вплинуло на бойові дії механізованих і танкових частин в наступний період війни.

У вирішальних битвах за визволення радянської території влітку — восени 1943 р. значну роль відіграли танкові підрозділи, які своїми героїчними і доблесними діями здобули заслужену любов і гордість всього радянського народу.

¹⁰ Див. докладніше: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945: Краткая история.— М., 1970, с. 255.

¹¹ Рязанский А. П. Указ. соч., с. 96.

**ПРАГНЕННЯ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ ДО ВОЗЗ'ЄДНАННЯ
З УКРАЇНОЮ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX ст.)**

І. А. ГРИЦЕНКО (Чернівці), Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

Радянськими істориками багато зроблено у справі вивчення історії Буковини*. В численних монографіях, брошурах і статтях з позицій марксистсько-ленінської методології глибоко і всебічно висвітлено різні аспекти історичного минулого цієї частини України. Проте все ще залишається недостатньо розкритим такий важливий аспект, як прагнення її українського населення до визволення з-під гніту австрійських окупантів і возз'єднання з своїми єдинокровними братами.

Тим часом буржуазні історіографи грубо фальсифікують це питання. Так, австрійські історики всупереч дійсності настирливо обстоювали думку, нібито окупація Буковини Австрією сприяла її господарському й культурному розвитку, а населення було цілком задоволене своїм становищем і славило австрійського цесаря, що начебто дав йому всілякі блага. Такими та подібними твердженнями вони намагалися довести, що в краї не було причин, які породжували б визвольну боротьбу місцевого населення, його прагнення возз'єднатися з українськими братами в складі Росії.

Всіляко вихваляли австрійський окупаційний режим на Буковині також українські буржуазні націоналісти. Вони твердили про «глибокі патріотичні почуття» населення Буковини до австрійського окупаційного режиму, його готовність захищати «австрійську державність», замовчували або заперечували наявність революційних і національно-визвольних виступів на Буковині, вплив на них російського визвольного руху тощо. Нотки звеличення «цивілізуючої» ролі австрійських окупантів та замовчування величезної прогресивної ролі Росії в історичній долі краю характерні й для писанини сучасних буржуазних і буржуазно-націоналістичних зарубіжних авторів. Вони заперечують історико-революційні й інші зв'язки Буковини з Наддніпрянською Україною й Росією, обходять мовчанкою боротьбу її населення за возз'єднання з українським і російським народами, доходять навіть до твердження, що Північна Буковина нібито була «насилено включена» до складу Радянського Союзу та що її населення «негативно» поставилося до цієї події.

Буковина — один з історичних районів України, який протягом шести століть був відторгнутим від основного ядра її народу й перебував під гнітом іноземних держав. Однак навіть у тяжких умовах поневолення населення краю завжди підтримувало й розвивало всебічні зв'язки з Наддніпрянською Україною та Росією. В процесі їх зміцнення зростала соціальна самосвідомість трудящих Буковини, посилювалася їх боротьба за визволення від чужоземного уярмлення, за возз'єднання з українськими землями в складі Росії.

Незважаючи на політичну відірваність від основної частини українського народу та жорстокий національний гніт, насильне онімечування й румунізацію, українці Буковини завжди прагнули бути в складі всієї української нації, економічний і етнічний центр якої знаходився в Росії. Австрійські русини, писав Ф. Енгельс у 1855 р., тяжіють «як до свого природного центру — ...до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією»¹.

Про етнічну спільність українського населення Буковини з населенням інших українських земель писали в різний час дослідники, які

* В даній статті йдеться про Північну Буковину, що є складовою частиною Української РСР.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 202.

бували на території краю. Так, відомий український вчений Я. Головацький, відвідавши в 1834 р. буковинський край, підкреслював, що «в половині Буковини панує руська (тобто, українська.— Авт.) мова», що там «народ такий же самий, руський» (тобто, український.— Авт.)².

Такі ж враження виніс від відвідання Північної Буковини в 1884 р. і професор Петербурзького університету О. Петров. У своїх дорожніх записках він занотував: «І характер місцевості, і типи, і одяг селян, які траплялися назустріч...— все це те ж саме, що і в прилеглих до Буковини місцевостях Росії (тобто, сусідніх українських землях.— Авт.), так що здається нібито і не виїжджав за її межі»³.

Про єдність населення Північної Буковини та інших українських земель писав І. Франко. Незважаючи на роз'єднання кордонами, наголошував він, всі українські землі, в тому числі й та, що «входила в склад Волощини (Північна Буковина.— Авт.), складала єдине етнічне ціле»⁴. І далі продовжував: «Хоч і як неординакова була доля поодиноких частин Русі— України, то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцільність. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а врешті мова— при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів, в основних обрисах такі однакові...»⁵.

Етнічну спільність українців Буковини і Наддніпрянської України відзначав також етнограф П. З. Рябков— друг І. Франка, активний учасник революційно-народницького гуртка А. Желябова. Повернувшись з етнографічної експедиції по Буковині в 1904 р., він в одній із своїх статей писав, що українці Буковини і Наддніпрянської України «це два рідні брати, насильно колись роз'єднані, які, одначе, рано чи пізно з'єднуються знову під одним спільним дахом»⁶.

Та і самі українці Буковини завжди вважали себе частиною єдиного українського народу. Прагнення до возз'єднання було їх заповітною мрією й досить виразно проявлялося у громадському й культурному житті населення краю. Українську культуру, що досягла на Наддніпрянській Україні під впливом культури російського народу високого рівня розвитку, вони вважали загальноукраїнською, тобто і своєю. Ю. Федькович називав Т. Шевченка «нашим Тарасом», «нашим сонцем», а Г. Квітку-Основ'яненка— «нашим місяцем»⁷. Письменник-публіцист і громадський діяч О. Маковей у надрукованому в 1899 р. в газеті «Буковина» короткому огляді історії виникнення і розвитку театру на Наддніпрянській Україні писав, що він тепер становить майже єдину культурну силу України, яка репрезентує «наше національне життя»⁸. У 1887 р. та ж сама газета, повідомляючи про успішні гастролі в Москві української театральної трупи М. Старицького, розцінювала їх як «успіхи наших труп театральних»⁹. Красномовно звучать слова з рецензії на постановку буковинським народним театром у 1905 р. в м. Садгорі п'єси «Сватання на Гончарівці» Г. Квітку-Основ'яненка: «Театр дав можливість відчутти красу нашої мови, звичаїв, пісні»¹⁰. У вітальній адресі, переданій північнобуковинцями основоположнику української класичної музики М. В. Лисенку з нагоди 35-річчя його компо-

² Головацький Я. Путешествие по Прикарпатской Руси и в Венгрию.— В кн.: Литературный сборник.— Львов, 1886, вып. 1, с. 94.

³ Петров А. Забытый уголок русской земли— Буковина: из путевых заметок.— Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, 1884, с. 17.

⁴ Франко Іван. Твори в двадцяти томах.— К., 1955, т. 18, с. 254.

⁵ Там же, с. 255.

⁶ Регушевський Є. Фольклорні та етнографічні матеріали про Галичину і Буковину.— Архіви України, 1971, № 4, с. 90.

⁷ Федькович Юрій. Твори в двох томах.— К., 1960, т. 2, с. 405.

⁸ Цит. за: Демочко К. Мистецька Буковина.— К., 1968, с. 37.

⁹ Буковина, 1887, 1(13) берез.

¹⁰ Буковина, 1905, 2(15) трав.

зиторської діяльності, відзначалося: «Як Шевченко був геніальним товмачем народної поезії, так ти взяв на себе і виконав те саме завдання в області народної пісні. Ти зумів як ніхто інший підслухати і вловити ту народну пісню і ту мелодію, в яку наш народ уклав стільки горя і туги»¹¹.

Починаючи з середини 80-х років XIX ст., в містах і селах Північної Буковини щорічно влаштовувалися шевченківські ювілейні вечори, які переростали в справжні маніфестації. Цим самим, писав один з дослідників історичного минулого Буковини, українці цього краю прагнули «перед лицем усього світу» показати «свою єдність» з українцями земель, що входили до складу Росії¹². З особливою урочистістю було відзначено 100-річчя від дня народження поета¹³.

Проявом почуття єдності буковинців з усім українським народом були часті поїздки громадських і культурних діячів Північної Буковини до Наддніпрянської України для участі в національних урочистостях, що там влаштовувалися, а також постійна увага письменників, композиторів, художників краю до загальноукраїнської тематики, відображення ними в своїх творах героїчного минулого українського народу. Ю. Федькович вважав українців Буковини і Наддніпрянщини братами, які належали «до однієї і тієї ж самої великої родини», «вірними синами великої матері-Русі»¹⁴. У 1908 р. товариство сприяння поширенню освіти на Буковині прийняло ухвалу про свою назву — «Українська школа», мотивуючи її необхідністю «визначити нашу національну спільність з російськими українцями»¹⁵, тобто з українцями земель, які входили до складу Росії. Загальнонародне віче Буковини, яке відбулося 3 листопада 1918 р. у м. Чернівцях, назвало Буковину «українською областю», частиною української землі¹⁶.

Вважаючи себе, таким чином, частиною єдиного українського народу, українське населення Буковини постійно тяжіло до України, до возз'єднання з українськими землями в складі Російської держави. Підтвердженням цього були часті масові переселення українців на територію Російської держави, в тому числі й на українські землі, що входили до її складу. У пошуках порятунку від феодального гніту буковинські селяни тікали «на Україну, в край козаків» ще в XVI—XVII ст.¹⁷ Втечі продовжувалися і у XVIII ст.¹⁸ Тільки протягом 1789—1790 рр. з Буковини емігрувало до Росії понад 14 тис. чол.¹⁹ Особливо широкого розмаху втечі набрали у XIX — на початку XX ст., тобто під час окупації Буковини цісарською Австрією. Так, у 1808 р. галицьке губернаторство звертало увагу окружного управління Буковини на те, що «ніде еміграція селян не досягала таких розмірів, як на Буковині»²⁰. Лише з одного північнобуковинського села Самушин у 1807 р. і 1808 р. в зайняту російськими військами Хотинщину втекло 9 родин. Придворна канцелярія у Відні 14 липня 1808 р. із занепокоєнням відзначила, що «багато підданих з австрійських провінцій да-

¹¹ Буковина, 1903, 28 лист. (11 груд.).

¹² Дмитрів С. Ілюстрована історія просвітнього товариства «Руська бесіда» в Чернівцях: 1869—1909.— Чернівці, 1909, с. 39, 42.

¹³ Чернівецький обласний державний архів (далі: ЧОДА), ф. 10, оп. 1, спр. 1806, арк. 1—4.

¹⁴ Федькович Ю. Статті та матеріали.— Чернівці, 1955, с. 51; Пивоваров М. П. Юрій Федькович.— К., 1954, с. 23.

¹⁵ Гарас М. Ілюстрована історія товариства «Українська школа» в Чернауць.— Чернауць, 1937, с. 65.

¹⁶ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941: Документи й матеріали.— Чернівці, 1958, с. 126.

¹⁷ Історія Молдавіи.— Кишинев, 1951, т. 1, с. 198—199.

¹⁸ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 2912, арк. 6.

¹⁹ Кожоланко Г. К. Антифеодальна боротьба селянства Північної Буковини в кінці XVIII — на початку XIX ст.— УІЖ, 1978, № 9, с. 95.

²⁰ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1151, арк. 35.

ють себе схилити... до еміграції в Російську імперію»²¹. У 1810 р. з с. Щирівці втекло на Хотинщину 18 селянських родин, у 1811 р. — 60 родин (переважно з північнобуковинських сіл Магала, Михальча, Нижні Строїнці, Лукавськ, Черепківці, Щубранськ, Вікно, Буденець та ін.)²². На початку березня 1814 р. придворна канцелярія у Відні і галицьке губернаторство мали відомості, що «еміграція з Буковини триває», «багато селян емігрувало» в Бессарабію та що втікачі переходять кордон юрбами²³.

Австрійський уряд докладав усіх зусиль, щоб перешкодити еміграції з Буковини. Вживалися заходи для повернення селян-утікачів. Місцевим урядовцям було наказано брати під арешт підозрюваних у намірах таємної еміграції селян і не випускати їх до особливих розпоряджень. Військове командування дістало наказ посилити охорону кордонів²⁴.

Проте все це не дало очікуваних результатів. Переселення на російську територію продовжувалося. Тільки в 1815 р. з Буковини емігрувало 16 тис. чол.²⁵ 26 квітня 1820 р. окружне управління краю одержало повідомлення австрійського митного посту в Онуті про масовий перехід селян до Росії. З с. Товтри перейшли російській кордон 13 родин (53 чол.), с. Бабино — 14 (62 чол.) та з с. Кадубівці — 10 родин²⁶. Свідченням масовості переселень на російську територію може бути також донесення австрійського консула в Бельцах галицькому губернаторству (вересень 1842 р.), в якому, зокрема, говорилося, що внаслідок безперервних втеч селян з Буковини й Галичини незаселені степи Бессарабії з часом стануть залюдненими²⁷. Нерідко траплялися випадки, коли втікачі, наштотхнувшись на прикордонну охорону, пробивалися на російську територію силою²⁸.

В абсолютній більшості випадків втікачі з Буковини приймали російське підданство й залишалися на території Росії назавжди²⁹. Так, вони становили значну частину переселенців Бессарабії і Півдня України й відіграли помітну роль в їх господарському освоєнні.

Втечі з Північної Буковини на російську територію тривали і в другій половині XIX ст. В окремі роки вони набували особливо масового характеру. Так було, наприклад, у 1866 р., 1892—1893 рр. та напередодні першої світової війни. За далеко не повними даними, лише в 1866 р. таємно перейшли на територію Росії 826 чол., у 1892—1893 рр. — близько 1000 чол.³⁰ Майже всі вони обрали місцями постійного проживання населені пункти в Бессарабській, Херсонській і Таврійській губерніях³¹.

Про настрої населення Буковини, його ставлення до Австро-Угорщини і Росії свідчили прощальні слова втікачів. «Бувай здоров, німецький краю! — говорили вони. — Ми відправляємось на батьківщину»³². Селяни, що залишалися, приходили до висновку: «Добре зроби-

²¹ Там же, арк. 66, 99.

²² Там же, арк. 108; спр. 2576, арк. 4—7.

²³ Там же, спр. 2829, арк. 1—3; спр. 2911, арк. 1, 3—4.

²⁴ Там же, спр. 1151, арк. 4, 6, 7, 17, 32; оп. 2, спр. 701, арк. 1.

²⁵ Кожолянко Г. К. Назв. стаття, с. 95.

²⁶ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 3050, арк. 127; спр. 3054, арк. 115, 119—121; спр. 3843, арк. 1, 5—6, 16—19, 21—22.

²⁷ Там же, оп. 2, спр. 1804, арк. 23—24.

²⁸ Там же, оп. 1, спр. 3843, арк. 3.

²⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі: ПСЗ). Собрание второе, т. 10, отд. 2, № 8371, с. 925—926; Центральний державний архів Молдавської РСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1338, арк. 10; спр. 3468, арк. 5, 42, 43; ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 3078, арк. 4.

³⁰ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 2868, арк. 51—83; Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.— Львів, 1964, с. 120.

³¹ ЧОДА, ф. 3, оп. 1, спр. 2868, арк. 30—33, 40—43, 51—83, 88—89; спр. 5816, арк. 13—18, 35; спр. 5986, арк. 27, 259—263.

³² Там же, спр. 5816, арк. 250.

ли ті, що переселилися до Росії, там краще... Ми всі повинні послідувати за ними»³³. В цих словах яскраво проявлялися і сподівання поліпшити матеріальні умови життя, і прагнення звільнитися від гніту габзбурзької Австрії та возз'єднатися з іншими українцями в складі Російської держави.

Для українського населення Буковини Наддніпрянська Україна і Росія були рідною землею, до якої спрямовувалися всі його помисли й думи. З такими народними устремліннями австрійські загарбники зіткнулися вже в перші роки окупації краю. Доповідаючи імператору про настрої жителів, воєнний правитель Буковини генерал Сплени в 1784 р. писав: «До військової служби їх ніяким чином не можна повернути, хоч вони, як добровольці в російській армії, довели свою відвагу». Причина таких настроїв, за його словами, полягає в тому, що українське населення Буковини «тяжіє більше до Росії»³⁴.

Окупанти тримали на Буковині значні сили, щоб придушити найменший прояв антиавстрійських настроїв місцевого населення, його симпатій до Росії і прагнень до возз'єднання з іншими українськими землями³⁵. Коли, наприклад, у 1805 р. в австрійських урядових колах стало відомо, що «група людей, які проживають на Буковині і в Східній Галичині, готує повстання проти австрійського цісаря», принц Карл фон Лотрінген почав вимагати від галицького крайового губернатора ретельного розслідування цієї справи і в разі потреби подання військової допомоги. Президія галицького окружного управління добивалася, щоб окружне управління Буковини постійно стежило за людьми, здатними викликати заворушення, і своєчасно виявляло та знешкоджувало їх дії³⁶.

Надії на визволення від гніту габзбурзької Австрії і возз'єднання з українськими землями в складі Росії зміцнювалися в населення Північної Буковини на початку XIX ст. і в зв'язку з тими змінами, що їх вносили великі держави в політичну карту Європи. Вони стосувалися безпосередньо й Галичини, до складу якої на правах округи входила Буковина. За угодою, підписаною 2 (14) жовтня 1809 р. між Францією і Австрією, остання повинна була віддати Росії «на вічні часи» частину Галичини з населенням 400 тис. чол. У цьому зв'язку Олександр I дав 12 (24) жовтня 1809 р. інструкцію головнокомандуючому армією в Галичині С. Ф. Голіцину, в якій говорилося: «Я бажав би за краще, щоб приєднані були до моєї імперії округа Чернівецька, яка, як Вам відомо, являє собою Буковину, і округа Заліщицька або, якщо в цих двох округах жителів виявиться значно більше 400 тис. чол., то одна лише округа Чернівецька...»³⁷. За велінням Олександра I міністр закордонних справ Росії М. П. Румянцев також писав С. Ф. Голіцину, що «бажано було б домовитись з австрійськими уповноваженими про зайняття Чернівецької округи...»³⁸.

Хоч уряд Австрії не пішов на це³⁹, і до Росії в 1809 р. були приєднані Бережанська, Золочівська, Заліщицька і Тернопільська округи Галичини⁴⁰, вісті про переговори стали відомими на Буковині, і серед населення поширилися чутки, нібито її «разом з прилеглими округами Галичини буде віддано Росії за еквівалентну область у Варшавському герцогстві»⁴¹. Дехто навіть вважав, що згаданий обмін територіями

³³ Там же, спр. 5986, арк. 206, 290.

³⁴ Там же, ф. 29, оп. 1, спр. 67, арк. 14.

³⁵ Центральний державний воєнно-історичний архів СРСР (далі: ЦДВІА СРСР), ф. 428, спр. 71, арк. 137 зв.; ф. ВУА, спр. 4477, арк. 27; спр. 4480.

³⁶ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 324, арк. 1—5, 13.

³⁷ Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 1: 1801—1815 гг.—М., 1967, т. 5, с. 291.

³⁸ Там же, с. 681.

³⁹ Там же, с. 695.

⁴⁰ ПСЗ I, т. 33, № 25 888, с. 218.

⁴¹ ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 2819, арк. 1.

уже здійснено та що австрійський уряд дав розпорядження всім колоністам й іншим некорінним жителям Буковини розпродувати своє майно і бути готовими до евакуації⁴².

Населення Північної Буковини поклало надії на визволення від австрійського гніту і возз'єднання з українськими землями в складі Росії також на російсько-турецькі війни, визвольні походи російської армії в Молдавію, на Дунай. Багато буковинців добровільно вступали до військових підрозділів, які формувалися російським командуванням з місцевого населення на визволених територіях⁴³. 30 січня 1829 р. Синуцька митниця доповідала окружному управлінню Буковини про втечу солдатів 41-го піхотного полку, який формувався на Буковині, до росіян. Документ свідчив, що втечі з кожним днем ставали дедалі масовішими⁴⁴. У 1851 р. поширилися чутки, що Галичина і Буковина повністю відійдуть до Росії⁴⁵. І хоч австрійські органи влади оголосили, що вони не відповідають дійсності, це відбивало заповітні сподівання північнобуковинського населення.

Такі ж прагнення і настрої народних мас проявилися і в роки Кримської війни. В одному з таємних донесень, направленому в кінці травня 1854 р. дирекції поліції в Чернівцях, зазначалося, що «всі буковинські жителі православного віровизнання... є великими прихильниками Російської держави». Автор донесення попереджував про серйозну небезпеку такої прихильності, бо, писав він, «поширюються чутки, що на випадок війни Австрії проти Росії всі Іванки (так називали австрійських солдатів з Галичини і Буковини. — Авт.) зразу ж перейдуть на бік Росії»⁴⁶.

У 60-х роках XIX ст. окуповані Австрією українські землі, в тому числі й Північна Буковина, були охоплені національно-визвольним рухом. Російський військовий аташе у Відні полковник генерального штабу барон Торнау доповідав військовому міністру в грудні 1860 р. про прагнення населення краю «захищати свої права народності і скористатись вільним вживанням мови, віри та заснованого на них адміністративного устрою»⁴⁷. Кількома роками пізніше, в 1866 р., він же писав про сильне незадоволення українського населення австрійським окупаційним режимом, про його тяжіння до Росії. Проаналізувавши внутрішнє становище в Австрії, Торнау в рапорті від 13 листопада повідомляв військовому міністру, що на випадок війни з Росією полки слов'янської народності будуть здаватися в полон цілими ретами і батальйонами, не чинячи російській армії опору⁴⁸. Про незадоволення «русинів» окупаційною політикою Австрії, їх «неприховану прихильність до Росії» писав у своєму звіті в тому ж році київський, волинський і подільський генерал-губернатор Безак⁴⁹.

Про те, наскільки сильним було тяжіння буковинського і галицького населення до Росії в середині 60-х років, та занепокоєння австрійських правлячих кіл з цього приводу свідчив письменник Ю. Федькович. У листі до К. Горбала від 18 травня 1867 р. він писав, що австрійська жандармерія вимагала від нього зізнань про різних осіб, заплідозрюваних у намірах відторгнути Галичину і Буковину від Австрії⁵⁰. Офіцер російської армії Б. Каталинич після відвідання українських земель, загарбаних Австро-Угорщиною, писав у 1869 р., що «русини» Австро-Угорщини «мають усі підстави бути вкрай незадоволеними уря-

⁴² Там же.

⁴³ Там же, оп. 2, спр. 354, арк. 21 зв.

⁴⁴ Там же, спр. 1607, арк. 1.

⁴⁵ Там же, спр. 3196, арк. 1, 3.

⁴⁶ Там же, ф. 10 ст., оп. 1, спр. 1709, арк. 1—2.

⁴⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 428, спр. 99, арк. 1.

⁴⁸ Там же, спр. 103, арк. 91.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 45, спр. 570, арк. 25.

⁵⁰ Федькович Юрій. Твори в двох томах, т. 2, с. 482.

дом і явно прагнуть до з'єднання з Росією із-за одного природного тяжіння цієї частини руської сім'ї до свого цілого»⁵¹.

Значний вплив на слов'янські народи Австро-Угорщини, в тому числі й Буковини, справили перемоги Росії над Туреччиною в 1877—1878 рр. Визволення російською армією болгарського народу від багатвікового турецького гніту посилило їх симпатії до Росії. Вони сподівалися на її допомогу також і у визволенні Північної Буковини від ненависного чужоземного ярма⁵².

Надії буковинців на визволення особливо посилювалися з початком першої світової війни. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський, який, будучи солдатом, брав тоді участь у бойових діях російської армії на Буковині, писав у своїх спогадах: «Я, як і більшість моїх товаришів по службі, ставився до самого наступу з ентузіазмом: російській армії треба буде визволяти Карпатські землі. Повинен сказати, що сцени, які довелося спостерігати після того, як Буковина залишилась позаду, зміцнювали в нас саме це уявлення. Місцеві жителі, які називались тоді русинами, зустрічали нас з розкритими обіймами»⁵³.

Нездоланне прагнення населення Північної Буковини до возз'єднання з Росією відзначали й австрійські урядовці. Так, жандармський ротмістр Лакінгер в січні 1915 р. заявив, що «всі руські (тобто, українські. — Авт.) селяни... тяжіють до Росії. Солдати з руських (тобто, українців. — Авт.) шукають лише зручної нагоди, щоб здатися російським військам»⁵⁴.

Слід відзначити, що глибокі симпатії буковинців до російського народу, їх стремління возз'єднатися з ним царизм прагнув використати в агресивних цілях. Через своїх консулів у Чернівцях та через інші канали він поширював на Буковині панславистські реакційні видання, подавав широку матеріальну підтримку різноманітним реакційним товариствам і окремим особам⁵⁵. «Ця «партія» — царизм, Пурішкевичі і т. д., — писав В. І. Ленін у статті «Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію?», — інтригувала давно і в Галичині і у Вірменії та ін., не шкодуючи мільйонів на підкупи «москвофілів», не спинаючись ні перед яким злочином заради високої мети «возз'єднання»⁵⁶. Зараження певної частини населення панславистськими ідеями значною мірою ослаблювало визвольну боротьбу в краї. Однак царизму не вдалося спрямувати її у вигідне для себе монархічне русло.

Одвічне прагнення до возз'єднання з Україною і Росією, як зі своїм природним центром, з кінця ХІХ ст. набуває глибоко народного змісту. Переконливим свідченням цього може бути величезний вплив на Буковині російського революційного руху. Безперервно зростаючи із зміцненням зв'язків Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною, цей вплив під кінець ХІХ — на початку ХХ ст. став настільки сильним, що піднесення і спади революційної боротьби буковинських трударів збігалися з її піднесеннями і спадами в Росії та на Україні.

Визволення Північної Буковини з-під багатвікового чужоземного гніту і здійснення одвічних прагнень її населення до возз'єднання в єдиній сім'ї українського народу стали можливими лише завдяки пе-

⁵¹ ЦДВІА СРСР, ф. 428, спр. 108, арк. 72 зв.

⁵² Франко І. Остап Терлецький. — Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 1902, кн. 6, с. 43—44.

⁵³ Василевский А. М. Дело всей жизни. — М., 1975, с. 27.

⁵⁴ ЧОДА, ф. 283, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

⁵⁵ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 3337, арк. 1; спр. 5157, арк. 1—5; спр. 5411, арк. 1—8, 56; спр. 5485, арк. 1—2; спр. 5814, арк. 1, спр. 5816, арк. 254, 258—260; спр. 8470, арк. 2—3; спр. 9144, арк. 5—6; Горяинов С. Воспоминания русского консула в Буковине. — Исторический вестник, 1916, № 12, с. 679; Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М. Ф. Раевского. — М., 1975, с. 203—209, 261—262, 378.

⁵⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 26, с. 258.

ремозі Великої Жовтневої соціалістичної революції. Союз Радянських Соціалістичних Республік став надійною опорою трудящих краю в їх визвольній боротьбі. Успіхи соціалістичного будівництва в Радянській країні надихали їх на цю боротьбу. 28 червня 1940 р. Північна Буковина возз'єднана з Радянською Україною в складі Союзу РСР.

УЧАСТЬ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У 70-ті — НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ

Г. П. ПИСАРЄВА (Горлівка)

Успішно будуючи розвинуте соціалістичне суспільство, послідовно проводячи політику миру, Народна Республіка Болгарія бере активну участь у розвитку й поглибленні культурних зв'язків з іншими країнами на багатосторонній і двосторонній основі. Особливо вони розширилися у 70-ті роки, коли намітилася тенденція до розрядки міжнародної напруженості.

Розвиток таких зв'язків став можливим завдяки значним досягненням болгарського народу в розвитку всіх галузей нової, соціалістичної культури. Так, на початок 70-х років у країні працювало 46 театрів і 3170 кінотеатрів; на кожну тисячу чоловік населення припадало в середньому 637 театральних відвідувань; на одну людину відповідно — 13 кіносеансів на рік, 4,8 — книжкових видань та 9,2 газети¹.

Між II і III з'їздами працівників болгарської культури (1972—1977 рр.) в країні з населенням не набагато більше, ніж 8 млн. чол., було видано 19 900 книг, кількість телевізорів у населення досягла 1,6 млн.; 30 млн. чол. подивилися спектаклі театрів НРБ. За той же час випущено 95 художніх, 169 телевізійних, 1789 документальних, 313 науково-популярних та 96 мультіплікаційних фільмів; 1430 різноманітних виставок відвідали 9600 тис. чол.² Болгарія, яка до революції не мала своєї кінематографії, за роки соціалістичного розвитку одержала 489 міжнародних нагород за 345 фільмів, з них 109 — за 59 художніх, 245 — за 194 науково-популярних, 46 — за 41 документальний фільм, 89 — за 51 мультіплікат³.

Цим успіхам значною мірою сприяло вдосконалення системи управління культурним будівництвом у країні. Утвердилася й набула певного досвіду роботи створена ще в 1967 р. громадсько-державна система керівництва закладами культури. У 1974 р. прийнято рішення про створення національного комплексу «Художня творчість, культурна діяльність і засоби масової інформації», який об'єднав усі організації та заклади цієї сфери. Значний інтерес в інших країнах викликала, зокрема, програма естетичного виховання трудящих, яка успішно здійснюється у Болгарії.

Отже, все це стало основою для активної участі НРБ у міжнародному культурному житті. Нині вона підтримує відповідні зв'язки з 132 країнами світу⁴, є членом 180 міжнародних урядових і громадських науково-технічних та культурних організацій і асоціацій⁵.

В усьому комплексі цих зв'язків першорядне значення Народна

¹ Статистически справочник, 1981, София, 1981, с. 232, 240.

² Павлов Л. Нов етап в развитието и ръководството на художествената култура.— Ново време, 1977, № 7, с. 17—18.

³ Киноизкуство, 1979, № 1, с. 72.

⁴ Работническо дело, 1983, 26 май.

⁵ Международни отношения, 1977, № 2, с. 43.

Республіка Болгарія надає співробітництву із соціалістичними країнами, яке є зразком дійсно рівноправних, братерських і дружніх відносин. На XXVI з'їзді КППС відзначалося: «Відносини між державами здавна називалися міжнародними. Та лише в наш час, у світі соціалізму, вони справді стали відносинами між народами. В них безпосередньо беруть участь мільйони й мільйони людей. Це... принципове завоювання соціалізму, його велика заслуга перед людством»⁶.

Найважливіше місце в міжнародних культурних зв'язках НРБ займає співробітництво з СРСР. У 70-і роки значно розширився його діапазон, охопивши всі верстви населення обох країн. «Важливою рисою культурного співробітництва між Радянським Союзом і Народною Болгарією, — відзначав у своєму виступі на IV з'їзді працівників болгарської культури міністр культури СРСР П. Н. Демичев, — є... практичне здійснення нових, сучасних, співзвучних завданням сьогоdnішнього дня форм та напрямів нашої спільної роботи»⁷. До них відносяться створення спільними зусиллями художніх цінностей, використання радянськими й болгарськими митцями сюжетів з життя братніх народів, поглиблення співробітництва у сфері театру (обмін не тільки театральними труппами, а й постановочними групами). Активно розвивалися також зв'язки в галузі художньої самодіяльності, кіно, телебачення й радіо.

Набутий досвід дав змогу перейти до більш досконалих форм розвитку культури як всередині країни, так і відповідних міжнародних зв'язків. Виконуючи рішення липневого (1973 р.) Пленуму ЦК БКП, IV пленум Комітету культури Болгарії (1975 р.) прийняв «Програму дальшого розвитку й поглиблення співробітництва і зближення у сфері мистецтва та культури між НРБ і СРСР»⁸. У 1975 р. було успішно виконано перший двосторонній план у даній галузі співробітництва між обома братніми країнами, розрахований на п'ятиріччя, а в 1979 р. розгорнула активну діяльність Міжурядова радянсько-болгарська комісія у цих справах. Її створення знаменувало якісно новий етап співробітництва. Утвердилася нова перспективна форма відносин — безпосередні зв'язки між закладами культури, творчими колективами й спілками. На початку 80-х років вже 41 театр, 24 музеї, 12 мистецтвознавчих колективів, 7 вузів, що готують кадри для мистецтва і культури, 5 бібліотек обох країн підтримували такі зв'язки⁹.

Особливого значення набуло проведення таких заходів, як фестивалі, Дні культури, поезії, музики, що сприяють активній пропаганді духовних цінностей дружніх народів. Так, тільки за останні роки проводилися фестивалі самодіяльної творчості НРБ у СРСР та радянської — в Болгарії; комплексна культурна програма у НРБ, присвячена 110-й річниці з дня народження В. І. Леніна; спільна декада радянсько-болгарської художньої творчості, присвячена XXVI з'їзду КППС і XII з'їзду БКП; програма по відзначенню 1300-річчя заснування Болгарської держави; комплекс заходів, присвячених 100-річчю з дня народження Георгія Димитрова; Дні радянської культури в НРБ напередодні 60-річчя утворення СРСР та ін.

Глибоко аналізуючи нові процеси у культурному співробітництві між Болгарією й Союзом РСР, Генеральний секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ товариш Тодор Живков зробив важливий висновок про те, що «в сфері болгаро-радянських відносин ми можемо цілком точно сказати про якісно нову, патріотичну та інтернаціональну свідомість болгарського народу, про виникнення й утвердження нового типу патріотизму, коли любов до Болгарії та любов до Радянського

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КППС.— К., 1981, с. 6.

⁷ Работническо дело, 1983, 26 май.

⁸ Александров Э. Международная культурная политика Народной Республики Болгарии.— София, 1980, с. 59—60.

⁹ Правда, 1981, 22 янв.

Союзу взаємно доповнюються і збагачуються й дедалі більше зливаються в одне почуття, в одну свідомість»¹⁰.

Успішно розвивалися у 70-ті роки зв'язки НРБ у духовній галузі також з іншими соціалістичними країнами. Вони здійснювалися відповідно до рішень лютневого (1974 р.) Пленуму ЦК БКП, який закликав підняти ідеологічне і культурне співробітництво із соціалістичними державами на рівень політичних та економічних взаємовідносин¹¹.

В той період продовжували вдосконалюватися й поглиблюватися такі традиційні форми співробітництва у духовній галузі, як обмін виставками, художніми колективами, науковою та культурною інформацією, спільна розробка різноманітних теоретичних проблем тощо. Водночас ці зв'язки постійно збагачуються новими формами. Так, почали проводитися спільні дні культури, музики, драматургії, літератури з ЧСРСР, УНР, НДР, ПНР, СРР, МНР, СРВ, Кубою. Тільки в зв'язку із святкуванням 1300-річчя Болгарської держави було проведено 4558 заходів, в основному комплексних¹². З 1976 р. планування культурного обміну з країнами соціалізму відбувається на основі не тільки річних, як було до того, а й п'ятирічних планів. У другій половині 70-х років з участю усіх цих держав були створені спільні комісії в справах культурного співробітництва. Структурно вони складаються з постійно діючої ланки на рівні відповідних працівників міністерств та закладів культури і тієї частини їх, яка постійно змінюється відповідно до характеру питань, що обговорюються. Наприклад, у 1979 р. в Софії відбулася VI сесія болгаро-угорської комісії, створеної у 1973 р. На ній було розглянуто питання про діяльність змішаної літературної комісії, про стан та перспективи співробітництва в галузі кіномистецтва, обговорено план культурних зв'язків між двома країнами на 1976—1980 рр. Рішення комісій мають обов'язковий характер для всіх держав.

Удосконалення механізму співробітництва у духовній галузі почалося й на його традиційних формах, які набувають нових рис. Так, діяльність створених ще в 50-і роки болгарських центрів у Празі, Варшаві, Будапешті, Берліні стала тепер невід'ємною складовою частиною узгодженої планомірної роботи з питань культурного співробітництва. Прикладом може бути проведення в НДР заходів, присвячених 100-річчю з дня народження Г. Димитрова, які відбулися у 140 колективах підприємств, інститутів і навчальних закладів¹³.

Велику роботу проводить, наприклад, Болгарський центр у Празі. До 1300-річчя Болгарської держави він організував конкурс серед журналістів на кращу статтю або репортаж під назвою «НРБ — країна друзів». У ньому взяли участь 50 журналістів, які створили і видали понад 100 матеріалів¹⁴. До цього ж ювілею центр видав 12 книг болгарських авторів¹⁵.

Значно сприяють зміцненню духовних зв'язків також систематичні контакти на різних рівнях — державному (сесії міжурядових комісій, зустрічі відповідальних працівників міністерств) і громадському (зустрічі членів творчих спілок та організацій), а також особисте спілкування діячів культури різних країн.

За рішенням Московської (1973 р.) наради секретарів центральних комітетів комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн з міжнародних та ідеологічних питань почали регулярно проводитися

¹⁰ Живков Т. Дружба от векове на векове.— Софія, 1977, т. 3, с. 367—368.

¹¹ Лилов А. Да издигнем идеологическата работа на висотата на задачите поставени от Десетия конгрес и новата Програма на партията за изграждане на развито социалистическо общество. Доклад пред пленума на ЦК на БКП, състоял се на 7 и 8 февруари 1974. — Софія, с. 92.

¹² Култура, съвременност, личност. Серия II, 1982, № 1, с. 29.

¹³ Култура, съвременност, личност, с. 51.

¹⁴ Там же, с. 49.

¹⁵ Там же.

наради міністрів культури цих держав. Їх мета — узгодження внутрішніх і міжнародних заходів у духовній галузі. В 1980 р. у Софії відбулася X така нарада, учасники якої обговорили питання про значення естетичного виховання як фактора розвитку людини й суспільства, про роль видатних культурних подій і ювілеїв для розвитку та зближення народів країн соціалізму.

Традиційними стали зустрічі представників кінематографічних організацій, головних редакторів літературних газет і журналів. Нині зв'язки між усіма творчими спілками соціалістичних держав розвиваються на основі двосторонніх планів. Спільними зусиллями створюються нові художні цінності. Наприклад, у зйомках багатосерійного телевізійного фільму «Юність Маркса», брали участь митці СРСР, НРБ та НДР.

Духовні зв'язки в 70-ті роки характеризувалися також об'єднанням зусиль діячів культури країн соціалізму для вирішення важливих теоретичних проблем. Тільки за останні роки проведено ряд симпозіумів і конференцій, на яких обговорювалися актуальні питання духовного розвитку: «Соціалістична культура та ідеологічна боротьба на сучасному етапі» (Шверін, НДР, 1976 р.), «Суспільне призначення письменника» (Москва, 1977 р.), «Вплив соціалістичної кінематографії на розвиток світового кіномистецтва» (Будапешт, 1977 р.), «Естетичне виховання й сучасність» (Варна, 1975 р.) та ін.

В розглядуваний період набули поширення спільні культурні заходи держав соціалізму, зокрема такі, як фестиваль художньої самодіяльності у ЧССР (1978 р.), художня виставка «Сатира в боротьбі за мир» у СРСР (1977 р.), щорічні спільні концерти молодих виконавців — переможців міжнародних конкурсів тощо.

Усе це сприяє дальшому розквіту і збагаченню культури соціалістичних країн, духовному зближенню їх народів.

В 70-х роках активізувалися культурні зв'язки Болгарії з державами Заходу. Відмічаючи цю тенденцію, товариш Т. Живков у доповіді на X сесії Народних Зборів 27 квітня 1979 р. сказав, що нині спостерігається своєрідне «повторне відкриття» Заходом культури стародавньої й нової Болгарії. Він відзначив, що «практично немає столиці — від Вашингтона, Лондона, Парижа і до Токіо, яка б не мала контактів у галузі культури та мистецтва з нашим народом, знайомлячись з прекрасними традиціями й досягненнями в цій сфері»¹⁶.

У 70-х роках було укладено культурні угоди НРБ з Австрією, Бельгією, Великобританією, Голландією, Данією, Італією, Норвегією, США, Фінляндією, Францією, ФРН, Швецією та Японією. Періодично складаються і плани щодо окремих галузей культури. Так, болгарське радіо й телебачення в 1975—1976 рр. підписали 17 угод з радіо- та телекомпаніями західних країн і почали обмінюватися матеріалами з ними¹⁷.

Трудящі НРБ мають можливість знайомитися з досягненнями передової культури капіталістичних країн. Так, у театрах країни широко представлена прогресивна драматургія Заходу, зокрема в їх репертуарі налічується 23 п'єси американських авторів. Щороку у республіці демонструється більш як 50 фільмів західної кінематографії¹⁸. Великим успіхом користувалися в Болгарії виставки галльського мистецтва, рукописів Британського музею, художні виставки з Англії, Італії, Франції, фотовиставка із США.

Водночас значний інтерес відвідувачів викликала виставка фракійського мистецтва, яка у 1974—1979 рр. демонструвалася в Парижі, Відні, Лондоні, Нью-Йорку, Бостоні, у ряді міст Італії, Японії, ФРН.

¹⁶ Живков Т. Избранные статьи и речи. 1975—1981.— М., 1981, с. 429—430.

¹⁷ От Хельсинки до Белграда. София-пресс, 1977, с. 30.

¹⁸ Арнаудов А. Болгария: вклад в разрядку. — София, 1980, с. 59.

Тільки в Парижі її подивилися 80 000 чол.¹⁹ Успіх у парижан мала також виставка творів відомого болгарського художника В. Димитра-Майстора (1973 р.).

Професор Токійського університету Намію Єгамі, виступаючи на IV з'їзді працівників культури НРБ, відзначив, зокрема, великий успіх виставки фракійського мистецтва та староболгарського рукопису в Японії, згадав про спільну працю археологів обох країн у 1977 р. в НРБ²⁰. Однак представники капіталістичних держав не завжди об'єктивні щодо оцінки явищ культури країн соціалізму. Вони намагаються чинити перешкоди на шляху до широкого ознайомлення громадськості своїх держав з культурними надбаннями останніх. Так, з 1945 по 1976 рік у Болгарії надруковано 2388 назв книг письменників країн Західної Європи, США й Канади. За той же час у названих державах було опубліковано тільки 375 болгарських книг²¹.

Більш широко і плідно розвивалися в 70-ті роки культурні зв'язки НРБ з країнами Азії, Африки та Латинської Америки. В той час було підписано угоди про культурне співробітництво з 19 державами цих регіонів.

Духовні зв'язки з країнами, що розвиваються, набули форм, випробуваних у процесі співробітництва з соціалістичними державами. Це, зокрема, проведення тижнів культури в Іраку, Лівії, Тунісі, створення болгарських культурних центрів в Алжирі та в Сирії. Нині вони існують у 12 країнах²².

Народна Республіка Болгарія подає допомогу країнам, що розвиваються, в підготовці національних кадрів. Так, за період до 1975 р. вищі навчальні заклади НРБ випустили понад 2140 спеціалістів для цих держав²³. Щороку у вузах Болгарії навчаються від 1600 до 2000 студентів з різних зарубіжних країн і приблизно стільки ж — у середніх спеціальних закладах²⁴. Співробітництво в цій галузі дедалі більше набуває паритетного характеру. Так, з 1973 р. щороку в Іраку випускається 10 болгарських студентів, а у НРБ — 20 іракських студентів та аспірантів²⁵.

Щороку збільшується кількість країн, з якими Болгарія здійснює культурні зв'язки. За останнє десятиріччя вони поглибилися з Індією, Пакистаном, Непалом, Шрі-Ланкою, Афганістаном, країнами Центральної й Південної Америки. Серед найбільш значних подій у цих відносинах варто відзначити виставку «3000-річчя мексиканського мистецтва» в НРБ, Дні болгарської культури у Шрі-Ланка, участь кіномитців республіки в міжнародних кінофестивалях у Мадрасі (1978 р.) та Делі (1979 р.).

В країнах, що розвиваються, створено понад 30 спілок дружби з НРБ²⁶. Головним у їх діяльності є популяризація досягнень соціалістичної Болгарії шляхом проведення фотовиставок, кінофестивалів, вечорів, виставок образотворчого мистецтва тощо.

Культурний обмін НРБ з іншими державами збагачує духовне життя Болгарії і водночас сприяє ознайомленню світової громадськості з досягненнями її культури.

Про масштабність міжнародних культурних зв'язків НРБ свідчить, зокрема, те, що болгарські артисти щороку дають у середньому близь-

¹⁹ Александров Э. Международная культурная политика Народной Республики Болгарии.— София, 1980, с. 98.

²⁰ Народна култура, 1983, 3 юни.

²¹ От Хельсинки до Белграда, с. 31.

²² Култура, съвременност, личност, с. 48.

²³ Икономическа мисъл, 1978, № 2, с. 68.

²⁴ Там же.

²⁵ Димитров-Гошкин Г. Общуване със света.— София, 1974, с. 240.

²⁶ Там же, с. 229.

ко 1400 концертів у більше ніж 40 країнах світу²⁷. Тільки в 1978 р. у НРБ було проведено Дні культури п'яти країн, відбувся 21 міжнародний конкурс, симпозиум та інші заходи. Традиційними стали міжнародні фестивалі «Софійські музичні дні», «Варненське літо», «Золотий Орфей», «Березневі музичні дні», фольклорний фестиваль «З піснею й танцем за мир і дружбу», міжнародний конкурс артистів балету у Варні, дні гумору й сатири в Габрово, виставки живопису тощо. Всі ці заходи не лише духовно збагачують народи, а й сприяють зміцненню дружби та взаєморозуміння між ними, підвищують у них почуття відповідальності за долю світової культури. Так, з приводу виставки живопису, що відбулася в травні 1982 р. у НРБ з ініціативи спілок художників соціалістичних країн, відомий болгарський діяч культури Д. Остоїч відзначав: «Виникає думка не просто про обмін духовними цінностями як природний процес взаємного збагачення, а насамперед про спонтанну тривогу діячів культури за долю людства, за саму сутність справжнього мистецтва, покликаного служити людині, бути активним рушієм суспільного прогресу»²⁸.

Успіхи НРБ у сфері духовної культури та її активні міжнародні зв'язки у цій галузі визнані в усьому світі. Великий політичний резонанс викликало, зокрема, проведення у Софії в 1979 р. Міжнародної асамблеї дітей «Прапор миру», яка згодом стала традиційною. У серпні того року в столиці Болгарії відбулася зустріч 1300 дітей—посланців 76 країн. «У скрабниці асамблеї, — писала тодішня голова Комітету культури НРБ Л. Живкова, — засяяли 16 тисяч художніх творів 13 тисяч дітей з 84 країн, які відобразили думки, прагнення, мрії й оптимізм юних творців планети»²⁹. Ініціатива Болгарії по проведенню цього міжнародного свята була підтримана і високо оцінена ЮНЕСКО.

Важливою культурною акцією НРБ стало також проведення в країні міжнародних зустрічей письменників під девізом «Мир — надія планети». Ці зустрічі, що відбулися у 1977 р., 1979 р. та 1980 р., внесли значний вклад у зв'язки діячів культури різних держав, у зміцнення справи миру.

Видатною подією в культурному житті країни за останні роки була підготовка й проведення святкування 1300-річчя Болгарської держави. Заходи, присвячені цій даті, було внесено до програми ЮНЕСКО «Святкування річниць великих людей і подій». ХХІ Генеральна конференція цієї організації у спеціальній резолюції закликала країни — члени ООН належним чином відзначити ювілей однієї з найдавніших держав світу. В різних країнах було створено 55 національних ювілейних комітетів, що є свідченням дедалі зростаючого інтересу та поваги світової громадськості до соціалістичної Болгарії. У зв'язку з ювілеєм проводилися зустрічі й симпозиуми науковців, виставки, гастролі хорів, театральних та інших творчих колективів, демонструвались кінофільми НРБ, видавалися твори болгарських авторів тощо. Дні, Тижні та Місяці культури НРБ відбулися в усіх соціалістичних країнах, а також у Мексиці, Швеції, Великобританії, США, Іспанії, Венесуелі та багатьох інших країнах.

Оцінюючи міжнародні культурні зв'язки НРБ, ХІІ з'їзд БКП відзначав: «Болгарська культура вносить гідний вклад у підвищення міжнародного престижу нашої країни... і надалі активно здійснюватиме контакти з народами світу»³⁰.

²⁷ В'чкова Ж. Партийно ръководство на художествената култура.— София, 1978, с. 152.

²⁸ Съвременник.— София, 1982, № 4, с. 482.

²⁹ Живкова Л. О совершенствовании человека и общества.— София, 1980, с. 482.

³⁰ ХІІ конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол, ч. I.— София, 1981, с. 70, 73.

На IV з'їзді працівників культури НРБ (травень 1983 р), у роботі якого взяли участь 500 гостей з різних країн, відзначалося: «Сьогодні головне в міжнародній культурній діяльності — підняти ще вище її ефективність відповідно до класово-партійних вимог, до необхідності для Болгарії відігравати й надалі значну роль у світовому революційному та духовному процесі»³¹.

Приклад соціалістичної Болгарії, яка за такий короткий строк досягла величезних успіхів у справі культурного будівництва, ще раз підтверджує думку Георгія Димитрова про те, що «немає більш чи менш здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожен народ, який би малий він не був, здатний та може внести свій цінний вклад у загальну скарбницю культури»³².

³¹ Літературен фронт, 1983, 26 май.

³² Димитров Г. Избранные произведения.— М., 1957, т. 2, с. 676.

РАСИСТСЬКА ПОЛІТИКА СІОНІСТСЬКИХ ВЛАСТЕЙ ІЗРАЇЛЮ НА ОКУПОВАНИХ АРАБСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

О. В. ША П О В А Л О В (Київ)

В сучасному світі відбувається процес дальшого посилення протиборства між капіталізмом і соціалізмом. На рубежі 80-х років імперіалізм розгорнув небачений за своїм розмахом наступ проти соціалістичних країн. Намагання імперіалістичних «яструбів», спрямовуваних з Вашингтона, ослабити країни соціалістичної співдружності, химерні плани «виграшної» ядерної війни, що їх вони виношують, супроводяться шаленим нарощуванням протидії силам миру і прогресу, силкуванням установити американський диктат над народами планети. «...На Заході активізувалися найбільш войовничі угруповання, чия класова ненависть до соціалізму бере гору над почуттям реальності, а часом і просто над здоровим розумом», — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов у доповіді «Шістдесят років СРСР»¹.

Одним з основних знарядь імперіалістичної реакції в боротьбі проти міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху є сіонізм. Сіоністські лідери Ізраїлю перетворили цю країну в форпост імперіалізму на Близькому Сході й проводять політику, що створює постійну загрозу як в цьому регіоні, так і за його межами.

Експансіоністські плани створення «великого Ізраїлю», намічені сіоністськими «патріархами» цієї буржуазно-націоналістичної течії ще наприкінці XIX ст., протягом ось уже понад 35 років існування згаданої держави втілюються правлячою верхівкою у практику агресії й територіальних загарбань. Невід'ємною частиною ідеології та політики уряду Ізраїлю став расизм, який виявляється в жорсткому терорі й геноциді щодо всіх неєвреїв.

Расистська суть ідеології сіоністів виявляється в їх брехливих твердженнях про існування так званої «єдиної єврейської нації», яка об'єднує її представників у всьому світі, в тезі, що наділяє цю «націю» «виключністю», «чистотою», «перевагою» над іншими народами, в постулаті про «одвічність» антисемітизму, який породжує, нібито, ненависть до «богообраного» єврейства з боку інших, «нижчих» народів.

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР: Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їзді 21 грудня 1982 року.— К., 1982, с. 20.

Весь цей комплекс сіоністських розумувань покликаний розпалити у євреїв почуття расової зарозумілості, протипоставити їх неєвреям, а заодно «обгрунтувати» агресивні війни проти інших народів. Расистська ж сутність політичної практики сіонізму дістає свій прояв у нагнітанні обстановки шовінізму, расизму й військової істерії в самому Ізраїлі; у безперервних збройних провокаціях, націлених його правлячою верхівкою проти сусідніх арабських держав, а також територіальній експансії; в позбавленні арабського ізраїльського населення й корінних жителів окупованих земель елементарних людських прав; поширенні терору і геноциду проти палестинців з метою їх вигнання з батьківщини, жорстокій експлуатації арабських трудящих, які залишилися на загарбаній Ізраїлем території.

Цілком справедливо міжнародна громадськість засуджує ідеологію та практику сіонізму. В 1975 р. ООН на XXX сесії Генеральної Асамблеї прийняла резолюцію, що кваліфікує його як форму расизму і расової дискримінації, яку можна порівняти лише з політикою апартеїду, що її проводить расистський режим ПАР. Расистська суть ідеології й політичної практики сіонізму викривається в ряді праць, що вийшли останнім часом².

Втілюючи в життя концепції сіоністської доктрини, ізраїльські власті зробили об'єктом жорстокої класової й національної експлуатації єврейське населення самого Ізраїлю. Проте головними жертвами сіоністів стали палестинські араби, терор і агресія проти яких зведені до рангу державної політики. Якраз проти цього населення спрямовується політика відвертого расизму, мета якої полягає у знищенні й вигнанні арабів, загарбанні їх земель і розширенні кордонів Ізраїлю за рахунок сусідніх держав. Сіоністська геополітична стратегія створення «єврейської держави від Нілу до Євфрату», в якій нема місця для арабів, стала джерелом воєн на Близькому Сході, постійної ескалації арабо-ізраїльського конфлікту. Підтримка з боку імперіалістичних країн, насамперед США, посилювала експансіоністський курс сіонізму як політичної течії, а потім з виникненням держави Ізраїль — її правлячих кіл, чия політика відповідала глобальній стратегії американського імперіалізму на Близькому Сході.

Ледве виникнувши, держава Ізраїль, її сіоністські правителі посилили курс на вигнання арабів та загарбання їх земель. Уже перша арабо-ізраїльська війна (1948—1949 рр.) закінчилася окупацією 6,7 тис. кв. км території, що призначалася згідно з резолюцією ООН № 181/11 від 29 листопада 1947 р. для створення палестинської держави. Масовий терор, розгорнутий сіоністами, змусив тікати, залишивши свої землі, 900 тис. арабів³.

У жовтні 1956 р. правителі Ізраїлю разом з Великобританією і Францією розв'язали агресію проти Єгипту, намагаючись захопити нові території й відновити імперіалістичний контроль над Суецьким каналом, націоналізованим урядом на чолі з Насером, а також ліквідувати прогресивний режим у країні. «Троїсту» агресію проти цієї держави було припинено завдяки твердій позиції Радянського Союзу, який заявив 5 листопада 1956 р. про свою рішучість протидіяти розвитку злочинного

² Див.: Идеология и практика международного сионизма: Критический анализ.— М., 1978; Моджорьян Л. А. Сионизм — форма расизма и расовой дискриминации.— М., 1979; Беренштейн Л. Е. Обреченность идеологии и практики сионизма.— К., 1980; Критика национализма — реакционной идеологии современной буржуазии.— К., 1981; Идеология и практика международного сионизма.— К., 1981; Пода Н. Г. Сионизм — орудие империалистической реакции.— К., 1981; Киселев В. И. Палестинская проблема и ближневосточный кризис.— К., 1981; Гурра В. К. Соціальні міфи сіонізму.— К., 1982; Bishuti B. The Role of the Zionist Terror in the Creation of Israel.— Beirut, 1969; Cattan H. Palestine, the Arabs and Israel.— London, 1970 та ін.

³ Никитина Г. С. Государство Израиль.— М., 1968, с. 68.

акту. Виступ Ізраїлю як застрільника імперіалістичного нападу ще раз показав народам світу расистську суть сіоністської держави.

Розв'язана Тель-Авівом у червні 1967 р. війна проти арабських країн призвела до дальшого загострення палестинської проблеми й арабо-ізраїльського конфлікту. Вона стала новим етапом антиарабської політики сіоністських властей, який характеризувався такими основними ознаками:

— остаточною захопленням територій, відведених для створення арабської палестинської держави, й розширенням експансії шляхом відторгнення цілого ряду земель сусідніх арабських держав;

— посиленням політики насильственого вигнання корінного арабського населення з його земель: лише з Західного берега р. Йордан і сектору Газа агресор примусив емігрувати 350 тис. чол. з 1256 тис. палестинців, які там проживали ⁴;

— планомірною експропріацією земель, що перебували у власності арабів, їх нещадною економічною експлуатацією, а також частковою анексією окупованих територій;

— запровадженням колоніального режиму, який виявився, зокрема, в таких протизаконних акціях, як новий адміністративно-територіальний поділ (Іудея, Самарія), заміна місцевих органів управління окупаційними властями, видання понад 970 постанов і декретів воєнною адміністрацією ⁵, колонізація окупованих земель єврейськими громадянами Ізраїлю;

— жорстокими репресіями і зневажанням національних прав та прав людини, масовими покараннями, арештами й терором.

Як при розгортанні політичного курсу сіоністів у самому Ізраїлі, спрямованого на зміну демографічного балансу та здійснюваного під шовіністичним лозунгом «народу без землі — землю без народу», так і на окупованих у 1967 р. територіях був обраний той же расистський принцип, виражений в більш зухвалій і відвертій формулі — «більше землі, менше арабів». Аналіз офіціальних даних про чисельність населення на Західному березі р. Йордан та в секторі Газа за період 15-річної окупації свідчить, що політика геноциду й вигнання населення, яке проживає на окупованих землях, триває.

У вересні 1967 р. населення Західного берега р. Йордан становило 565,9 тис., а сектору Газа — 389,7 тис. чол. На кінець 1976 р. ці дані дорівнювали відповідно 670,9 тис. і 429 тис. чол. Враховуючи темпи його приросту, вказані в офіціальному тижневику Ізраїлю, населення одного із згаданих регіонів мало налічувати 743,2 тис., а другого — 494,4 тис. Це означає, що 137,7 тис. чол. виявилися вигнаними з рідних земель ⁶. Прийшовши до влади в 1977 р., уряд М. Бегіна посилив цей курс, виселяючи щороку 30—40 тис. місцевих арабів. Що ж до окупованої частини Голанських висот, які належать Сирії, то сіоністські власті, готуючи анексію цих земель, вигнали звідти понад 134 тис. жителів. На початку 80-х років у тому районі залишилося менше ніж 13 тис. арабів ⁷.

Расистська політика, спрямована на дальше вигнання палестинських арабів, намагання закріпити загарбані та окупувати нові території були одним з основних рушійних мотивів й ізраїльської інтервенції проти Лівану в червні 1982 р. * У планах Тель-Авіва напад на цю країну було пов'язано як з прагненням остаточно придушити Палестинський

⁴ Проблемы мира и социализма, 1980, № 2, с. 94.

⁵ Правда, 1983, 21 янв.

⁶ Документи ООН. А/35/533, с. 34.

⁷ Г у р а В. К. Соціальні міфи сіонізму, с. 34.

* На початку 80-х років на півдні Лівану налічувалося понад 400 тис. палестинських біженців. Там же відповідно до рішення Ліги арабських держав (1975 р.) перебували військові формування Палестинського руху опору, а в Бейруті — штаб-квартира Організації визволення Палестини (ОВП).

рух опору (ПРО), так і з наміром слідом за відторгнутими у Сирії Голанськими висотами анексувати одвічні палестинські землі — Західний берег р. Йордан та сектор Газа. Водночас було поставлено завдання розчленувати Ліван і примусити його приєднатися до кемп-девідської змови, розширивши коло її учасників. Після оснащення своєї армії новітніми видами американської зброї сіоністське керівництво Ізраїлю почало чергову війну проти палестинців у Лівані. «Здійснюючи цю злочинну акцію, — писала арабська газета «Аш-Шааб», — Тель-Авів переслідує двояку мету: з одного боку, остаточно ліквідувати Палестинський рух опору, а з другого — захопити і назавжди окупувати нові арабські землі з тим, щоб використовувати їх в наступному як засіб шантажу для підриву бойової солідарності між палестинцями та ліванцями і втягування нових країн регіону в кемп-девідський процес»⁸.

72 тис. вбитих і поранених палестинців та ліванців, серед яких 11 840 дітей у віці до 15 років, 8688 жінок, 2409 стариків, — такий кривавий підсумок нової агресії ізраїльської вояччини. По суті, Ліван було перетворено сіоністськими інтервентами в полігон, де на мирному населенні випробувалися нові американські засоби масового знищення людей, такі, наприклад, як вакуумна бомба. Цілком справедливо Міжнародна комісія, що розслідувала дії Ізраїлю на ліванській землі, кваліфікувала застосування ним проти мирного населення заборонених методів і засобів ведення війни — газів, фосфорних, кулькових та касетних бомб — як геноцид проти арабських народів⁹.

В числі злочинів сіоністів, які можна порівняти лише із звірствами нацистів у роки другої світової війни, була також різня, влаштована агресором у вересні 1982 р. в таборах палестинських біженців Сабра і Шатіла. Два батальйони ізраїльських десантників разом із загонами правохристиянських формувань увірвалися в ці табори, де почали знищувати мирних жителів. Кількість вбитих і поранених палестинців перевищила 7 тис. чол., ще близько 1500 хворих і поранених були добиті сіоністськими головорізами в бейрутських госпіталах «Газза» й «Акка»¹⁰.

Як справедливо відзначала громадськість світу, ідеологія сіонізму і його практика, що виявили свою людиноненависницьку суть під час ізраїльської агресії в Лівані, показали тісну спорідненість з фашизмом. Більше того, значно раніше, ніж гітлерівці, сіоністи оголосили себе «вищою» расою і почали боротьбу за «життєвий простір», винищуючи й виганяючи сусідні народи з їх територій. Гітлер вимагав «життєвого простору» для німців, Бегін — наполягає на «праві» євреїв здобути територію, необхідну для «життєздатності» Ізраїлю. Гітлер стверджував, що Німеччина «змушена» була вдаватися до сили, щоб захистити себе від нападу, який нібито готувався ззовні. Так само й Бегін заявляє про загрозу від арабів і що Ізраїлю нічого не залишається «як силою відповідати на силу». Ізраїль має право зруйнувати Бейрут, заявив він, навіть якщо при цьому разом з кожним арабським бійцем довелося б убити 10 мирних ліванців та 5 палестинських цивільних осіб¹¹. Саме так і діяли ізраїльські фашисти в Лівані.

Бомбардування жилих районів Бейрута та інших міст Лівану, вбивство тисяч мирних громадян, застосування окупантами тактики «спаленої землі», варварські репресії проти населення — все це методи, запозичені сіоністами у гітлерівських фашистів. «Те, що робить Ізраїль в Лівані, — це фашизм!» — таку оцінку дала діям сіоністської вояччини на ліванській землі член ЦК Компартії Ізраїлю, відомий адвокат

⁸ За рубежом, 1982, № 29, с. 6.

⁹ Проблемы мира и социализма, 1983, № 2, с. 92; Аргументы и факты, 1982, № 44, с. 30.

¹⁰ Правда, 1982, 22 сент., 10 окт.

¹¹ Новое время, 1983, № 2, с. 24.

Ф. Лангер¹². З трагедією Орадура порівняв масове знищення палестинців і ліванців у Бейруті французький президент Ф. Міттеран. Навіть американська газета «Вашінгтон пост», яка перебуває під сіоністським впливом, у номері від 25 липня 1982 р. змушена була визнати: «Ізраїль поводить себе в Лівані так, як це робили нацисти щодо євреїв, і розгортає «масове знищення» палестинців»¹³.

Чергова агресія сіоністів призвела до вигнання нових десятків тисяч арабів. Як зазначає англійський журнал «Мідл Іст інтернешнл», до початку нападу на півдні Лівану проживали 175 тис. палестинських біженців. Нині їх залишилося 110 тис., тобто ще 65 тис. арабів уже в який раз стали вигнанцями (за деякими іншими даними — 100 тис.)¹⁴.

Засоби й методи, що їх застосовують ізраїльські загарбники для масового вигнання арабського населення, мають різні форми — від грубого масового терору та блокування всіх сфер його життя до усунення політично активних елементів та соціальних груп, навколо яких об'єднуються широкі пригноблені верстви регіону в антисіоністській боротьбі. Одним з таких методів, до яких вдаються ізраїльтяни, є практика насильственої депортації, спрямована насамперед проти представників Організації визволення Палестини і Палестинського руху опору. При цьому, порушуючи громадянські права населення окупованих територій, сіоністи навіть не вважають за потрібне приховувати свої наміри. Як свідчить ізраїльська преса, воєнна адміністрація на цих територіях прийняла у жовтні 1974 р. спеціальний указ, що передбачає «суворі заходи проти арабських видатних осіб, які виступають на підтримку ОВП»¹⁵. Сотні відомих палестинських громадських діячів, проти яких не висувалося ніяких навіть формальних обвинувачень, були виселені в сусідні країни (в Ліван, Йорданію). На початку 80-х років з окупованих територій насильствено депортовано понад 1,5 тис. політичних і профспілкових діячів, художників, письменників та журналістів¹⁶.

На залякування й вигнання спрямована і практика індивідуально-го терору, яку сіоністські власті здійснюють проти найбільш активних противників ізраїльської окупації. Таким терористичним актом був, зокрема, замах на початку 1980 р. на життя мерів трьох арабських міст Західного берега р. Йордан — Рамаллаха, Наблуса і Ель-Біра. Перші двоє з них в результаті вибуху підкладеної терористами в їх автомашини бомби дістали тяжкі поранення. Мер міста Ель-Біра, якому посылку з вибухівкою було направлено поштою, випадково залишився неушкодженим.

Поряд з вигнанням місцевого населення сіоністські власті Ізраїлю вдаються до найрізноманітніших методів колонізації окупованих територій, експропріації земель, знищення арабських сіл та створення там єврейських поселень. В цьому виявляється один з основних засобів їх расистської політики.

Починаючи з січня 1968 р. ізраїльська адміністрація захопила величезні ділянки земель арабів на Західному березі р. Йордан та в секторі Газа, а також цілі квартали в окупованій східній частині Єрусалима. Характерно, що, як і в самому Ізраїлі, експропріація арабської земельної власності стала постійним процесом з притаманними йому відкритим грубим зігнанням із земель, різними формами конфіскації, які ведуть слідом за цим до їх анексії.

Арабські ділянки конфіскуються, наприклад, під приводом гарантування «безпеки» Ізраїлю, створення «воєнних зон», будівництва «до-

¹² Рабочая газета, 1982, 15 дек.

¹³ The Washington Post, 1982, July 25.

¹⁴ Middle East International. London Monthly Journal, 1982, Okt. 20, p. 13; Аргументы и факты, 1982, № 44, с. 30.

¹⁵ Маарив, 1974, 1 нояб.

¹⁶ Проблемы мира и социализма, 1980, № 2, с. 95.

ріг» та «воєнних об'єктів». Здійснюються «скуповування» земель у арабів під загрозою арешту їх власників, знищення посівів, штучно обезводнюються арабські земельні наділи і т. д. Вилучена насильственным шляхом земля передається ізраїльським поселенцям¹⁷. Так, у додатку до листа представника Йорданії при ООН від 7 березня 1979 р. на ім'я Генерального секретаря ООН наводяться відповідні дані щодо 74 єврейських поселень, створених Ізраїлем на Західному березі р. Йордан з 1967 по 1979 р. Характерно, що в указаному там переліку тільки в 11 випадках їх створення не говориться про експропріацію арабських земель, та й то лише в 4 з них не йде мова про конфіскацію наділів на користь єврейських поселень, оскільки останні були засновані напередодні складення згаданого документа¹⁸. Загалом же на початок 1983 р. тільки в цьому регіоні сіоністські власті захопили 2,4 млн. дунамів* землі, що становить 43,5% усієї його площі¹⁹.

В расистських планах ізраїльських правлячих кіл створення на захоплених арабських землях єврейських поселень є складовою частиною політики колонізації й анексії окупованих районів, яка покликана змістити їх демографічний статус і посилити «євреїзацію» цих районів у всіх сферах господарської діяльності.

Правляча верхівка Ізраїлю відверто розглядає колонізацію арабських територій як таку, що породжена самою сутністю ідеології й практики сіонізму. «Неможливо уявити собі світ без абсолютної свободи розселення нашого народу. Розселення на окупованих територіях — це душа сіонізму... Ми не припинимо цієї політики ні за яких обставин», — цинічно заявив Бегін, виступаючи у кнесеті в січні 1983 р.²⁰ Створені за расистським принципом єврейські поселення ізолюють одне від одного арабські села й міста. Окупанти не приховують своєї мети, до здійснення якої вони прагнуть: якщо зараз ізраїльські поселення — це ланцюг островів серед ворожо настроєного арабського населення, то в майбутньому островами-резерваціями повинні стати поселення арабів.

До початку 1983 р. на всіх окупованих територіях було створено 139 єврейських поселень²¹. Нині ведеться будівництво ще 9. Лише за 4 роки правління Бегіна (з 1977 по 1981 р.), відзначала американська газета «Нью-Йорк таймс», їх число тільки на Західному березі р. Йордан зросло втриє, досягнувши 85. Кількість ізраїльських поселенців збільшилася за цей період з 3,2 тис. до 20 тис. чол.²² П'ятирічний план колонізації цього регіону на 1979—1983 рр., підготовлений співголовою департаменту Всесвітньої сіоністської організації — Єврейського агентства (ВСО — ЄА) М. Дроблесом, передбачає створення 60 нових поселень. Кількість єврейських колоністів до 1985 р. має збільшитися до 100 тис. чол. Це у 5 разів більше, ніж їх перебувало там на початок 1982 р.²³

Ще далі расистських планів лідерів міжнародного сіонізму сягають анексіоністські устремління правителів Ізраїлю. На організованій у лютому 1983 р. в Тель-Авіві виставці під гучною назвою «Прогрес у Іудеї і Самарії» (так сіоністи іменують Західний берег р. Йордан) ізраїльські «яструби» розголовили проспекти, в яких передбачається розселення у цьому районі протягом 25 років близько 1,4 млн. єврейських колоністів. Перші 400 тис. планується поселити там до початку 1988 р.²⁴

Пояс таких поселень створено й навколо Єрусалима з розрахун-

¹⁷ Див. докладніше: Сионизм — правда и вымыслы: Сб. статей. — М., 1980, вып. 2, с. 101—102, 120.

¹⁸ Документи ООН. А/34/110. Прилож. 11, с. 1—9.

* Один дунам — 0,1 га.

¹⁹ За рубежом, 1983, № 1, с. 6.

²⁰ Комсомольская правда, 1983, 3 февр.

²¹ Правда, 1983, 21 янв.

²² The New York Times, 1982, March 20.

²³ Азия и Африка сегодня, 1982, № 10, с. 12.

²⁴ Time, 1983, April 25, p. 6.

ком «втопити» його в територію Ізраїлю. В серпні 1980 р. сіоністський уряд прийняв новий закон про повну анексію міста, оголосивши його «єдиною й неподільною» столицею Ізраїлю. План «ізраїлізації» цього міста супроводжувався масовим вигнанням з нього арабського населення. На початку квітня 1980 р. алжирське агентство Альжері Пресс сервіс повідомило, що в результаті прискороного «освоєння» ізраїльтянами східного Єрусалима з міста вигнано останню арабську сім'ю (до 1967 р. там проживало понад 300 тис. арабів)²⁵.

Інструментом «очищення» сіоністами територій для створення ізраїльських поселень служить практика знищення будинків та інших арабських жител. З 1967 по 1980 р. окупанти підірвали і вивели з ладу близько 20 тис. будівель²⁶⁻²⁸. Якщо ж урахувати, що після приходу до влади уряду «лікуду» вони активізували цей напрям «гуманної» діяльності, як повідомляє арабська преса, руйнували по 5 будинків щодня, то загальна кількість виведених з ладу з допомогою динаміту і бульдозерів жител збільшується ще на 7—8 тис.

Цю ж практику ізраїльська вояччина продовжувала й на загарбаній ліванській території, де бомбардуваннями та артилерійськими обстрілами тільки в Західному Бейруті було зруйновано понад 10 тис. і пошкоджено близько 16 тис. будинків. Сюди не включено 14 таборів палестинських біженців, що були стерті окупантами з лиця землі. В результаті понад 800 тис. чол. залишилися без притулку²⁹.

Сіоністські варвари руйнують й арабські культурні та релігійні пам'ятки. Ще в березні 1968 р. Комісія ООН по правах людини засудила ці акти вандалізму, поставивши перед Ізраїлем вимогу припинити паплюження і знищення культурно-релігійної спадщини арабів³⁰. Однак сіоністи не припиняють практики культурного геноциду, виконуючи вказівки свого лідера, расиста М. Бегіна, який закликає їх «...не відчувати ніякого жалю (до арабів. — О. Ш.) доти, поки ми не знищимо так звану арабську культуру і на її руїнах не створимо власної цивілізації»³¹. Так, у жовтні 1976 р. спалено одне з приміщень, що належало мечеті Аль-Ахрім Аль-Шаріф в Хевроні, а її майно пограбовано³². Подібними актами вандалізму були й вибухи гранат у цій же мечеті в липні 1977 р. і баптистській церкві Єрусалима у жовтні того ж року, обстріл ізраїльською солдатнею всіх тих, що молилися в мечеті Аль-Акса в Єрусалимі у квітні 1982 р., в результаті якого загинуло 5 та було поранено близько 70 арабів. Цю ж мечеть, яка вважається однією із святинь мусульман, банда сіоністських молодчиків намагалася підірвати 11 березня 1983 р., заклавши біля входу в неї величезну кількість вибухівки³³.

Геноцид проти арабської культури було перенесено сіоністською воячиною і на окуповану ліванську територію. Як зазначалося в заяві загальноарабської організації з питань культури й науки, направленій в ЮНЕСКО у жовтні 1982 р., тільки в Бейруті ізраїльські солдати пограбували університети, інші навчальні та культурні заклади, палестинський центр наукових досліджень. В той же час зникли рідкісні рукописи та книги, невидані документи й інші культурні цінності, які належали приватним особам³⁴.

²⁵ За рубежом, 1980, № 25, с. 9.

²⁶⁻²⁸ Документи ООН. А/9801, с. 12; Известия, 1979, 27 сент.

²⁹ Аргументы и факты, 1982, № 44, с. 30; Азия и Африка сегодня, 1982, № 1, с. 8.

³⁰ Варварцев М. М. Буржуазне «українознавство» — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму.— К., 1976, с. 124—125.

³¹ Ладейкин В. П. Источник опасного кризиса.— М., 1973, с. 192.

³² Документи ООН. А/34/110S/12149, с. 1—2.

³³ Правда, 1982, 13 апр.; The Jerusalem Post, 1977, July 13; Okt. 11; Известия, 1983, 14 марта.

³⁴ Правда, 1982, 8 окт

Справжнє расистське обличчя окупаційного режиму на загарбаних територіях виявляється і в суворих репресивних заходах, що їх застосовують проти місцевого арабського населення ізраїльські власті. Жорстокі розправи й нехтування елементарних прав людини, каральні заходи, включаючи розстріл мирних демонстрантів, масові арешти і судові процеси, нелюдське поводження з в'язнями, а також нестерпні умови в тюрмах, де знемагають тисячі палестинців, — такий далеко не повний перелік репресивних методів політики сіоністів, спрямованих на деморалізацію арабів.

Ізраїльські солдати використовують звірячі методи насильства і для придушення демонстрацій протесту місцевого арабського населення. В останні роки їх розгін з застосуванням вогнепальної зброї, сльозоточивих газів, цькування собаками проводився окупаційними властями, наприклад, у березні, травні та грудні 1976 р., березні — липні 1977 р., вересні 1978 р., травні 1979 р., січні — березні 1980 р., червні й вересні — жовтні 1982 р., січні — лютому, березні—квітні 1983 р. В результаті були вбиті десятки, поранені й понівечені сотні арабів, в тому числі багато дітей.

Розгортання руху опору палестинців проти окупаційного режиму, яке було найбільш масовим восени 1982 — весною 1983 р., супроводжувалося небаченим варварством сіоністів, посиленням ними терору проти арабського населення загарбаних територій. За повідомленнями зарубіжної преси, тільки в листопаді — грудні 1982 р. в ході придушення там демонстрацій протесту окупанти вбили близько 200 чол., з них понад 50 — дітей арабів у віці менше 14 років³⁵. Намагаючись розправитися з новою великою хвилею виступів арабського населення, зв'язаною з проведенням палестинцями «Дня захисту землі» (30 березня 1983 р.), сіоністи в ряді населених пунктів у масовому порядку застосували отруйні речовини проти їх жителів. Наслідком цього злочину ізраїльтян було те, що тільки за один день — 30 березня — в лікарні й госпіталі Дже-ніна та Наблуса доставили понад 600 чол., в основному учнів середніх шкіл. Семеро палестинців, серед них двоє дітей, померли³⁶. Через кілька днів у Ятті, поблизу Ель-Халіля, й Анабте, біля Тулькарема, було госпіталізовано ще близько 400 арабів, які постраждали від отруєння речовинами нервово-паралітичної дії. Загалом же, за даними ОВП, кількість отруєних і доставлених у госпіталі палестинців перевищила 1,5 тис. чол.³⁷ У всіх отруєних помічено однакові симптоми невідомого захворювання — параліч дихальних органів, втрату свідомості, зору й слуху. Проте найстрашніше стало відомим дещо згодом: за повідомленням «Аль-Іттіхад» (з посиланням на заяву спілки лікарів Єрусалима), арабські дівчата-школярки — а їх більшість серед отруєних — в майбутньому ніколи не зможуть мати дітей. Таким чином, робить висновок газета, йдеться про насильствену стерилізацію арабів як новий спосіб знищення палестинської нації.

Тисячі жителів окупованих територій ув'язнено в ізраїльські тюрми, багатьох тримають там без суду і слідства. Лише за останній час, указував у своєму виступі на сесії Національної ради Палестини, що відбувалася в березні 1981 р. у Дамаску, голова виконкому ОВП Я. Арафат, понад 230 тис. жителів Західного берега р. Йордан пройшли болючу процедуру допитів, які нерідко супроводжувалися биттям. Кожний, на кого падала підозра в тому, що він співчуває ОВП і виступає за створення незалежної палестинської держави, потрапляв за ґрати. Нині 34 тис. арабів, у тому числі 1,5 тис. жінок, знемагають у сіоністських катівнях, зазнаючи мордувань і тортур³⁸.

³⁵ Middle East International, 1983, Jan. 7, p. 14—15.

³⁶ Правда, 1983, 31 марта.

³⁷ Правда, 1983, 6 апр.

³⁸ Правда, 1981, 20 апр.; Известия, 1982, 5 февр.

Після окупації південного Лівану ізраїльські власті й там вдалися до масових репресій і знущань над мирними жителями. Досі невідомою є точна кількість репресованих, бо сіоністи включили в число так званих «затриманих» практично все чоловіче населення у віці від 15 до 55 років. Восени 1982 р. кількість палестинців і ліванців, кинутих в ізраїльські концентраційні табори на південноліванській території, досягла 14 тис. чол.³⁹ В'язні цих таборів, за свідченням очевидців, зазнають жорстоких мук і катувань, багато з них залишаються каліками на все життя. Доля багатьох тисяч корінних жителів, заарештованих і вивезених ізраїльтянами, лишається невідомою.

Подібне расистське переслідування арабів не має, мабуть, аналогу в сучасній історії людства, є грубим порушенням норм міжнародного права. XIX з'їзд Комуністичної партії Ізраїлю (лютий 1981 р.) підкреслив, що навіть за чинним законодавством цієї країни такі дії її уряду на окупованих територіях, як жорстоке пригноблення, погроми, конфіскація земель, створення поселень, руйнування будинків, цілих кварталів і сіл, тривала комендантська година, вигнання сімей з місця проживання та громадських діячів за межі батьківщини, оприскування полів отруйними речовинами і т. п., вважаються злочинами проти людства, воєнними злочинами⁴⁰.

Тягар окупаційного режиму, пав'язаного арабам сіоністами, посилюється й економічною, політичною, соціальною і релігійною дискримінацією. Захоплені арабські землі перетворено в по-хижацькому експлуатоване сіоністським капіталом джерело сировини, дешевої робочої сили і ринок збуту товарів, що їх виробляє економіка Ізраїлю. Це виявляється, зокрема, в тому, що його експорт на окуповані території значно більший, ніж навіть у Великобританію, і поступається лише перед експортом в США. 90% усього імпорту загарбаних арабських земель припадає на Ізраїль⁴¹.

Сіоністські власті цілеспрямовано руйнують економічну структуру цих земель. Наприклад, тих арабів, у кого ще збереглися земельні наділи, адміністрація примушує відмовлятися від вирощування традиційних культур (овочів, фруктів, зернових) і переходити на виробництво технічних видів (бавовни, тютюну, цукрового буряку), необхідних для ізраїльської промисловості. Багато тисяч арабських селян, дрібних торговців розоряються й поповнюють ряди найманих робітників.

Близько 100 тис. палестинців щодня відправляються з окупованих територій на роботу в Ізраїль⁴². Там на них чекає найтяжча, чорна праця, від якої ізраїльтяни відмовляються. Існуючі трудові закони на цих найманих робітників не поширюються. Проте вони сплачують усі податки, включаючи й податок на утримання окупаційної армії. Палестинські робітники позбавлені всіх пільг у галузі охорони здоров'я, пенсійного забезпечення і допомог по безробіттю. Їх заробітна плата становить 48% зарплати ізраїльських робітників⁴³. Пізнього вечора щодня армія цих бідолах повертається додому, оскільки існуючі закони забороняють палестинцям з окупованих територій ночувати в Ізраїлі.

Таке ж становище спостерігається й на ліванській території, окупаючи яку, правляча верхівка Ізраїлю намагається перетворити у свою колонію. «Ізраїльська економічна агресія» проти Лівану, — писала бейрутська газета «Аль-кіфак Аль-арабі», — являє собою заздалегідь розроблений план, який складається з трьох етапів. Тель-Авів збирається дестабілізувати і зруйнувати ліванську економіку, позбавити країну робочої сили, змушуючи сотні тисяч трудящих промислового

³⁹ Правда, 1982, 16 окт.

⁴⁰ XIX съезд Коммунистической партии Израиля.— М., 1982, с. 87.

⁴¹ Современный расизм как он есть.— М., 1980, с. 337.

⁴² Сионизм — идеология расизма и антикоммунизма.— В кн.: Критика национализма — реакционной идеологии современной буржуазии. К., 1981, с. 223.

⁴³ Документы ООН. А/35/533. Прилож. 1, с. 58.

і сільськогосподарського сектору шукати заробітки в інших арабських країнах, й таким чином поставити Ліван у повну залежність від ізраїльських економічних і торгових поставок»⁴⁴. Уже в серпні 1982 р. експорт Ізраїлю в Ліван становив близько 8 млн. доларів, що значно перевищувало його обсяг в Єгипет за весь минулий рік⁴⁵. Відкривши ліванський кордон для безперешкодного ввезення в цю країну власної продукції та вводячи в обіг свою грошову одиницю — шекель, ізраїльські окупанти мають намір підірвати економіку не тільки південноліванських районів, а й усїєї цієї держави в цілому.

Політика расизму сіоністських властей Ізраїлю проти арабів на окупованих територіях здійснюється і в таких сферах їх життя, як освіта й охорона здоров'я, культура та віросповідання. Злидений рівень існування арабського населення примушує їх дітей рано залишати школу й починати трудове життя. До того ж, намагаючись не допустити зростання політичної свідомості серед арабів, розширення рядів інтелігенції й підвищення грамотності, окупанти всіляко перешкоджають їх освіті. Незважаючи на приріст населення, наприклад, кількість учнів першого року навчання порівняно із загальною чисельністю жителів зменшилася з 3,2% в 1968/69 учбовому році до 2,7 — в 1974/75⁴⁶.

Внаслідок цілеспрямованих дій окупаційної адміністрації в стані занепаду опинилася й місцева система охорони здоров'я. Число ліжок у лікарнях Західного берега р. Йордан зменшилося з 1156 у 1966 р. до 941 — в 1975 р. В Єрусалимі власті закрили понад 50 лікарень для арабів.

Таким чином, немає жодної галузі суспільного життя, де б араби не піддавалися расовій дискримінації та пригнобленню.

Узагальнюючи оцінку політики сіоністського керівництва Ізраїлю щодо арабів на окупованих територіях, слід підкреслити, що вона має відкрито расистський характер і спрямована на увічнення його влади над захопленими землями. Цього ізраїльські правлячі кола намагаються досягти шляхом фізичного знищення арабського населення, витіснення його з економічної сфери життя, вигнання з своїх земель і наступної їх анексії. Опубліковані недавно пропозиції сіоністів по «остаточному розв'язанню» палестинської проблеми передбачають виселення ще 700—800 тис. арабів з окупованих районів⁴⁷. Кінцевою ж метою цієї расистської політики Ізраїлю щодо палестинців є повне знищення арабського палестинського народу й розширення меж своєї держави за рахунок його території. Обіцянки ж про надання йому «автономії» є не більше ніж димова завіса, якою ізраїльські експансіоністи намагаються прикрити свої справжні наміри. Таким же фіговим листком служить і «близько-східна ініціатива» американського президента Р. Рейгана від 1 вересня 1982 р., що виключає право палестинців на самовизначення та створення своєї незалежної держави.

Ці плани ізраїльських расистів цілком вписуються у глобальну стратегію імперіалізму США, спрямовану на встановлення американського панування на Близькому Сході, на підкорення народів регіону своєму диктату. «Военний успіх Ізраїлю в Лівані повинен забезпечити Сполученим Штатам політичні переваги у глобальному масштабі», — відверто заявляла газета «Вашінгтон пост» 5 вересня 1982 р. Про це свідчать і поява на ліванській землі слідом за Сінаєм американських військ під прапором «багатонаціональних сил», й американо-ізраїльський диктат на переговорах з Ліваном, що привів до лівано-ізраїльської «мирної» угоди.

Підписання «мирного» договору на умовах, продиктованих агресором, означає цілий ряд поступок з боку Лівану. Це і створення «зони

⁴⁴ За рубежом, 1982, № 44, с. 4.

⁴⁵ Известия, 1983, 7 янв.

⁴⁶ Гаарец, 1978, 15 дек.

⁴⁷ Див.: XIX съезд Коммунистической партии Израиля, с. 85, 88, 154.

безпеки», в якій присутність його збройних сил обмежено й застережено до одного солдата, бронетранспортера, радіостанції. Це — спільне лівано-ізраїльське патрулювання в «зоні безпеки» так званою «комісією по розслідуванню» й одночасно заборона для Лівану мати сучасні засоби протиповітряної оборони та берегового захисту. Це — його зобов'язання погодитися на вільне переміщення через кордони своєї країни людей, товарів, майна. Це, нарешті (даний пункт виходить за рамки лівано-ізраїльської угоди), заборона для палестинців, яких тут, як і раніше, залишається понад півмільйона, будь-яких форм діяльності на території Лівану — військової, політичної, інформаційної. Такі умови на ділі залишають за Ізраїлем право навіть після виведення його військ (чого не збирається робити агресор) у будь-який час знову вторгнутися в Ліван без побоювання належної відсічі. Й гарантом цієї «мирної» угоди, а по суті нових ізраїльських збройних авантур, знову виступають США. «Одним словом, — зазначалося в Заяві ТАРС від 10 квітня 1983 р., — говорять про мир, а готують війну»⁴⁸. В той же час перетворення ліванської території в нову воєнну базу США супроводиться нарощуванням ізраїльською воєнною збройних приготувань проти Сирії, відкритою погрозою Тель-Авіва здійснити «превентивний удар» по цій країні. З перетворенням ліванської території в американо-ізраїльський плацдарм посилюється загроза і для сусідніх арабських країн, регіону в цілому.

Зростає загострення обстановки на Близькому Сході в результаті американо-ізраїльської агресії проти Лівану змусило світову громадськість зажадати відновлення роботи VII Надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН з палестинського питання. Держави — члени Організації Об'єднаних Націй рішуче вимагали припинення варварського нападу, виведення ізраїльських військ з ліванської території. Резолюція, що засуджувала агресивні дії Тель-Авіва, була прийнята переважною більшістю голосів — 127. Лише США та Ізраїль виступили проти неї, залишившись у повній ізоляції.

Радянський Союз стоїть в авангарді сил, які борються за справедливе розв'язання близькосхідної проблеми. Нашу принципіальну позицію ще раз було підтверджено під час недавнього офіційного візиту в СРСР делегації Організації визволення Палестини та її зустрічі з Генеральним секретарем ЦК КППС, Головою Президії Верховної Ради Союзу РСР товаришем Ю. В. Андроповим. У ході переговорів обидві сторони підтвердили свою рішучість продовжувати боротьбу за досягнення всеохоплюючого близькосхідного врегулювання, яке повинно передбачати повне і беззастережне виведення військ Ізраїлю з усіх окупованих ним з 1967 р. арабських, у тому числі палестинських, територій, включаючи східну частину Єрусалима, і здійснення арабським народом Палестини його невід'ємного права на самовизначення. Шлях до цього відкриває висунута Радянським Союзом 16 вересня 1982 р. програма близькосхідного врегулювання з пропозицією про скликання міжнародної конференції по Близькому Сходу, в якій має взяти участь на рівноправній основі й Організація визволення Палестини — єдиний законний представник її народу. В радянсько-палестинському комюніке підкреслювалося, що «СРСР буде й далі твердо підтримувати боротьбу палестинського народу за здійснення його невід'ємних національних прав, за встановлення миру на Близькому Сході»⁴⁹.

Підтримка з боку Радянського Союзу, всіх миролюбних і прогресивних сил надихає арабський народ Палестини на продовження наполегливої боротьби проти расистської політики сіоністського керівництва Ізраїлю, за відновлення своїх зневажених національних прав і створення власної незалежної держави.

⁴⁸ Правда, 1983, 11 апр.

⁴⁹ Правда, 1983, 14 янв.

ЗАМІТКИ

Т. І. КІВШАР (Київ)

ВІДРОДЖЕННЯ КНИГОВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УРСР (1943—1950 рр.)

ної економіки. VI сесія Верховної Ради республіки (березень 1944 р.) затвердила програму відбудовних робіт у промисловості, сільському господарстві, а також у галузі освіти й культури. Перед книговидавцями УРСР, зокрема, було поставлено завдання «...найближчим часом повністю відбудувати в містах, районних центрах поліграфічні підприємства, щоб уже в цьому році організувати масове видання підручників, політичної літератури, художньої, сільськогосподарської»¹.

Питання про відродження і розвиток книговидавничої справи у республіці в післявоєнні роки вже висвітлювалося у монографіях та статтях радянських істориків². Проте ряд його аспектів залишився поза їх увагою, в тому числі роль Управління у справах поліграфії й видавництва при РНК УРСР у відбудові книговидавничої справи на Україні, допомога братніх республік Союзу РСР у її розвитку. Саме цим питанням і присвячена дана замітка.

Фашистські окупанти спалили й розграбували більш як 40 тис. бібліотек УРСР з книжковим фондом 81 млн. примірників³. Руйнуючи й вивозячи духовні цінності, вони намагалися взагалі знищити історію та культуру радянського народу.

У боротьбі проти фашизму українська радянська культура відіграла активну роль. Почесне місце в ній належало друкованому слову — книгам, брошурам, газетам. Тому Комуністична партія і Радянський уряд з перших же днів після визволення тимчасово окупованих районів УРСР серед інших невідкладних завдань велику увагу приділяли відновленню поліграфічної бази республіки, роботи друкарень і видавництва у максимально короткі строки. Для здійснення практичного керівництва цією справою ще в листопаді 1943 р. при Раді Народних Комісарів Української РСР було створено Управління у справах поліграфії і видавництва (Укрполіграфвидав)⁴. Йому підпорядковувалася вся поліграфічна промисловість республіки. Завданнями Управління були планування й координація роботи республіканських та обласних видавництв, підготовка і перепідготовка кадрів працівників, розподіл фондів паперу та поліграфічних матеріалів. У його віданні перебували також заводи й майстерні, що займалися ремонтом поліграфічного устаткування.

¹ Цит. за.: Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України.— К., 1944, с. 55.

² Білозуб В. Г. Розвиток видавничої справи в республіці.— В кн.: Українська радянська культура. К., 1957, с. 209—243; Белозуб В. Г. Книгоиздательское дело Украинской ССР (1917—1960).— В кн.: 400 лет русского книгопечатания. М., 1964, т. 2, с. 313—330; Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки.— К., 1965; Молодчиков О. В. Книга Радянської України.— К., 1974.

³ Бабич В. С. Розвиток бібліотечної справи на Україні за 60 років Радянської влади.— В зб.: Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки Радянської влади. К., 1979, с. 13; Коваль М. В. У битві з фашизмом: Соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів.— К., 1964, с. 25.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР: Зб. документів у 2-х т.— К., 1961, т. 2, с. 10.

Якщо на початку 1941 р. на Україні налічувалося 885 поліграфічних підприємств, то в 1945 р. їх залишилося тільки 170⁵, тобто 19,2% їх довоєнного рівня. Відновити повністю поліграфічну промисловість спочатку не було можливості. Тому Укрполіграфвидав прийняв рішення насамперед відбудувати ті підприємства, що зазнали найменшого руйнування. З цією метою було обстежено стан справ на них у Києві, Харкові, Полтаві, Дніпропетровську. Одними з перших почали відбудовуватися підприємства Харкова (книжкова фабрика ім. Петровського, друкарні «Комуніст», ім. Фрунзе, «Мистецтво») ⁶.

Велику увагу приділяв Укрполіграфвидав відбудові поліграфічних підприємств у західних областях республіки. Постанови уряду УРСР зобов'язували Управління додержуватися точно визначених строків відправки в райони відповідного обладнання, шрифтів, забезпечення кадрами ⁷. Велику допомогу, зокрема, подала у цій справі РРФСР. Так, уже в грудні 1944 р. з Москви прибули туди шрифти й устаткування ⁸.

На початку 1944 р. потужність поліграфічної промисловості республіки була ще низькою порівняно з довоєнним рівнем. На допомогу УРСР прийшли братні республіки нашої країни, надсилаючи друкарням устаткування, шрифти, фарби. Так, з Вірменської РСР у Полтаву було відправлено шрифти і поліграфічні машини, з Татарської АРСР у Київ — шрифти, друкарські машини тощо ⁹. Управління у справах поліграфії і видавництва проводило також оперативну роботу по реевакуації з Тбілісі, Воронежа, Ташкента, Краснокамська 102 одиниць технологічного обладнання й 64 т шрифтів ¹⁰.

Завдяки братерській допомозі народів СРСР і вжиття заходів по реевакуації та максимальному використанню наявного устаткування на 15 квітня 1944 р. на території 20 областей Української РСР було введено в дію 658 поліграфічних підприємств республіканського, міського й районного підпорядкування ¹¹, тобто 74,3% їх довоєнної кількості. Протягом 1944—1945 рр. продовжувало поповнюватися шрифтове господарство республіки. У той час друкарні УРСР мали вже 125 т шрифтів, 50 з яких було завезено з РРФСР, а 75— виготовлено на Україні ¹².

Відновлення нормальної роботи поліграфічних підприємств республіки великою мірою залежало від комплектування їх кадрами робітників та службовців. За роки війни вони втратили дві третини їх ¹³. Основним джерелом підготовки кваліфікованих кадрів для цих підприємств були ремісничі училища. Згідно з постановою РНК УРСР «Про першорядні заходи по відбудові поліграфії і видавництва» (1944 р.) такі училища було відкрито в Харкові й Львові ^{13а}.

Одночасно з відновленням роботи друкарень приділялася велика увага налагодженню діяльності видавництв. Уже в 1942 р. Укрвидав республіки випустив 24 назви книжок загальним тиражем 3 млн. примірників ¹⁴. У липні 1944 р. відновило свою діяльність видавництво Академії наук УРСР. До кінця того року в ньому вийшло 17 видань, зокрема, «Кобзар» Т. Г. Шевченка, монографія О. В. Палладіна «Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (1917—1944 рр.)», праці О. О. Богомольця, Є. О. Патона. 3 грудня 1944 р. по-

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 18, арк. 7.

⁶ Там же, спр. 2, арк. 5.

⁷ Там же, спр. 1, арк. 24.

⁸ Там же, арк. 35.

⁹ Там же, спр. 8, арк. 93.

¹⁰ Там же, спр. 2, арк. 194, 193, 59, 102.

¹¹ Там же, спр. 8, арк. 93.

¹² Там же, спр. 18, арк. 7.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-4851, оп. 2, спр. 52, арк. 50.

^{13а} ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 6, арк. 69.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 року. — К., 1968, т. 2, с. 472.

чало працювати видавництво «Радянський письменник». Уже на кінець року на виробництво там було здано 14 рукописів¹⁵. Продукція видавництва «Радянська школа» та його філіалів становила у 1944 р. 18,3% від усього її обсягу в республіці¹⁶.

Велика увага у той період приділялася відродженню і розвитку сільського господарства України. В зв'язку з цим у видавництві сільськогосподарської літератури було випущено порадики, рекомендації Наркомзему УРСР з питань агротехніки, інструкції по догляду за садом, вирощуванню й відгодівлі молодняка худоби, птиці. Книжки з питань сільського господарства становили 7,9% загальної кількості їх назв, випущених 1944 р.¹⁷

У тому ж році відновило свою діяльність і видавництво медичної літератури — Держмедвидав УРСР. Загалом у 1944 р. було видано 393 назви книжок загальним тиражем 10 787 тис. примірників¹⁸. Більшість їх (45,8%) було випущено Укрвидавом республіки¹⁹. Тоді ж стали до ладу такі друкарні, як «Радянська Україна», «Комуніст», «Мистецтво», 2-а республіканська хромолітографія в Одесі, 2-а друкарня у Львові.

В роки Великої Вітчизняної війни книжки українською мовою видавалися у Москві, Уфі, Саратові, Воронежі, Ростові-на-Дону, куди тимчасово було евакуйовано видавництва УРСР. Більш як 400 назв книжок та брошур випустили вони за 1941—1943 рр.²⁰ Отже, завдяки допомозі й підтримці народів нашої країни книговидавнича справа розвивалася і в складних умовах воєнного часу. Після відновлення роботи поліграфічних підприємств республіки у 1944—1945 рр. багато книжок українською мовою ще виходили в друкарнях Москви — Першій Зразковій та «Красном пролетарии».

На кінець 1946 р. завершилася перебудова всього народного господарства країни на мирний лад. Основне господарсько-політичне завдання четвертої п'ятирічки полягало в тому, щоб відбудувати ті райони СРСР, які потерпіли від окупації, відновити і в майбутньому перевершити довоєнний рівень промисловості та сільського господарства. Згідно із Законом про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. VIII сесія Верховної Ради України прийняла відповідний Закон. Головна увага у ньому приділялася відродженню важкої промисловості, енергетичного господарства і транспорту.

Водночас великі й відповідальні завдання поклалися і на працівників поліграфічної промисловості та видавництв. Перед Укрполіграфвидавом було поставлено завдання по складанню перспективного плану видавничої діяльності й розвитку поліграфічної промисловості УРСР — так званого «П'ятирічного плану відновлення золотого книжкового фонду України»²¹. Ним передбачалося на кінець четвертої п'ятирічки перевершити довоєнний рівень випуску книжкової продукції, задовольнити потреби населення в літературі, збільшити питому вагу ротатійного друку, механізованого складання, розширити і вдосконалити роботу політурних цехів. Планувалося також почати впровадження кольорового та багатокольорового друку.

Важливу роль у справі відбудови й розвитку поліграфічної промисловості республіки відіграла постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про невідкладні заходи по поліпшенню роботи поліграфічної промис-

¹⁵ Архів-музей літератури і мистецтва УРСР, ф. 212, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 10, спр. 46, арк. 4.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Преса Української РСР. 1918—1980: Стат. довідник.— Харків, 1980, с. 6.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 10, спр. 46, арк. 4.

²⁰ Підраховано за довідником: Преса Української РСР: 1918—1980.— Харків, 1980.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 172, арк. 95.

ловості України» (травень 1946 р.)²². Основна увага у ній зверталася на діяльність книговидавничих підприємств республіки в роки першої післявоєнної п'ятирічки. Постанова широко обговорювалася громадськістю. Зокрема, на сторінках періодичної преси відзначалося, що потужності палітурно-брошурувальних цехів дуже відстають від потужностей друкарських цехів, а це гальмує випуск книжок. Йшлося також про необхідність поліпшення якості друкованої продукції²³. Відбулася нарада працівників видавництва і поліграфії, на якій обговорювалася постанова, а також прийнято звернення, що закликала всіх працівників галузі до виконання завдань партії й уряду²⁴.

Поліграфісти Української РСР ударною працею відповіли на ці рішення. На початок 1948 р. в республіці вже діяло 818 поліграфічних підприємств, тобто 92,4% їх довоєнної кількості²⁵. Підвищилася потужність і поліпшилася робота складальних цехів. На кінець 1949 р. на книжкових підприємствах Укрполіграфвидаву працювало 45 складальних машин, у тому числі 37 лінотипів та 8 монотипів²⁶. Поступово долалися труднощі з друкарськими шрифтами й пробільними матеріалами. В 1943 р. у республіці діяло 2 шрифтоливарні заводи — в Харкові та Львові, річна потужність кожного з яких становила понад 700 т продукції²⁷.

Відповідно до «П'ятирічного плану відновлення золотого книжкового фонду України» передбачалося забезпечити поліграфічні підприємства кваліфікованими кадрами робітників і службовців у кількості більш як 16 тис. чол.²⁸ З них понад 7 тис. чол. здобули спеціальності шляхом індивідуально-бригадного навчання²⁹, а 6,6 тис. чол. підвищили свою кваліфікацію на різних курсах³⁰. Київське, Одеське, Львівське, Харківське, Дніпропетровське ремісничі училища підготували понад тисячу фахівців різного профілю. На книговидавничі підприємства республіки були направлені також випускники львівських поліграфічних інституту (50 чол.) і технікуму (100 чол.)³¹. На кінець п'ятирічки кількість усіх працюючих у цій галузі промисловості становила 16 463 чол., з них 11 454 були робітниками³².

При плануванні відновлення книжкового золотого фонду України передбачалося збільшення обсягу всієї друкованої продукції й насамперед суспільно-політичної літератури. Протягом 1944—1950 рр. кількість її назв збільшилася в 5 разів, тираж — у 4 рази, обсяг — у 28,7 рази³³. Масовими тиражами вийшли з друку твори основоположників наукового комунізму, зокрема, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса, «Вибрані твори» В. І. Леніна. З 1948 р. в республіці почалася підготовка і випуск творів В. І. Леніна (переклад з 4-го російського видання). До цієї роботи було залучено висококваліфікованих перекладачів, редакторів та консультантів.

Потрібно було також терміново розв'язувати проблему забезпеченості навчальних закладів підручниками. У постанові ЦК КП(б)У «Про

²² Правда України, 1946, 5 мая.

²³ Рад. Україна, 1946, 26 трав.; Правда України, 1946, 8 авг.

²⁴ Коротченко Д. С. Створення потужної поліграфії — важлива умова успіху ідеологічної роботи в масах. — В кн.: Про невідкладні заходи до поліпшення роботи поліграфічної промисловості. К., 1946, с. 20—22.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 31, арк. 5.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-4851, оп. 2, спр. 52, арк. 18.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 53, арк. 3.

²⁸ Там же, спр. 8, арк. 66.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-4851, оп. 2, спр. 52, арк. 51.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 298, арк. 34.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-4851, оп. 2, спр. 52, арк. 51.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 298, арк. 34.

³³ Підраховано за матеріалами довідника: Преса Української РСР: 1918—1980, с. 38.

заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл Української РСР» (1946 р.) зверталася, зокрема, увага на необхідність поліпшення їх якості та виконання планів випуску³⁴.

В роки четвертої п'ятирічки була запроваджена загальна семирічна освіта, а у п'ятій — передбачався перехід до загальної середньої освіти. В зв'язку з цим у 1950 р. порівняно з 1944 р. кількість видань підручників для шкіл зросла в 7,2 раза, їх тираж збільшився в 9,8 раза, обсяг — у 15,7 раза³⁵.

Видавництва збільшили також випуск творів художньої літератури. Протягом 1949—1954 рр. колектив Інституту літератури АН УРСР, зокрема, підготував тритомник творів українського письменника-демократа В. Стефаника. Продовжувало виходити з друку десяти томне видання творів видатного українського поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка та двотомник першого класика нової української літератури І. Котляревського.

В книговидавничій справі післявоєнних років спостерігалася тенденція до випуску книжок у серіях, особливо видань художньої літератури. Це було зумовлено не лише економічними та організаційними міркуваннями. Серійний випуск є одним з найдійовіших засобів виховання читачьких смаків. Найбільш численними за назвами й тиражами були серії «Бібліотека російської драматургії» та «Бібліотека світової драматургії».

На кінець п'ятирічки обсяг усієї книжкової продукції в республіці збільшився на 91% проти 72% за планом, тираж її — на 51%³⁶. Зріс також середній обсяг одного видання. Якщо в перші повоєнні роки він становив 3,3—4,9 друкованого аркуша, то у 1950 р. вже — 9,2³⁷. Питання середнього обсягу видання займає важливе місце в соціалістичній книговидавничій політиці. Творче ставлення видавництв до цієї справи є одним з резервів випуску додаткових тиражів книжок.

У 1947 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про стан бібліотек і заходи по поліпшенню їх роботи»³⁸. На видавництва, зокрема, покладалося завдання допомогти відновленню фондів масових бібліотек. Виконуючи рішення партії, вони збільшили якість видань та тиражі наукової, сільськогосподарської й художньої літератури. Було видано спеціальні серії книжок «Шкільна бібліотека» і «Колгоспна бібліотека».

Того ж року почали виходити з друку видання міжвидомчої серії «Шкільна бібліотека». Головне призначення її полягало в тому, щоб забезпечити учнів середніх шкіл творами художньої літератури, які вивчалися за обов'язковою програмою та програмою для позакласного читання. У серії «Колгоспна бібліотека» (виходила з 1943 р.) було видано кращі зразки класичної й сучасної української та російської художньої літератури, а також найвизначніші твори письменників народів СРСР у перекладах на українську мову. Укомплектованість книжкового фонду бібліотек сприяла залученню широких верств населення до знань, освіти, культури. В 1946 р. масові бібліотеки системи Комітету держкультосвітніх установ видали читачам 16,6 млн. книжок, а у 1950 р. — 75,4 млн. примірників їх³⁹.

Відродження поліграфічної промисловості, відновлення діяльності видавництв свідчили про великі успіхи в книговидавничій справі республіки. У 1980 р. видавництва Української РСР випускали щороку більш

³⁴ Культурне будівництво., т 2, с. 149—153.

³⁵ Підраховано за матеріалами довідника: Преса Української РСР: 1918—1980, с. 84.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4607, оп. 1, спр. 298, арк. 35. (Підраховано за матеріалами довідника: Преса Української РСР: 1918—1980, с. 6).

³⁷ Преса Української РСР: 1918—1980, с. 6.

³⁸ Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР.— М., 1980, с. 276.

³⁹ Деревлякко И. И. КПУ — организатор культурпросветработы среди трудящихся (1946—1950): Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.— К., 1971, с. 22.

як 9 тис. назв книжок тиражем понад 150 тис. примірників⁴⁰. І сьогодні в бібліотеках можна ще взяти книжки з штампелем Російської Федерації, Азербайджанської, Казахської РСР, Башкирської АРСР та інших братніх республік. Ці факти — яскравий доказ непорушної дружби народів нашої країни, які активно сприяли відродженню й розвитку книговидавничої справи в Українській РСР у післявоєнні роки, тієї великої уваги, яку приділяли розвитку соціалістичної культури Комуністична партія та Радянський уряд.

⁴⁰ Преса Української РСР: 1918—1980, с. 7.

Борці за щастя народу

ОЛІЙНИК Л. В. (Київ),
СЛИНЬКО І. І. (Київ)

**ПАРТИЗАНСЬКИЙ КОМІСАР
І. Є. АНИСИМЕНКО**

Іван Євграфович Анисименко народився 30 жовтня 1903 р. в селі Вільна Слобода Есманської волості, Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині Сумська область) в сім'ї селянина-бідняка. Він дуже

рано втратив батьків і зазнав тяжких поневірянь у наймитах.

Після встановлення Радянської влади Іван Євграфович був в авангарді борців за торжество нового села, за здійснення кооперативного плану. В 1930 р. він вступив до лав КПРС, тоді ж його обирають головою колгоспу «Червона іскра». В лютому 1938 р. І. Є. Анисименко очолив Вільнословободську сільраду Червоного району і на цій посаді працював до тимчасової окупації району гітлерівськими загарбниками.

За завданням партійних органів Іван Євграфович залишився на підпільній роботі і очолив Есманський партизанський загін. Вже в перші дні свого існування загін здійснив ряд диверсій, громив поліцейські кущі, висаджував у повітря мости. Партизанський рух зростав і ширився, його удари з кожним днем ставали дедалі відчутнішими. Партизанським центром на півночі Сумщини став Хінельський ліс.

Бурхливе зростання чисельності загонів вимагало заходів щодо поліпшення командного складу, загони дедалі частіше очолювали військовослужбовці. За рішенням підпільного райкому командиром Есманського загону було призначено капітана М. І. Наумова, а І. Є. Анисименко став його комісаром.

Фашистське командування стягувало в район Хінельських лісів великі сили, намагаючись оточити і знищити народних месників. Протягом березня — липня 1942 р. партизани Сумщини у взаємодії з партизанами Брянщини вели вперті маневрові бої з переважаючими силами ворога.

В той час дуже напружена обстановка склалася на фронті. В кінці травня 1942 р. гітлерівське командування, скориставшись відсутністю другого фронту, кинуло в наступ величезні сили. Наші війська змушені були відступати.

В цих умовах велику пропагандистську і організаторську роботу серед населення і партизанів вели політпрацівники з'єднання на чолі з І. Є. Анисименком, викриваючи геббельсівську брехню, зміцнюючи у них впевненість у невичерпності сил і ресурсів Радянської країни, неминучості нашої перемоги.

У жовтні 1942 р. розпочалися глибокі рейди партизанських з'єднань під командуванням Героїв Радянського Союзу С. А. Ковпака і О. М. Сабурова. Партизанським рейдам великого значення надавали УШПР і Ставка Верховного Головнокомандування Червоної Армії. У січні 1943 р. в розташування Сумських (Хінельських) партизанів вилетіли представники УШПР Л. П. Дрожжин і О. М. Мартинов, які подали їм велику допомогу в створенні нового з'єднання для рейду в глибокий тил ворога. Двома літаками було доставлено загонем радіовузол, більш як 100 автоматів, багато мін, медикаменти, взуття, одяг. До з'єднання входили чотири загони і три групи в кількості 650 чол. Його командиром призначено капітана М. І. Наумова, комісаром — І. Є. Анисименка. Здійснивши велику підготовчу роботу, з'єднання 1 лютого 1943 р. залишило Хінельський ліс.

Перед партизанами Сумської області ставилось завдання — активізувати бойові дії на залізничних магістралях Конотоп — Ворожба — Льгов, Ворожба — Суми, Бахмач — Ромни та інших залізницях, щоб допомогти військам Червоної Армії, що наступали. Рейдове з'єднання під командуванням М. І. Наумова, рухаючись на південь, мало вийти на Правобережну Україну.

М. Наумов у своїй книзі згадує, як під час одного з привалів він спитав комісара: «Чи не багато ми взяли на себе? Може правда на боці тих, хто твердив, що наш рейд — безцільна загибель?» «Ні! — рішуче заперечив комісар. — Безцільної загибелі в таких справах не буває. Загинемо ми — піднімуться інші, а потім треба ж комусь брати на плечі і ці широкі степи!»¹ В цих словах — комуніст, патріот, воєначальник широкого діапазону.

Просуваючись у ворожому тилу, партизанське з'єднання завдало нищівних ударів по силах окупантів, паралізувало рух на багатьох залізницях, а форсувавши Дніпро між Черкасами і Кременчуком, допомогло розвінчати міф, створений фашистською пропагандою, про неприступний вал вздовж Дніпра, що було враховано Радянським командуванням при здійсненні операцій по форсуванню ріки². Поява народних месників у глибокому ворожому тилу вселяла в серця радянських людей надію, піднімала їх на боротьбу з ворогом.

На початку березня поблизу с. Шляхова на Кіровоградщині відбувся перший великий бій з'єднання на Правобережжі, який закінчився розгромом фашистського підрозділу. Однак і партизани зазнали чималих втрат.

З'єднання просувалося на захід. Ворог насадив з усіх боків. Обстановка вимагала від партизанського командування виняткової маневреності. В цих умовах великого значення набувала ідеологічна робота серед бійців. Її успішно проводили політпрацівники під керівництвом І. Є. Анисименка.

Незабаром з'єднання опинилося на стику Миколаївської, Кіровоградської і Одеської областей. Основні сили партизан увійшли в Голванівський ліс, а штаб і командування залишилися в селі Станіславчик, де на них напали німці. В бою з набагато переважаючими силами противника, партизани зазнали великих втрат. Тяжко було поранено командира і комісара з'єднання. Відбиваючи атаки ворога, партизани вирвалися з оточення і почали відходити на північний схід. У партизанів не вистачало боєприпасів, але вони мужньо прокладали собі шлях, долаючи за ніч 60—70 км. Становище ускладнювалося тим, що чим далі на схід, тим більшою була концентрація німецько-фашистських військ. Це пояснювалось тим, що в районі Вінниці знаходилася ставка Гітлера.

¹ Наумов Михайло. Степовий рейд. — К., с. 119—120.

² Строчак Тимофій. Наш позивний — свобода. — К., 1964, с. 233.

Партизани мали намір закріпитися у так званому «Товстому лісі». Однак на шляхах до нього, від Овруча до Чорнобиля, були зосереджені великі сили німецько-фашистських військ (до 80 тис. чол.). В районі села Хриплі ворог влаштував пастку. Навколо партизанів почав затягуватись смертельний зашморг. Бої в районі Хриплі дорого обійшлися народним месникам. У них загинули багато партизанів, і серед них — комісар.

Поховали І. Є. Анисименка в селі Великі Клещі Народицького району Житомирської області. Подвиги комісара відзначено орденом Червоного Прапора і Червоної Зірки, багатьма медалями. Його ім'я носять піонерські дружини середніх шкіл сіл Великі Клещі і Шляхової. На батьківщині героя встановлено йому пам'ятник. Так вдячні потомки вшанували пам'ять борця за щастя народу.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

Санцевич А. В.

МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

Російською мовою. 13 арк. 2 крб.

У монографії висвітлюється методика вибору істориком теми для дослідження, складання плану, визначення структури праці, збирання і систематизації джерел, підготовки матеріалу до друку. Характеризуються основні складові частини історичного дослідження, розглядається формування висновків і узагальнень, визначення закономірностей розвитку явища, що вивчається, порушуються проблеми масштабності дослідження.

Для істориків, викладачів і студентів гуманітарних факультетів.

Панченко П. П.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУЧАСНОГО СЕЛА.

НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1983).

Російською мовою. 19 арк. 3 крб.

У монографії розглядаються закономірності активізації суспільно-політичної діяльності трудівників села Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Показується зростання керівної ролі КПРС у розвитку творчої активності мас, удосконалення суспільно-політичного життя на основі рішень XXVI з'їзду КПРС, травневого (1982 р.), червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС. Розкривається багатоманітність форм суспільно-політичної практики, вклад трудящих у виконання Продовольчої програми. Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, ідеологічного активу, всіх, хто цікавиться розвитком сучасного села.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

НАШ КАЛЕНДАР

70-РІЧЧЯ ПОРОНІНСЬКОЇ НАРАДИ ЦК РСДРП З ПАРТІЙНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ

Важливу роль у боротьбі партії за маси в період нового революційного піднесення в країні відіграла Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками, яку за характером питань, що обговорювалися, і за складом учасників можна прирівняти до партійної конференції. Її проведення було викликане стрімким наростанням революційного руху і необхідністю в зв'язку з цим узагальнення досвіду партійних організацій у справі керівництва визвольною боротьбою трудящих мас після Празької конференції РСДРП та Краківської наради, визначення тактики і шляхів її здійснення в нових умовах. Нарада відбувалася 23.IX (6.X) — 1(14).X 1913 р. в Пороніні (поблизу Кракова). З конспіративних міркувань вона називалася «серпневою» («літньою»). В ній брали участь 22 делегати: представники ЦК і ЦО, редакції журналу «Просвещение», більшовики-депутати IV Державної думи, представники місцевих партійних організацій. Від України прибуло три представники: від більшовиків Катеринослава — Г. І. Петровський, Харкова — М. К. Муранов, Києва — О. Ф. Розмирович¹. З правом дорадчого голосу були присутні чотири представники лівого крила Соціал-демократії Польщі й Литви.

Нарадою керував В. І. Ленін. Він зробив доповіді з ряду питань, редагував усі резолюції.

На порядку денному стояли питання, які охоплювали всі аспекти діяльності партії в умовах назрівання в країні політичної кризи. З 18 засідань 5 були присвячені доповідям з місць і доповідям центральних установ. Розглянуті були питання — про страйковий рух, про роботу в легальних товариствах, про завдання агітації в сучасний момент, про партійну пресу, про думську роботу соціал-демократів, про думську соціал-демократичну фракцію, про народників, національне питання, організаційні питання і партійний з'їзд.

Нарада констатувала бурхливе наростання робітничого руху, тісне поєднання економічної боротьби з політичною, зростання класової свідомості пролетаріату, що знову ставав «...вождем і натхненником всього визвольного руху в країні, беручи на себе завдання пробудити і згуртувати всю демократію»². Оскільки успіх цієї місії залежав від робітничого класу, єдності його дій, нарада визнала основним завданням передових робітників шляхом агітації і освіти прискорити згуртування пролетаріату під революційними лозунгами.

На противагу формістським проповідям ліберальних буржуа і ліквідаторів нарада підтвердила рішення VI (Празької) партійної конференції про те, що вимоги свободи коаліцій, слова, друку та ін. тісно зв'язані з загальнополітичними завданнями пролетаріату в його боротьбі за повалення царизму. Головними лозунгами залишались: демократична республіка, конфіскація поміщицьких земель, 8-годинний робочий день³.

Дуже важливою була резолюція «Про страйковий рух». В ній підкреслювалося, що особливістю моменту є втягування в страйкову боротьбу робітничого класу в місцевостях, в яких раніше він не брав у ній участі. Нарада схвалила ініціативу більшовиків Петербурзького комітету і ряду партійних груп Москви, які порушили питання про всеросійський політичний страйк і зробили певні кроки по його практичній підготовці. Перед партійними організаціями було поставлено завдання «почати негайно і всюди» систематичну підготовку до загального страйку⁴.

¹ Володарская А. М. Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса (1913—1914).— М., 1960, с. 189.

² КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі: КПРС в резолюціях...).— К., 1978, т. 1, с. 361.

³ Там же, с. 369.

⁴ Там же, с. 370.

Звичайно, резолюція ще не означала негайного заклику до загального політичного страйку. Необхідно було організувати агітаційну роботу на місцях, зміцнювати зв'язки між пролетарськими організаціями, об'єднувати виступи робітників у всеросійському масштабі. Особлива увага зверталася на координацію політичних виступів петербурзького й московського пролетаріату.

На нараді докладно обговорювалося питання про роль легальної більшовицької преси в революційній освіті мас і підготовці загального політичного страйку. В спеціальній резолюції «Про партійну пресу» нарада закликала всі партійні установи і всіх свідомих робітників посилено підтримувати легальну пресу шляхом найширшого її розповсюдження, організації масової колективної передплати і постійних грошових зборів, підтвердивши при цьому попередні рішення партії про те, що «...вказані збори є членськими внесками на партію»⁵. В резолюції підкреслювалася необхідність зміцнення легального робітничого органу в Москві (газети «Наш путь») і створення якнайближчим часом робітничої газети на півдні. Було висловлено також побажання щодо систематичної підтримки теоретичного органу партії — журналу «Просвещение». Нарада зобов'язала партійні видавництва збільшити випуск популярних брошур з питань соціал-демократичної пропаганди та агітації.

Виступаючи при обговоренні питання про пресу, В. І. Ленін підкреслив, що її необхідно зміцнити і всіма зусиллями оберігати від гонінь з боку царських властей. Для оперативнішого розгортання революційної боротьби партійні організації мали бути докладно поінформовані про події і стан партійної роботи на місцях. Оскільки легальна преса, знаходячись під постійною загрозою закриття, не могла відкрито розгорнути революційну агітацію, необхідно було посилено розвивати нелегальну партійну пресу. «Хто хоче на ділі, а не на словах боротися за політичну свободу, той повинен негайно напружити всі сили для зміцнення нелегальної партії і створення солідного, дуже великого фонду нелегальної с.-д. преси»⁶, — наголошувалося в документах наради. Було поставлено завдання забезпечити регулярний вихід Центрального органу РСДРП, друкування листівок і брошур, створювати, де дозволять умови, підпільні друкарні.

Нарада прийняла резолюцію з питань партійного будівництва. Найважливішим черговим організаційним завданням висувалося зміцнення керівних партійних організацій у кожному місті і об'єднання їх між собою. Першим кроком на шляху до такого об'єднання мали стати наради і конференції партійних працівників. В резолюції з організаційного питання було визнано як цілком необхідне створення системи довірених осіб при ЦК для більш гнучкого керівництва нелегальною партійною роботою.

Особливу увагу нарада приділила підготовці і скликанню чергового VI з'їзду партії, що диктувалося необхідністю вироблення чіткої тактичної лінії в умовах наростання політичної кризи в країні. Місцевим партійним організаціям було дано директиву обговорити це питання і приступити до ретельної підготовки з'їзду. Зокрема, пропонувалося висловити пропозиції щодо часу його скликання, порядку денного, готувати проекти резолюцій. Спеціальний пункт резолюції наради присвячувався створенню грошового фонду по скликанню з'їзду. Підготовка до нього була глибоко законспірована. Ленін запропонував обирати представників на Міжнародний соціалістичний конгрес, який передбачалося провести у Відні в серпні 1914 р., і на партійний з'їзд з таким розрахунком, щоб провести їх одночасно. У випадку недостатньої кількості делегатів планувалося проведення конференції.

Поронінська нарада чітко визначила основи тактики думської роботи. В резолюції «Про думську роботу с.-д.», проект якої був підготовлений В. І. Леніним, знову підтверджувалося рішення V конференції РСДРП 1908 р. про те, що завданням соціал-демократичних депутатів є використання думської трибуни з метою проведення революційної агітації і пропаганди. Водночас до пункту постанови Празької партійної конференції про порядок голосування в Думі з питань поліпшення становища робітників, взагалі широких мас населення було внесено роз'яснення. Депутатам рекомендувалося голосувати за ті пункти, які справді стосувалися поліпшення становища трудящих мас. В тих же випадках, коли поліпшення викликало сумнів, більшовицьким парламентаріям рекомендувалося утримуватися від участі в голосуванні «...неодмінно з окремим

⁵ Там же, с. 371.

⁶ Там же, с. 366.

мотивуванням утримання, попередньо обговоривши питання з представниками робітничих організацій»⁷. Окреме мотивування визнавалося необхідним і в випадку голосування за формулювання іншої партії. Таким чином, відкидалися фальшиві звинувачення ліквідаторів у тому, що більшовики не хочуть боротися за часткові вимоги, спрямовані на поліпшення становища трудящих.

Проаналізувавши діяльність соціал-демократичних депутатів у Думі, нарада висловила за єдність усієї соціал-демократичної фракції. Водночас вона засудила опортуністичні дії меншовицької сімки, яка, користуючись більшістю одного голосу, продовжувала перешкоджати більшовицьким депутатам захищати інтереси робітничого класу і всіх трудящих. «Нарада вважає,— підкреслювалося в резолюції «Про думську с.-д. фракцію»,— що такий спосіб дій 7 депутатів неминуче створює тертя у фракції, заважає згуртованій роботі і веде до розколу фракції»⁸.

Нарада вказала, що єдність у галузі парламентської діяльності можлива «...тільки при повній рівноправності двох частин фракції і тільки при відмовленні 7 депутатів від політики подавлення»⁹, й закликала свідому частину робітничого класу висловити свою думку з цього важливого питання. Проте зрадницька політика меншовицьких депутатів, їх відмова від рівних умов, як відомо, змусили депутатів-більшовиків виділитися після Поронінської наради в самостійну думську фракцію. Згодом, вказуючи на причину розколу, В. І. Ленін писав, що головним предметом розходження була тактика. Боротьба всередині соціал-демократичної фракції з конкретних питань свідчила якраз про різкі розбіжності між більшовиками і ліквідаторами щодо використання Думи.

Важливе значення мала резолюція наради «Про роботу в легальних товариствах», яка орієнтувала партію на розширення і посилення впливу в масах шляхом активізації роботи в профспілках, клубах, лікарняних страхових касах, кооперативах та інших легальних робітничих організаціях. В її основу було покладено ленінську настанову про обов'язкову поєднання нелегальних і легальних методів роботи. Її суть Володимир Ілліч стисло виражав так: «Наша справа — готувати армію революційних борців скрізь, завжди і всюди, в усіх формах роботи, на всіх поприщах діяльності, при всіх поворотах, на які б нас не прирікала перемога реакції або зрада лібералізму або затягування кризи і т. д.»¹⁰.

Всупереч опортуністичному принципіві «нейтральності» нарада знову поставила перед більшовиками завдання добиватися того, щоб кожна з легальних робітничих організацій «...була оплотом с.-д. партії»¹¹. Для цього треба було залучати до них як можна більше робітників, незважаючи на партійні погляди, створювати в них партійні групи і налагоджувати їх зв'язки з партією. «...Соціал-демократи,— підкреслювалося в резолюції,— повинні всередині цих товариств складати партійні групи і тривалою систематичною роботою всередині всіх цих товариств добиватися встановлення найтісніших відносин між ними і с.-д. партією»¹².

Нарада рекомендувала висувати на всі відповідальні пости в легальних організаціях прихильників партії (тобто більшовиків) і вести боротьбу за їх обрання замість ліквідаторів, частіше практикувати обмін досвідом між партійними активістами, більше залучати представників партійних груп, які працюють у легальних організаціях, до участі в загальнопартійних конференціях.

Поронінська нарада визначила тактику більшовиків щодо народницьких партій, які виражали певною мірою інтереси селянства і міської дрібної буржуазії. Проаналізувавши тактичні погляди народників, резолюція відзначила їх дрібнобуржуазний соціалізм і відхід від послідовного демократизму. Поряд з цим в ній допускалася можливість спільних дій з народницькими партіями, передбачених V (Лондонським) з'їздом РСДРП. Тому перед членами партії ставилося завдання: викривати непослідовний демократизм цих партій, боротися з їх народницьким псевдосоціалізмом, підтримувати республікансько-демократичні течії в селянській масі, постійно вказуючи, що тільки послідовний у своєму демократизмі соціалістичний пролетаріат може бути надійним

⁷ Там же, с. 372.

⁸ Там же, с. 373.

⁹ Там же.

¹⁰ Ленін В. І. Виборча кампанія до IV Думи і завдання революційної соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 21, с. 237.

¹¹ КПРС в резолюціях..., т. 1, с. 373—374.

¹² Там же, с. 373.

керівником мас селянської бідноти в її боротьбі з монархією і поміщицьким землеволодінням»¹³.

В центрі уваги учасників наради стояло національне питання, яке в роки нового революційного піднесення набуло особливої гостроти. В. І. Ленін, як відомо, докладав величезних зусиль для дальшої розробки програми і політики партії з національного питання. «В цей період,— згадувала Н. К. Крупська,— увага Ілліча була особливо прикута до національного питання, і він прагнув найтісніше зв'язатися з тими, хто цікавився цим питанням і правильно підходив до нього»¹⁴. Він 15 разів виступав з рефератами в закордонних організаціях РСДРП¹⁵ і написав близько 50 праць і статей з національного питання¹⁶. В Біографічній хроніці В. І. Леніна зафіксовано, що національне питання вождь партії порушував також у 25 листах¹⁷. На нараді Володимир Ілліч зробив велику доповідь, яка тривала 9 і 11 жовтня. 12 і 13 жовтня відбувалося її обговорення. В резолюції наради «В національному питанні» було підведено підсумок боротьби В. І. Леніна і партії за справді марксистську національну програму, яка проголошувала повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси і національності, право на самовизначення всіх націй, що входять до складу Росії, та ін. Резолюція завдала нищівного удару буржуазним націоналістам і шовіністам усіх гатунків.

В обставонці наростання політичної кризи в країні і піднесення робітничого руху напередодні першої світової війни ленінська програма з національного питання сприяла згуртуванню трудящих мас усіх національностей на боці пролетаріату в боротьбі за повалення царизму і встановлення диктатури пролетаріату.

Рішення Поронінської наради узагальнили досвід роботи партії в період після Краківської наради. Вони були спрямовані на посилення її керівництва робітничим рухом, на згуртування широких трудящих мас міста і села у боротьбі проти самодержавства.

В. Т. ФЕЦЕНКО (Умань)

¹³ Там же, с. 377.

¹⁴ Крупская Н. К. Воспоминания о В. И. Ленине.— М., 1957, с. 240.

¹⁵ Якушина А. П. Заграничные организации РСДРП (1905—1917 гг.).— М., 1967, с. 79.

¹⁶ Підраховано автором за Повним зібранням творів В. І. Леніна (т. 20—25).

¹⁷ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1972, т. 3, с. 57—262.

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

А. А. ГРЕЧКО

(До 80-річчя з дня народження)

Серед славної когорти радянських військових діячів, вихованих Ленінською партією, одне з почесних місць належить Маршалу Радянського Союзу, двічі Герою Радянського Союзу Андрію Антоновичу Гречку.

Народився А. А. Гречко 4(17) жовтня 1903 р. в с. Голодаєвка (нині с. Куйбишевка Куйбишевського району Ростовської області) в сім'ї селянина. 16-річним юнаком добровільно вступив до лав 1-ї Кінної армії і як рядовий 11-ї кавалерійської дивізії брав участь у боях. Героїчні походи прославленої 1-ї Кінної під командуванням С. М. Будьонного та К. Е. Ворошилова загартували молодого воїна, привили йому любов до армійської служби, якій Андрій Антонович присвятив усе своє життя.

В 1926 р. він закінчив кавалерійську школу, командував спочатку взводом, а потім ескадроном у 1-й окремій кавалерійській бригаді Московського військового округу. Молодий, енергійний, високо дисциплінований командир у 1928 р. був прийнятий до лав Комуністичної партії. А. А. Гречко багато працював над підвищенням своїх військових і політичних знань. У 1936 р. він успішно закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, а в жовтні 1938 р. був призначений начальником штабу кавалерійської дивізії, яка дислокувалася на території Білоруського Особливого військового округу. На цій посаді у вересні 1939 р. він брав участь у визвольному поході в Західну Білорусію. В 1941 р. А. А. Гречко закінчив Вищу Військову академію Генерального Штабу і був направлений на роботу до Генштабу.

Почалася Велика Вітчизняна війна. Маючи високу військово-теоретичну підготовку, значний досвід служби в кавалерійських частинах, А. А. Гречко розумів, що він буде

кориснішим для Батьківщини у військах. За особистим проханням у липні 1941 р. його було направлено в діючу армію й призначено командиром 34-ї кавалерійської дивізії, яка формувалася в районі Лубен Полтавської області. На той час обстановка на Південно-Західному фронті була надзвичайно складною. Ворог рвався до Києва, намагався захопити переправи через Дніпро. Зазнавши невдачі в оволодінні Києвом з ходу, гітлерівці зробили спробу обійти місто з півдня і півночі. На початку серпня жорстокі бої розгорнулися на правому березі Дніпра в районі Черкас і Канева. Там 10 серпня 1941 р. 34-а кавалерійська дивізія під командуванням А. А. Гречка, діючи в складі 5-го кавалерійського корпусу 38-ї армії Південно-Західного фронту, вступила в бій.

Війська 38-ї армії чинили ворогові впертий опір, утримуючи дуже важливий плацдарм на правому березі ріки. Контратаки наших воїнів ішли одна за другою. Кіннотники 34-ї кавалерійської дивізії під командуванням А. А. Гречка, взаємодіючи з піхотинцями й танкістами, при підтримці артилерії не раз відкидали фашистів.

Так само сміливо й рішуче діяли частини дивізії й у наступних боях на Лівобережжі України. За успішне командування дивізією в листопаді 1941 р. А. А. Гречку було присвоєно військове звання генерал-майора, а через два місяці його призначили командиром 5-го кавалерійського корпусу. Під командуванням А. А. Гречка корпус брав участь у Барвінково-Лозівській наступальній операції (січень 1942 р.). Діючи в складі ударного угруповання військ Південного фронту, корпус розгромив ворожий гарнізон у Барвінковому і захопив великі трофеї, в тому числі понад 260 автомашин і 160 залізничних вагонів з військовим майном¹.

У березні й на початку квітня 1942 р. А. А. Гречко очолював оперативну групу військ Південного фронту, яка вела жорстокі оборонні бої з ворогом у Донбасі.

15 квітня 1942 р. А. А. Гречка призначили командуючим 12-ю армією Південного фронту. В той час радянські війська билися з переважаючими силами ворога на півдні країни. Наші бійці вміло використовували природні умови місцевості, створювали вогнищі в оборону. Це давало можливість не тільки стримувати ворога, а й завдавати йому відчутних ударів.

12-а армія вела бої спочатку на Ворошиловградському напрямку, а потім на Північному Кавказі. Під командуванням А. А. Гречка її бійці вміло оборонялися, завдали фашистам великих втрат. «Відступ — це ще не поразка, — говорив командарм своїм бійцям. — І відступаючи, можна і треба бити ворога. Хай він і сильний. Але і малими силами можна виснажити противника, обезкровити. Якщо ворог несподіваним ударом приголомшений, морально пригнічений, якщо його плани порушені — це вже наш успіх, наша перемога»².

У вересні 1942 р. А. А. Гречко був призначений командуючим 47-ю армією. Її з'єднання стримували натиск ворога і не допустили його прориву через Новоросійськ вздовж Чорноморського узбережжя в Закавказзя. Невдовзі, 19 жовтня того ж року, А. А. Гречко призначається командуючим 18-ю армією, яка у взаємодії з іншими з'єднаннями й частинами зупинила противника біля передгір'їв Головного Кавказького хребта і не допустила його прориву в район Туапсе.

У січні 1943 р. здійснювалася посилена підготовка радянських військ до наступу за визволення Північного Кавказу. За наказом Ставки Верховного Головнокомандування від 5 січня 1943 р. генерала А. А. Гречка призначено командуючим 56-ю армією. В складі Чорноморської групи військ вона мала завдати головного удару в напрямку на Краснодар. Бійці армії успішно прорвали сильно укріплену оборону противника і вийшли на підступи до Краснодара.

Попереду була так звана «голуба лінія» — сильно укріплена смуга оборони, якою фашисти прикривали підступи до Таманського півострова. План її прориву потребував всебічної розробки. У вересні 1943 р. в ході Новоросійсько-Таманської операції війська 56-ї армії у взаємодії з 9-ю та 18-ю арміями прорвали цю смугу оборони і повністю вигнали ворога з Таманського півострова. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков у зв'язку з цим відзначав: «Планування і підготовка операції були проведені А. А. Гречком із знанням справи і великою передбачливістю»³.

9 жовтня 1943 р. визволенням Таманського півострова завершилася битва за

¹ Див.: Советская военная энциклопедия. — М., 1976, т. 1, с. 396.

² Цит. за: Люди бессмертного подвига: 4-е изд., испр. и доп. — М., 1975, кн. 1, с. 313.

³ Цит. за: Там же, с. 317.

Кавказ. 16 жовтня А. А. Гречко був призначений заступником командуючого військами Воронежського (з 20-го жовтня — 1-го Українського) фронту. В той час головне угруповання вело наступальні бойові дії з Букринського плацдарму з метою визволення Києва. Через складні умови, дуже пересічену місцевість військам фронту не вдалося розвинути наступ. 24 жовтня Ставка ВГК дала вказівку командуючому 1-го Українського фронту генералу М. Ф. Ватутіну завдати головного удару ворогові з Лютізького плацдарму, для чого в надзвичайно стислі строки перегрупувати туди частини військ, у тому числі 3-ю гвардійську танкову армію.

А. А. Гречко з властивою йому енергією включився в цю роботу. Під його керівництвом перегруповання військ було успішно здійснено. Під час Київської наступальної операції він постійно перебував у військах, подаючи конкретну допомогу в організації битви.

Після успішного завершення Київської наступальної операції 15 грудня 1943 р. А. А. Гречка було призначено командуючим 1-ю гвардійською армією. На цій посаді він перебував до кінця Великої Вітчизняної війни. Війська армії брали активну участь у боях за визволення Правобережної України, Польщі і Чехословаччини. Зокрема, 24 грудня 1943 р. армія в складі головного ударного угруповання військ 1-го Українського фронту перейшла в наступ, визволила від загарбників Житомир і в ході Житомирсько-Бердичівської операції просунулася на захід на 180 км, визволивши від гітлерівських окупантів сотні населених пунктів. Пізніше армія брала участь у Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції, в оточенні й розгромі 1-ї танкової армії гітлерівців у районі Кам'янця-Подільського та Львівсько-Сандомирській операції.

З урахуванням оперативної обстановки, що склалася, 5 серпня 1944 р. 1-а гвардійська армія була передана до складу 4-го Українського фронту. Військами останнього командував генерал І. Ю. Петров, який добре знав Андрія Антоновича по боях за Кавказ. Між ними встановилися тісні ділові стосунки.

9 вересня 1944 р. 1-а гвардійська армія силами 107-го стрілецького корпусу перейшла в наступ з району міста Санок. Це був початок Східно-Карпатської наступальної операції. До кінця вересня армія з боями вийшла до Головного Карпатського хребта. Своїми діями вона відволікла на себе значні сили противника й полегшила просування 18-ї й 38-ї армій. 20 вересня частини армії першими з фронту ступили на чехословацьку землю.

У січні 1945 р. війська 1-ї гвардійської армії, вміло маневруючи в ході Західно-Карпатської наступальної операції, через південні райони Польщі вийшли до Моравсько-Остравського промислового району Чехословаччини. Під командуванням А. А. Гречка армія подолала сильний оборонний рубіж противника і 30 квітня 1945 р. у взаємодії з 38-ю армією оволоділа містом Моравська-Острава. В травні 1945 р. армія брала участь у Празькій наступальній операції, яка завершилася розгромом гітлерівських військ. Таким чином, 1-а гвардійська армія пройшла з боями від східних кордонів Чехословаччини до Праги.

Треба підкреслити, що всі операції, якими керував А. А. Гречко під час Великої Вітчизняної війни, відзначалися оригінальністю і сміливістю задумів, докладним плануванням, добре налагодженими взаємодією і управлінням військами.

По закінченні Великої Вітчизняної війни А. А. Гречка було призначено командуючим військами Київського військового округу. Перед ним постали величезної ваги завдання. Необхідно було правильно визначити місце постійної дислокації військ округу, розмістити його особовий склад, створити учбово-матеріальну базу, організувати будівництво парків, складів, житла, налагодити процес бойової й політичної підготовки воїнів. Водночас воїни округу разом з трудящими всієї країни заліковували рани війни, брали участь у будівництві промислових об'єктів, розмінювали територію, подавали допомогу в збиранні врожаю.

Автору цих рядків у ті роки довелося працювати в штабі округу і бути свідком, а часом і учасником багатьох тактичних і оперативних навчань, розв'язання інших завдань. Діяльність Андрія Антоновича на посту командуючого військами округу відзначалася винятковою цілеспрямованістю, витримкою, вмінням виділити головні з безлічі невідкладних питань і спрямувати зусилля всього штабу на їх розв'язання. Він надавав великого значення партійно-політичній роботі, вимагав від командирів і політпрацівників знання потреб і запитів солдатів та офіцерів, їх настроїв, уміння впливати на бій-

ців, загартовувати їх волю. Ми, офіцери штабу, були свідками частих зустрічей і невимушених бесід командуючого з солдатами і офіцерами. Він часто бував на тактичних заняттях, стрільбищах, танкодромах, у військово-навчальних закладах. Нас завжди вражали його глибокі знання військової справи, воєнної історії, викликало захоплення вміння Андрія Антоновича працювати з людьми, цінувати і поважати їх працю.

А. А. Гречко брав активну участь в роботі республіканської партійної організації.

В 1953 р. А. А. Гречко був призначений Головнокомандуючим Групою радянських військ у Німеччині, а в 1955 р. йому було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. З листопада 1957 р. А. А. Гречко — перший заступник міністра оборони СРСР, Головнокомандуючий Сухопутними військами. 1 лютого 1958 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за вміле командування військами і проявлені мужність, відвагу і героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни Маршалу Радянського Союзу А. А. Гречку присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».

В 1960 р. А. А. Гречка призначено Головнокомандуючим Об'єднаними збройними силами країн — учасниць Варшавського Договору.

З квітня 1967 р. Андрій Антонович Гречко — міністр оборони СРСР. На цьому посту з усією силою розкрилися його здібності як радянського, партійного, державного й військового діяча. Керуючись ленінськими принципами військового будівництва, вказівками Комуністичної партії, А. А. Гречко проявляв постійне піклування про підвищення бойової готовності Радянських Збройних Сил, спрямовував зусилля військових працівників на глибоку розробку військово-теоретичних проблем, сміливе впровадження в практику прогресивних методів управління.

16 жовтня 1973 р. за великі заслуги перед Комуністичною партією і Радянською державою в будівництві і зміцненні Збройних Сил СРСР А. А. Гречко був нагороджений орденом Леніна і другою медаллю «Золота Зірка».

А. А. Гречко був делегатом ряду партійних з'їздів. У 1952—1961 рр. він — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1961 р. — член ЦК КПРС, а з квітня 1973 р. — член Політбюро ЦК КПРС. Був депутатом Верховної Ради СРСР 2-го, 4—9-го скликань. На XVI й XVII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК Компартії України. З 1949 р. він кандидат, а в 1952—1953 рр. — член Політбюро ЦК Компартії України. Обирався депутатом Верховної Ради УРСР 2-го й 3-го скликань.

Велику увагу приділяв А. А. Гречко військово-науковій справі. Він був головою редакційних комісій таких багатотомних видань, як «История второй мировой войны 1939—1945 гг.» та «Советской Военной Энциклопедии».

За великі заслуги перед Радянською Вітчизною А. А. Гречко був нагороджений шістьма орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, двома орденами Суворова I ступеня, двома орденами Кутузова I ступеня, двома орденами Богдана Хмельницького I ступеня, орденом Суворова II ступеня, багатьма медалями, а також орденами зарубіжних країн. У 1969 р. йому було присвоєно звання «Герой Чехословацької Соціалістичної Республіки».

Помер А. А. Гречко 26 квітня 1976 р.

Ім'я Андрія Антоновича Гречка, радянського, партійного, державного й військового діяча, одного з активних будівників Збройних Сил СРСР, полководця, Маршала Радянського Союзу, двічі Героя Радянського Союзу, свято зберігається в пам'яті радянських людей.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

40-РІЧЧЯ ОРДЕНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Цей бойовий орден, названий ім'ям великого сина українського народу, було встановлено 40 років тому. Як відзначалося в Указі

Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р., він призначався «для нагородження командирів і бійців Червоної Армії і Військово-Морського флоту, керівників партизанських загонів і партизанів, які особливо відзначалися в боях за визволення

радянської землі від німецьких загарбників»¹. Публікуючи цей Указ, «Правда» у своїй передовій статті зазначала, що діяльність Б. Хмельницького тісно пов'язана з тими історичними місцевостями, де в той період точилися гострі бої з фашистами².

Згідно із статутом, орденом Богдана Хмельницького I і II ступеня нагороджувалися армійські, флотські й партизанські командири різних рангів, орденом III ступеня — особи рядового, сержантського, старшинського складу, партизани, а також офіцери до командира батальйону включно.

В конкурсі на кращий проект ордена, який проводився в Москві, взяла участь група українських художників. Найкращим було визнано ескіз-проект О. С. Пащенко, за яким й виготовлено орден³.

Він являє собою опуклу п'ятикутну зірку, зроблену у вигляді променів, що розходяться від центра. Орден I ступеня виготовляється в основному із золота; II ступеня — із срібла, а коло в центрі ордена та рельєфне погрудне зображення Б. Хмельницького — із золота; III ступеня — меншого розміру, срібний.

Нагородження орденом Богдана Хмельницького I і II ступенів здійснювалося Президією Верховної Ради СРСР, право нагородження орденом III ступеня від імені Президії надавалося командуючим фронтами і флотами.

Першого ордена Богдана Хмельницького I ступеня був удостоєний 26 жовтня 1943 р. командуючий 12-ю армією генерал-майор Олексій Іванович Данилов, під керівництвом якого війська армії брали активну участь у визволенні Запоріжжя. Запорізькому плацдарму німецьке командування надавало особливого значення, оскільки він прикривав підступи до Криворіжжя і Нікополя. Радянські війська розпочали штурм плацдарма вранці 10 жовтня одночасним ударом 8-ої і 3-ої гвардійських (командуючі генерали В. І. Чуйков і Д. Д. Лелюшенко) і 12-ої армій. Долаючи впертий опір противника, частини 12-ої армії успішно просувалися вперед і в ніч на 12 жовтня зайняли кілька важливих висот у 10 км на північ від Запоріжжя. Вміло маневруючи, вони відбивали у противника позицію за позицією і після дводенних боїв прорвали зовнішнє кільце оборони. В ніч на 14 жовтня війська всіх трьох армій знову перейшли в наступ і до кінця доби повністю очистили місто від ворога. Вперше в історії другої світової війни нічний штурм було здійснено такою великою кількістю військ⁴.

Отже, першим кавалером ордена став воєначальник, який виявив особливу рішучість і велику військову майстерність саме в тій місцевості, звідки трьома століттями раніше починав визвольний похід Богдан Хмельницький. У дні святкування 30-річчя визволення Запоріжжя від ворога генерал-лейтенанту О. І. Данилову, як і Маршалу Радянського Союзу В. І. Чуйкову й генералу армії Д. Д. Лелюшенку, було присвоєно звання Почесного громадянина міста.

В один день з О. І. Даниловим орденом Богдана Хмельницького II ступеня були нагороджені підполковник Йосип Наумович Каплан і майор Борис Васильович Тарасенко, які відзначилися в боях на Дніпрі⁵. В статті, присвяченій першим кавалерам нового ордена, П. Г. Тичина розповів про їх подвиги⁶. Саперний батальйон, яким командував Б. В. Тарасенко, вміло виконав своє завдання щодо будівництва переправочних засобів, забезпечивши успішну переправу з'єднання на правий берег Дніпра. Підполковник Й. Н. Каплан вміло організував збирання цих засобів і особисто керував переправою через Дніпро, провівши її швидко, організовано, без втрат.

Серед перших кавалерів ордена Богдана Хмельницького I ступеня — командуючий 57-ю армією генерал-лейтенант М. О. Гаген, удостоєний нагороди 20 грудня 1943 р. за вміле керівництво військами при форсуванні Дніпра на північ від Верхньодніпровська, II ступеня — генерал-майор В. Ф. Богданович і полковник А. Г. Ковтун-Станкевич, нагороджені 1 листопада 1943 р.⁷

10 січня 1944 р. нового ордена була удостоєна велика група генералів і старших офіцерів, які виявили високі організаторські здібності у керівництві військами при фор-

¹ Ведомости Верховного Совета СССР, 1943, № 41 (247), 14 окт.

² Правда, 1943, 11 окт.

³ УРЕ.— К., 1963, т. 11, с. 11.

⁴ История второй мировой войны 1939—1945.— М., 1976, т. 7, с. 265.

⁵ Ведомости Верховного Совета СССР, 1943, № 46(252), 31 окт.

⁶ Тичина П. Г. Первые кавалеры ордена Богдана Хмельницкого.— Красная звезда, 1943, 27 нояб.

⁷ Ведомости Верховного Совета СССР, 1943, № 54 (260), 31 дек.; № 47 (253), 7 ноябр.

суванні Дніпра і в боях за визволення Правобережжя. Десять воєначальників були нагороджені орденом I ступеня, в тому числі генерал-полковник К. С. Москаленко, генерал-лейтенанти О. М. Боголюбов, М. П. Пухов, І. Д. Черняхівський, генерал-лейтенант авіації С. Я. Красовський. Серед 36 кавалерів II ступеня були генерал-лейтенанти І. І. Людников, Д. І. Турбін, полковники В. І. Білодід, П. М. Лашенко, Т. Ф. Уманський⁸.

Згодом кавалерами ордена Богдана Хмельницького стали відомі радянські воєначальники: П. І. Батов, С. С. Бірюзов, М. В. Захаров, М. Ю. Катухов, П. К. Кошовий, Д. Д. Лелюшенко, М. І. Неделін, П. С. Рибалко, Т. Т. Хрюкін, а також члени Військових Рад і керівники політорганів фронтів і армій генерали О. О. Єпішев, В. Я. Клоков, К. В. Крайнюков, К. Ф. Телегін, Г. Л. Туманян та ін.

Орденом Богдана Хмельницького були відзначені воєнна майстерність і ратні подвиги багатьох офіцерів, у тому числі й молодших сержантів, рядових. Вже на початку 1944 р. орденом II ступеня було нагороджено капітанів Г. С. Швайка, П. М. Булдишкіна, І. П. Здоренка⁹. Такий же орден на грудях командира 106-го гвардійського винищувального авіаполку гвардії майора М. В. Кузнецова (згодом генерал-майора авіації, двічі Героя Радянського Союзу) — свідчення майстерності й мужності цього відважного льотчика, який знищив у небі України 12 ворожих літаків і 4 — в групових боях¹⁰.

Значну частину нагороджених орденом Богдана Хмельницького становлять партизани. Вже 4 січня 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про нагородження командирів і комісарів з'єднань партизанських загонів Української РСР орденом Богдана Хмельницького»¹².

13 партизанських керівників були удостоєні ордена I ступеня (З. А. Богатир, Д. Т. Бурченко, Ф. І. Коротков, Л. Є. Кизя, Я. І. Мельник, М. І. Наумов, О. М. Сабуров та ін), 4—II ступеня. Згодом орденом Богдана Хмельницького I ступеня були нагороджені ушлавлені командири українських партизанських з'єднань двічі Герої Радянського Союзу С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров, партизанські керівники В. А. Андрєєв, В. А. Бегма, П. П. Вершигора, М. Г. Салай та ін. 14 січня 1944 р. у з'єднанні О. М. Сабурова за мужність, виявлену в боях за місто Овруч, орденів і медалей були удостоєні відразу 168 чол., з них 11 — ордена Богдана Хмельницького¹³. Список нагороджених орденом III ступеня починався прізвищем відважної розвідниці комуністки Є. А. Бодилевської. Вона була першою партизанкою, нагородженою орденом, названим на честь видатного сина України. Невдовзі за видатні успіхи в організації партизанського руху в Ленінградській області, доблесть і мужність, подання активної допомоги армії у визволенні Ленінграда орденом Богдана Хмельницького II ступеня були нагороджені З. В. Николаєва і К. М. Петрова¹⁴.

Генерали В. К. Баранов, Ф. Ф. Жмаченко, Н. Т. Кальченко — двічі кавалери ордена Богдана Хмельницького I ступеня. Відомий політпрацівник генерал А. Г. Ритов, генерал-майор Є. А. Могилевчик, командир і комісар партизанського з'єднання О. М. Сабуров і З. А. Богатир були нагороджені орденами I і II ступенів.

Всього орденом Богдана Хмельницького відбулося нагороджень: I ступеня — 323, II ступеня — близько 2400, III ступеня — понад 5700¹⁵.

Поряд з окремими особами, орденом Богдана Хмельницького нагороджені сотні військових колективів, в тому числі I ступеня — 10, II ступеня — 850, III ступеня — 216¹⁶. На 68 Бойових прапорах, що майоріли над колонами фронтовиків на Параді Перемоги, були прикріплені світло-сині, кольору дніпровської води, стрічки ордена Богдана Хмельницького¹⁷.

Нині під цими прапорами — сини й онуки фронтовиків, які гідно продовжують традиції ушлавлених військових частин, добиваються високих успіхів у бойовій і політичній підготовці.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

⁸ Ведомости Верховного Совета СССР, 1947, № 3 (263), 19 янв.

⁹ Ведомости Верховного Совета СССР, 1944, № 4 (264) 23 янв.

¹⁰⁻¹¹ 17-я воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены.—М., 1972, с. 97—98.

¹² Ведомости Верховного Совета СССР, 1944, № 2 (262), 13 янв.

¹³ Ведомости, Верховного Совета СССР, 1944, № 5 (265), 27 янв.

¹⁴ Ведомости Верховного Совета СССР, 1944, № 24 (284), 1 мая.

¹⁵ Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР. М., 1978, с. 71.

¹⁶ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны.—М., 1968, с. 378.

¹⁷ Красная звезда, 1973, 10 окт.

ПРЕДСТАВНИЦТВО УКРАЇНИ І КРИМУ НА ІV НАДЗВИЧАЙНОМУ ВСЕРОСІЙСЬКОМУ З'ЇЗДІ РАД

Четвертий Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад, який відбувся в Москві 14—16 березня 1918 р., став важливою віхою в історії нашої країни. Він мав ратифікувати мирний договір, підписаний 3 березня радянською делегацією в Бресті. Від остаточного вирішення цього питання на з'їзді залежали доля соціалістичної революції та існування молодого Республіки Рад. У неймовірно складних умовах того періоду В. І. Ленін виявив виключну витримку, твердість, далекоглядне передбачення розвитку майбутніх подій, послідовно виступаючи за необхідність мирного перепочинку для Країни Рад. На Сьомому екстремому з'їзді РКП(б), що відбувся 6—8 березня в Петрограді, більшість делегатів пішла за вождем революції і рішуче засудила «лівих» комуністів та троцькістів, які штовхали партію на авантюристичний шлях.

На з'їзді Рад, в яких тоді ще були широко представлені дрібнобуржуазні партії, також відбулася гостра боротьба з основного питання про війну і мир. Під виглядом захисту Радянської влади меншовики, есери, анархісти, представники різних дрібнобуржуазних партій закликали до загального збройного повстання, до оголошення війни німецьким імперіалістам. З трибуни з'їзду ними проголошувалися провакаційні промови про зраду інтересів трудящих, зокрема українських, про загибель революції в разі підписання миру, про необхідність ведення революційної війни з метою визволення окупованої території і розгрому інтервентів. Та прийняти їх пропозицію, по суті, означало підписати смертний вирок Радянській владі, що відповідало б інтересам буржуазії та її підголосків.

Згадуючи про виключно напружену обстановку, яка панувала на з'їзді, делегат Катеринославської Ради, активний учасник революційних подій, член Комуністичної партії з 1903 р. С. І. Гоннер відзначала: «З усіх з'їздів, які я запам'ятала, це єдиний, на якому не чути було ні жартів, ні сміху, не було видно усмішок радості на обличчях. Відчувалося, що у всіх було велике духовне напруження, що кожен розуміє складну відповідальність перед країною, перед народом. Вирішувалася доля війни і миру, доля Радянської влади, доля революції»¹.

З'їзд Рад, всупереч сподіванням всіх ворогів миру, переважаючою більшістю голосів ратифікував Брестський мирний договір. Ленінська політика миру одержала міцну підтримку Рад країни і стала блискучою і переконливою перемогою партії більшовиків.

В літературі існують різні дані про кількість делегатів на цьому з'їзді та їх партійну приналежність. На третьому його засіданні головуєчий Я. М. Свердлов оголосив відомості мандатної комісії, згідно з якими основний склад з'їзду становили більшовики — 795 і ліві есери — 283². Наступного дня, 17 березня, в «Известиях ВЦИК» були вміщені ці дані, які згодом увійшли в ряд нормативних видань³. Проте вказані числа не були повними, оскільки на з'їзді відзначалося, що більш точні дані «будуть опубліковані пізніше...»⁴.

Стенографічний звіт матеріалів ІV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад, опублікований у 1920 р., містив у додатку більш точні відомості про делегатів: 814 більшовиків з вирішальним і 40 з дорадчим голосом, 238 лівих есерів з вирішаль-

¹ Гоннер С. Від березня 1917 до березня 1918 року.— Борці за Жовтень розповідають: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині.— Дніпропетровськ, 1957, с. 60.

² Стенографіч. отчет 4-го Чрезвычайного съезда Советов рабочих, солдатских, крестьянских и казачьих депутатов.— М., 1920, с. 64.

³ История гражданской войны в СССР.— М., 1957, т. 3, с. 120; История КПСС.— М., 1967, т. 3, кн. 1, с. 550; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия.— М., 1968, с. 460.

⁴ Стенографіч. отчет 4-го Чрезвычайного съезда Советов., с. 64.

ним і 18 з дорадчим голосом, а всього делегатів з вирішальним — 1166* і дорадчим — 80. Загальна ж кількість делегатів становила 1246 чол. Ці дані, як такі, що найбільш повно відбивали склад з'їзду, увійшли в останні енциклопедичні видання⁵. В спеціальній праці Т. Д. Іонкіної подаються дещо інші дані про склад з'їзду. За її підрахунками, в роботі з'їзду взяли участь не менш як 1277 делегатів, які були посланцями 615 Рад країни. З них 856 чол. (67%) належали до партії більшовиків⁶.

На жаль, в історичній літературі відсутні точні відомості про число Рад і делегатів від України на цьому з'їзді. На думку Т. Д. Іонкіної, Україну (разом з Бессарабією) представляли 164 делегати: 107 більшовиків і співчуваючих їм, 47 лівих есерів і співчуваючих останнім, 9 правих есерів, меншовиків та бундівців, 1 представник УСДРП⁷. А в згаданій вище праці вона наводить загальну кількість делегатів від національних районів країни — України, Білорусії, Прибалтики, Бессарабії, Кавказу і Середньої Азії — всього 191 чол. Це число навіть стосовно України виглядає явно заниженим. А між тим, визначення точних даних про Ради України та їх делегатів на з'їзді має важливе значення. Тим більше, що українська делегація відіграла на з'їзді досить значну роль. Переважна більшість комуністів України рішуче підтримала ленінський зовнішньополітичний курс, спрямований на мирний перепочинок. Так, Харківська більшовицька організація напередодні VII Екстреного з'їзду РКП(б) переглянула свою попередню ліво-революційну платформу і висловилася на підтримку ЦК більшовицької партії і Раднаркому. Аналогічну позицію зайняла і Катеринославська більшовицька організація. На спільних зборах міського комітету РСДРП(б) з представниками районних партійних і заводських комітетів та більшовицької фракції Ради 5 березня була ухвалена резолюція, у якій зазначалося, що рішення ЦК партії і Раднаркому про підписання мирного договору «при становищі, що створювалося, при даному співвідношенні сил диктувалося необхідністю...»⁸. Наступного дня газета катеринославських більшовиків «Звезда» вмістила спеціальну редакційну статтю «До моменту». «...Ми вважаємо, — говорилося в ній, — що правильним був вимушений крок підписання миру., війна нас зараз уб'є остаточно, а мир, хоча й тимчасовий, дасть нам широку можливість для майбутніх перемог».

На засіданні Севастопольського комітету РСДРП(б) і фракції більшовиків місцевої Ради ще 21 лютого 1918 р. була прийнята резолюція: «...Вважати тактику Ради Народних Комісарів цілком правильною, що відповідає інтересам революції, і висловлювати народному урядові повне і безумовне довір'я і підтримку»⁹. Такою ж за змістом була й схвалена «величезною більшістю» 7 березня на пленарному засіданні Румчероду* пропозиція більшовиків визнати «в даний час можливим укладення миру на запропонованих противниками умовах»¹⁰.

Уяву про ставлення до питання про мир на місцях в республіці дають анкети делегатів VII з'їзду РКП(б). В одній з них, заповненій представником Донецького обласного і Харківського комітетів РСДРП(б) Артемом (Ф. А. Сергеевим), на питання «Ставлення вашої організації до питання війни і миру, зокрема, ставлення самих мас» давалася така відповідь: «Під час виступів прихильників позиції Леніна.. (далі перелічувалися з'їзди і збори, на яких обговорювалося дане питання. — Ю. Г.) опоненти не зібрали серйозної опозиції»¹¹. А посланець від більшовиків Донецько-

* В підрахунках було допущено помилку — проставлено 1172, і ці дані широко увійшли в літературу. Див., наприклад: Советы в первый год пролетарской диктатуры. Октябрь 1917 г. — ноябрь 1918 г. — М., 1967, с. 159 та ін.

⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. — М., 1977, с. 668; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1983, с. 665.

⁶ Ионкина Т. Д. Всероссийские съезды Советов в первые годы пролетарской диктатуры. — М., 1974, с. 113, 118.

⁷ Ионкина Т. Д. Состав IV Всероссийского Чрезвычайного съезда Советов. — Вопросы истории, 1971, № 3, с. 203.

⁸ Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 года: Стенографич. отчет. — М., 1962, с. 339.

⁹ Там же, с. 335.

* Румчерод — Центральный исполнительный комитет Рад Румынского фронта, Черноморского флота і Одеської області, до складу якої входили Херсонська, Бессарабська, Таврійська, частини Подільської та Волинської губерній.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 23, арк. 17.

¹¹ Исторический архив, 1958, № 3, с. 26.

Юр'ївського металургійного заводу С. П. Філатов записав: «Укладення миру, оскільки цілковита небажаність і неможливість психологічно далі вести вбивчу війну,— ось погляд і ставлення населення нашої місцевості»¹². «Маси за мир» — відповів делегат І. П. Бондаренко від більшовиків Єнакієвого¹³. Представниці Севастопольської більшовицької організації Н. І. Островській належить такий запис в анкеті: «Схвалюючи політику Раднаркому і ознайомившись з фактичним станом наших військово-технічних сил, гадаємо, будемо безсумнівно за ратифікацію...»¹⁴.

Висловом позиції широких мас трудящих України стала полум'яна промова Артема на з'їзді партії 7 березня. «...Якщо ми зараз прийдемо на з'їзд Рад,— сказав він,— прийдемо представниками робітників, селян і будемо пояснювати широким масам населення, що потрібно оголосити війну Німеччині..., то ніхто нас не зрозуміє»¹⁵.

Делегати, що обиралися на з'їзд Рад, одержували чіткі інструкції щодо того, яку точку зору обстоювати¹⁶. Інколи такого роду накази фіксувались у відповідних документах. Так, в мандаті більшовика Ф. М. Мірошніченка, делегата Мар'ївської Ради, перелічувалися труднощі, які доводилося пережити робітникам, характеризувався катастрофічний стан промисловості й робився логічний висновок: «За таких умов війни не може бути»¹⁷.

Ленінський курс на мирний перепочинок активно підтримав не тільки робітничий клас, а й трудяще селянство. Зокрема, делегату Цареводарівської волосної Ради (Бердянський повіт, Таврійська губернія) більшовику В. С. Чуприні був даний наказ: «Стояти за мир, щоб то не стало... за Радянську владу народних комісарів і за невідділення України від решти Російської держави...»¹⁸.

В тих виключно складних умовах більшовики України не піддалися революційному фразерству, а виявили глибоке розуміння ситуації і продемонстрували свій послідовний пролетарський інтернаціоналізм. Делегації ЦВК Рад України 8 березня 1918 р. доручалося «вжити заходи по забезпеченню всіх радянських делегацій з України для виступу на з'їзді від імені всієї України»¹⁹. Представникам від республіки ставилося в обов'язок «керуватися декларацією, в основу якої покладено неможливість революційної війни для всієї Російської Федерації і необхідність продовження громадянської війни на Україні з українською буржуазією в особі Центральної ради і всіх елементів, що її підтримують»²⁰.

Всеукраїнський ЦВК Рад України дав делегації з республіки наказ, в якому зазначалося: «Умови мирного договору, що нав'язуються Російській Федерації грубою силою німецького імперіалізму, надзвичайно тяжкі й неймовірно ускладнюють соціалістичне будівництво робітничого класу і найбіднішого селянства. Ці умови миру особливим тягарем лягають на трудящі маси України, і ЦВК Рад України зобов'язує своїх делегатів виступити на з'їзді з енергійним декларативним протестом проти виставлення Німеччиною 6-го пункту мирного договору, безпосередньо спрямованого проти Радянської влади на Україні. Проте, беручи до уваги інтереси розвитку соціалістичної революції і вважаючи необхідним збереження і зміцнення соціалістичного Петербурга і Москви як вихідних пунктів світової революції, ЦВК Рад України з свого боку не знаходить можливим висловитися проти ратифікації мирного договору Російської Федерації з Німеччиною і Австрією й доручає своїм делегатам висловитися за ратифікацію цього мирного договору»²¹.

На зборах української делегації було доручено її керівнику, члену ЦВК В. П. Затонському оголосити «Декларацію українського ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і делегатів на IV-му Надзвичайному з'їзді від ра-

¹² Исторический архив, 1958, № 4, с. 36.

¹³ Исторический архив, 1958, № 3, с. 27.

¹⁴ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.: Сб. док. и материалов.— К., 1962, с. 684.

¹⁵ Седьмой экстренный съезд РКП(б), с. 86.

¹⁶ Див.: Ознобишин Д. В. От Бреста до Юрьева.— М., 1966, с. 200—201.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 3, спр. 31, арк. 285.

¹⁸ Там же, спр. 32, арк. 314.

¹⁹ Вестник УНР, 1918, № 39, 9 марта.

²⁰ Там же.

²¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти, с. 63—64.

дянських організацій України». У цьому виключному за змістом і важливістю документі, проголошеному на з'їзді 16 березня, зокрема, зазначалося: «Вважаючи необхідним закріплення соціалістичних завоювань Жовтневої революції і збереження Радянської влади як вогнища всесвітньої революції, ми, як представники однієї з частин Російської Федерації, не можемо висловитись проти ратифікації розбійницького «мирного» договору, незважаючи на те, що саме нас, українців, він б'є більш всього, вириваючи Україну проти волі українських селян і робітників з живого тіла Російської Радянської Федерації»²². В Декларації знайшли відображення інтереси та сподівання українських трудящих, глибоко переконаних, що панування буржуазних націоналістів та їх союзників, німецьких інтервентів, буде короткотрасним, і робітничо-селянська Україна знову буде в єдиному союзі радянських республік.

Більшовики України висловилися на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад за ленінську зовнішню політику миру. Вони проводили в життя обов'язкове для кожного члена партії рішення VII з'їзду РКП(б) щодо схвалення мирного договору, яке на своїх зборах підтвердила переважною більшістю голосів більшовицька фракція з'їзду Рад. Представники Рад України на з'їзді були серед тієї більшості делегатів, які схвалили ленінський зовнішньополітичний курс на мирний перепочинок. Цьому є багато підтверджень і, зокрема, такий факт. Серед делегатів з'їзду було поширено анкету з проханням висловити ставлення своїх Рад з деяких особливо важливих питань, зокрема, про війну та мир. Всього таких анкет було заповнено понад сто. На жаль, ці важливі документи розшукати не вдалося. Однак є коментар їх змісту в «Вестнике Народного Комиссариата внутренних дел», де зазначено, що в питанні про мир відповіді були однозначні: «Величезна більшість всіх Рад за мир. В прифронтовій смугі цей вотум загальний. Винятків немає, хоча саме ці Ради приступили до активної оборони. Питання вирішено остаточно»²³.

Безумовно, абсолютна більшість Рад України займала саме таку позицію. Про це свідчать не тільки вже згадані наказ та декларація, а й рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад (Катеринослав, 17—19 березня 1918 р.), який відкрився на другий день після завершення роботи IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад.

В. І. Ленін виключно високо оцінив позицію Рад України, які підтвердили своє ставлення до питання війни та миру, схваливши на II Всеукраїнському з'їзді Рад Брестський мирний договір. Виступаючи 29 квітня 1918 р. на засіданні ВЦВК з доповіддю про чергові завдання Радянської влади, В. І. Ленін порекомендував противникам миру «...пригадати голосування Всеукраїнського з'їзду Рад, перше ніж говорити, що здоровий південь був проти миру, а от втомлена, декласована, промислово-ослаблена північ була нібито за мир. ...Маса трудящих і експлуатованих, маса робітників, солдатів і селян, не відкидала миру»²⁴.

Все це ще раз підтверджує, наскільки важливим і необхідним є визначення числа делегатів від Рад України на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад. Досліджуючи це питання, автор ретельно проаналізував виданий додатком до матеріалів з'їзду список делегатів²⁵, а також анкети і мандати делегатів, які зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції в Москві (ф. 1235, оп. 3, спр. 24—32). Щоправда, не всі анкети збереглися, і підтвердження фактів щодо участі окремих делегатів доводилось встановлювати лише по відшуканих мандатах.

В кінці дня 13 березня, напередодні відкриття з'їзду, зареєструвалося 970 делегатів. З України на той час прибули 98 посланців Рад: з Харківщини — 34, Катеринославщини — 33, Херсонщини — 14, Таврії — 9, Полтавщини — 6, Київщини — 2²⁶.

В додатку до опублікованої стенограми з'їзду наведений загальний список 1217 делегатів, в якому зафіксовано 176 представників 94 Рад України. Однак він не повністю відбиває справжнє становище. В списку, наприклад, відсутні Артем і В. П. Затонський, які виступали на з'їзді, а також ряд інших делегатів. Проте цей список дає певну уяву про Ради України та їх делегатів на IV Всеросійському з'їзді Рад.

²² Там же, с. 67.

²³ Вестник Народного Комиссариата внутренних дел, 1918 г., № 11, 24 апр., с. 11.

²⁴ Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади: Засідання ВЦВК, 29 квітня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 36, с. 234—235.

²⁵ Стенографич. отчет 4-го Чрезвычайного съезда Советов., с. 83—103.

²⁶ Там же, с. 83.

Разом з тим у ньому допущено ряд неточностей, насамперед в географічних назвах. В списку зустрічаємо, наприклад, Алпатьєвську волосу Раду та її делегата Г. М. Перекрестова з вказівкою, що вона знаходиться в Бердянському повіті. Та складачі списку припустилися помилки, повторивши назву написаної вище Ради з Рязанської губернії. Архівні матеріали дають змогу уточнити, що в дійсності Григорій Миколайович Перекрестов (як сказано в анкеті, а в мандаті — Г. М. Перекрест) був посланцем Олександрівської волосної Ради (с. Степанівка, Бердянський повіт, Таврійська губ.).

Зустрічаються в списку й такі Ради, правильні назви яких встановити було неважко: Дружківська, Берестово-Кальміуська, Клишівська замість Друтовська, Березово-Кальмунська, Клишезовська тощо. Особливо багато помилок в прізвищах делегатів. Аналіз анкет і мандатів дає можливість внести певні корективи та уточнення, іноді досить істотні.

Та при всіх недоліках цей список допомагає встановити картину широкої участі Рад України в роботі цього виключно важливого в історії нашої країни форуму представників Рад. Суттєва його вада — відсутність партійності делегатів і визначення політичної спрямованості Рад. Такі відомості необхідні насамперед для того, щоб не тільки точно відповісти на питання, які саме Ради взяли участь в роботі з'їзду, а й якої орієнтації вони дотримувалися, якою була партійність окремих їх представників та делегацій України в цілому. Всі ці важливі питання допомогли з'ясувати анкети й мандати делегатів, що містять відомості про партійний склад Ради чи її виконкому. В деяких з них вказано й процентне співвідношення, хоча іноді не зовсім вірно. У відповідності з анкетними відомостями автором уточнювалися ці дані. Значно складніше було встановити процент більшовиків у тих Радах, які послали на з'їзд кількох делегатів різної політичної орієнтації, оскільки в ряді випадків їх дані були суперечливими. Деякі, очевидно, не знали точних відомостей і сповіщали приблизні, інші, можливо, керувалися кон'юнктурними міркуваннями, намагаючись прибільшити роль і значення своїх фракцій. Ретельно перевіряючи ці дані, співставляючи їх з становищем в Радах в кінці 1917 — на початку 1918 рр. за допомогою анкет делегатів III Всеросійського з'їзду Рад (січень 1918 р.)²⁷, матеріалів преси та ряду публікацій, автор вніс ряд уточнень щодо партійного складу деяких Рад.

Так, в анкетах делегатів Одеської Ради робітничих депутатів містяться суперечливі дані про партійний склад її виконкому на березень 1918 р. Відомо, що у ньому в результаті листопадових виборів 1917 р. більшовиків налічувалося 40% (28 з 70 чол.)²⁸. Виконком, як правило, формувався на пропорційній основі, віддзеркалюючи становище різних партій в Раді, хоча П. І. Гарчев, наприклад, твердить, що в січні — лютому 1918 р. в даній Раді більшовиків було «близько 1/3 всіх депутатів»²⁹. 25 січня 1918 р. відбулись перевибори виконкому, але, на жаль, відповідних даних у цього ж автора немає³⁰.

Однак збереглися п'ять анкет делегатів Одеської Ради робітничих і солдатських депутатів на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад. З них відібрані дві, що належать більшовику А. Л. Агаларову і лівому есеру С. О. Горохову, оскільки вони найбільш повно відобразили становище в Раді, а їх основні показники щодо цього співпадають. На підставі цих та вищенаведених даних більшовицька фракція виконкому Одеської Ради визначена 48% (36 з 74 чол.).

Ці та інші дані й внесені автором до таблиць № 1 та № 2, що наводяться нижче.

Як видно з першої з них, Румчерод на з'їзді був представлений 16 делегатами. Така їх порівняно велика кількість пояснюється тим, що Румчерод об'єднував значне число Рад Одеського військового округу. На першому його з'їзді в травні 1917 р. взяли участь делегати від 35 Рад³¹, на другому — в грудні 1917 р. — від 41 Ради *

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 2, спр. 34—39.

²⁸ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р.—К., 1974, с. 248.

²⁹ Гарчев П. И. Состав Одесского Совета рабочих депутатов в 1917—1918 гг.—История СССР, 1968, № 5, с. 116.

³⁰ Там же, с. 117.

³¹ Известия Одесского Совета Р. Д., 16 мая.

* В повідомленні ЦВК Румчероду зазначалося, що на його II з'їзді «не було

а всього на кінець 1917 р. на зазначеній території діяло 66 Рад³² (за деякими даними — 80)³³.

Мандатна комісія IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад, очевидно, визнала за можливе надати представникам Румчероду права делегатів, оскільки 15 з них зустрічаються в опублікованому списку. В їхніх анкетах чисельність більшовицької фракції коливається від 40 до 67%, хоча відомо, що в Румчероді на його другому з'їзді було обрано з 180 членів 77 більшовиків, тобто 42,7%. На час скликання IV Всеросійського з'їзду Рад суттєвих змін в ньому не відбулося, тому автор взяв як визначальні ті дані, які містилися в анкетах більшості представників Румчероду на з'їзді — всього 181 член виконкому і 80 більшовиків у ньому (44%).

Звичайно, не всі питання, пов'язані з даною темою, вдалося вирішити з абсолютною точністю. Залишилися деякі неясності, які, очевидно, будуть з'ясовані в процесі дальшої роботи як самого автора, так й інших дослідників. Відкритим залишається питання, хто саме з представників Рад України мав на з'їзді вирішальний, а хто — дорадчий голос. Чи були серед них особи, яким мандатна комісія скасувала їх повноваження (серед усіх делегатів, наприклад, таких виявилось 48 чол.). Крім того, не все ясно з делегатами окремих Рад республіки.

У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на деякі моменти. Так, 8 березня 1918 р. ЦВК Рад України прийняв рішення про відправлення своєї делегації з трьох осіб на IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд, у якому не вказано конкретних прізвищ. Цілком природно, що одним з них був керівник української делегації В. П. Затонський. Очевидно, ним був й лівий український соціал-демократ Л. Д. Карабчук, як один з авторів тексту декларації і чие прізвище значиться в згаданому вище списку делегатів з'їзду. Це підтверджується анкетами В. П. Затонського і Л. Д. Карабчука. Серед архівних матеріалів є також анкета та мандат більшовика Я. Н. Дробніса й анкета лівого есера О. С. Амханицького як представників ЦВК Рад України. Наявні документи дають підстави твердити, що представників ЦВК Рад України було не 3, а 4. Всі вони враховані в таблицях.

Певні неясності існують, зокрема, щодо представників Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів. На її засіданні 10 березня на з'їзді було обрано шість делегатів: три більшовики — С. І. Гопнер, С. Д. Захаров і Г. А. Ковальов, лівий есер І. І. Глушков і, як сказано в інформації про засідання, представники правих партій — А. М. Фушман та О. М. Іцхакін³⁴. Однак бундівця А. М. Фушмана серед тих, хто брав участь у роботі з'їзду Рад, немає, а ім'я меншовика С. І. Зандера поряд з іншими названими особами, зустрічається в архівних матеріалах. Є згадка й про більшовика О. В. Галкіна, представника цієї ж Ради. Інших додаткових відомостей не вдалося виявити. Останні двоє і бралися автором до уваги при підрахунках.

Наведені нижче таблиці дають конкретну уяву про представництво України і Криму на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, в роботі якого взяли участь 210 делегатів від 111 Рад України, що свідчить про значну їх питому вагу серед усіх інших представників. Значну частину української делегації становили більшовики — 114 чол., або 54,2%, а разом із співчуваючими — майже 60%.

Вдалося визначити партійний склад 105-и Рад, з них у 66 (64%) більшовики користувалися абсолютною перевагою. Однак навіть в тих Радах, де вони формально становили менше половини їх складу (наприклад, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Юзівській міських Радах, Румчероді) представники ленінської партії вже тоді визначали політичний напрям органів влади на місцях. Багато з них і, зокрема такі, як Вознесенська, Гірсовська, Олександрівська, Північна, Ханженківська, Чистяківська, Ялтінська, де більшовики становили іноді третину складу, посилали своїми представниками на з'їзд виключно більшовиків, підкреслюючи цим, що саме вони відбивають позицію Ради щодо оцінки становища країни і перспектив її розвитку.

повного представництва від Рад...» (Держ. арх. Одеської обл., ф. 3829, оп. 1, спр. 9, арк. 91).

³² Гарчев П. І. Другий з'їзд Румчероду.— В кн.: Боротьба за владу Рад на Україні. К., 1977, с. 123.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 6, арк. 138.

³⁴ Вестник УНР, 1918, № 40, 12 марта.

Отже, все, викладене вище, дає підстави з повним правом твердити, що більшість Рад України на з'їзді схвалили ленінський зовнішньополітичний курс.

Понад половину — 109 делегатів (близько 52%), 70 більшовиків (61%) і значна частина Рад — 61 (майже 55%) представляли дві промислові губернії республіки і були посланцями основних загонів робітничого класу України. В місцевих органах влади великих пролетарських і торговельно-промислових центрів більшовики займали на той час міцні позиції і користувалися підтримкою широких мас трудящих. Разом з тим в Радах сільськогосподарських районів відбувався активний процес більшовизації. В багатьох повітових і волосних Радах, як видно з таблиці, більшовики стали партією, що визначала їх політичний курс. Таких Рад, де представники дрібнобуржуазних партій відігравали провідну роль, залишилися лічені одиниці. Вони не відбивали поглядів і настроїв широких мас трудящих. Їх збанкрутіле керівництво дедалі більше скочувалося у табір ворогів революції і Радянської влади. Ленінський курс на мирний перепочинок Країни Рад, на збереження бази соціалістичної революції, на зміцнення влади, народженої Великим Жовтнем, робітники і трудяще селянство України зустріли з глибоким розумінням і рішуче підтримали. Свій інтернаціональний обов'язок трудящі України, керовані партією більшовиків, виконали з честю.

Таблиця 1 *

Ради України та їх представники на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад

№№ п/п	Назва Ради	% більшовиків у Раді	Число делегатів Ради на з'їзді	Партійність делегатів
1	2	3	4	5
1	Бахмутська Р.р.д.	100	1 б.	
2	Бахмутська п.Р.р.с. і сел.д.	63	2 2 б.	
3	Бердянська п.Р.р.с. і сел.д.	51	2 1 б, 1 л.с.-р.	
4	Берестово-Кальміуська р.Р.р.д.	70	1 б.	
5	Бериславська (Херсон.г.)	40	1 л.с.-р.	
6	Білопільська (Харк.г.)	75	1 л.с.-р.	
7	Боківського гір. р-ну Р.	100	1 б.	
8	Валківська п.Р.р.с. і сел.д.	100	1 б.	
9	Василівська вол.Р.р.с. і сел.д. (Меліт.п., Тавр.г.)	нв.	1 сп.б.	
10	Великотокмацька (Тавр.г.)	53	1 а.-синд.	
11	Верхнянська підр.Р.р. і с.д.	9	1 м.	
12	Вовчанська п.Р.	50	1 с.-р.-макс.	
13	Вознесенська Р.р.д. (Катер.г.)	35	1 б.	
14	Гірсовська вол.Р. (Бердян.п.)	45	1 б.	
15	Горлівсько-Щербинівська підр.Р.р. і с.д.	68	2 2 б.	
16	Гришинська р.Р.р. і с.д.	25	2 1 б., 1 с.-р.	
17	Громівська вол.Р. (Дніпр.п., Тавр.г.)	66	2 2 б.	
18	Гуківська р.Р.	100	1 б.	
19	Донецько-Юр'ївська Р.р.с. і сел.д.	80	1 л.с.-р.	
20	Дружківська р.Р.р.с. і сел.д.	80	1 б.	
21	Дружківсько-Костянтинівська підр.Р.р. і с.д.	54	1 б.	
22	Євпаторійська п.Р.	75	2 1 нв, 1 м.-ін.	
23	Єлисаветградська п.Р.р. і с.д.	50	2 1 б., 1 л.с.-р.	
24	Єнакіївська р.Р.р. і с.д.	70	3 2 б., 1 м.	
25	Зіньківська п.Р.	77	1 1 сп.б.	
26	Зміївська п.Р. сел.д.	—	2 1 сп. л.с.-р., 1 л.с.-р.	
27	Ізюмська п.Р.р.с. і сел.д.	57	4 1 б., 2 л.с.-р., 1 сп. б.	

* У таблиці введено такі скорочення: Р.р.д. — Рада робітничих депутатів; Р.р. і с.д. — Рада робітничих і солдатських депутатів; Р.р.с. і сел.д. — Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів; губ. — губерньська; м. — міська; п. — повітова; вол. — волосна; р. — районна; підр. — підрайонна; б. — більшовик; л.с.-р. — лівий есер; сп.б. — співчуваючий більшовикам; а.-синд. — анархо-синдикаліст; м. — меншовик; с.-р.-макс. — есер-максималіст; м.-ін. — меншовик-інтернаціоналіст; нв. — невідомо; п.с.-р. — правий есер; укр. с.-р. — член УПСР; укр. с.-д. — член УСДРП.

продовження табл.

№№ п/п	Назва Ради	% більшо- виків у Раді	Число делега- тів Ра- ди на з'їзді	Партійність делегатів
1	2	3	4	5
28	Кадіївська підр. Р.р.с. і сел.д.	74	2	1 б., 1 л.с.-р.
29	Калинівська вол. Р.сел. і р.д. (Бах- мутський п.)	сп.б.100	1	сп.б.
30	Кальміуська р.Р.р.д.	100	2	2 б.
31	Катеринославська м.Р.р. і с.д.	54	7	4 б., 1 л.с.-р., 1 с.-р., 1 м.
32	Катеринославська губ.Р.р. і сел.д.	90	3	3 б.
33	Катеринославська п.Р. сел.д.	95	1	б.
34	Катеринославський п. з'їзд Рад. Тимчасове бюро	84	3	2 б., 1 нв.
35	Київська Р.р. і с.д.	68	1	б.
36	Клишівська Р.р. і с.д.	12	1	нв
37	Краматорська Р.р. і с.д.	40	2	1 б., 1 л.с.-р.
38	Кременецька Р.с.д.	100	1	б.
39	Кременчуцька п.Р.р. і с.д.	62	2	2 б.
40	Криворізька р.Р.р.с. і сел.д.	64	2	1 б., 1 м.
41	Купянська п.Р.р.с. і сел.д.	30	3	1 б., 1 л.с.-р., 1 м.-ін.
42	Курушанська вол. Р. (Бердян.п.)	100	1	б.
43	Лебединська п.Р.р.с. і сел.д.	50	3	2 б., 1 л.с.-р.
44	Лиманівська вол.Р. (Харк.п.)	60	1	б.
45	Лисичанська Р.р. і сел.д.	50	1	с.-р.-макс.
46	Лозово-Павлівська р.Р.р. і сел.д.	56	3	2 б., 1 сп.б.
47	Лозовська (Катер.губ.)	66	1	б.
48	Лозовський р.з'їзд Рад	35	1	б.
49	Лохвицька Р.р.с. і сел.д.	нв	2	1 с.-р., 1 нв.
50	Луганська м.Р.р. і с.д.	87,5	2	1 б., 1 нв.
51	Луганська р.Р.	нв	1	б.
52	Макіївська р.Р.р. і с.д.	60	1	б.
53	Маріупольська п.Р.	79	1	б.
54	Маріївська Р.р.с. і сел.д. (Катер.г.)	74	1	б.
55	Мглинська м.Р.р. і с.д.	4	1	л.с.-р.
56	Мглинська р.Р.р.с. і сел.д.	4	1	л.с.-р.
57	Миколаївська Р.р. і в.д.	42	3	1 б., 1 л.с.-р., 1 м.-ін.
58	Молочанська (Тавр.г.)	71	1	б.
59	Ніжинська п.Р.сел.д.	66	1	б.
60	Нікопольська Р.р.с. і сел.д.	56	2	1 б., 1 сп.б.
61	Новгород-Сіверська р.Р.с. і сел.д.	65	1	л.с.-р.
62	Одеська м.Р.р. і с.д.	48	5	2 б., 1 л. с.-р., 1 ан.-сінд., 1 бунд.
63	Одеська гарнізонна Р.с.д.	нв	1	нв
64	Одеська портова Р. військ. і мор.д.	75	1	б.
65	Одеська п.Р.сел.д.	67	2	1 л.с.-р., 1 сп.л.с.-р.
66	Одеський ЦВК спілки служб	20	1	л.с.-р.
67	Олександрівська п.Р.р. і с.д.	40	2	2 б.
68	Олександрівська вол.Р.сел.д. (Бердян.п.)	73	1	л.с.-р.
69	Олександрівська п.Р.р.с. і сел.д. (Херсон.г.)	25	2	2 л.с.-р.
70	Охтирська Р.р.с. і сел.д.	100	2	2 б.
71	Павлоградська м.і п.Р.р.с. і сел.д.	35	3	2 б., 1 л.с.-р.
72	Перво-Костянтинівська вол.Р.сел.д. (Дніпр.п., Таврійськ.г.)	70	2	2 б.
73	Перекопська Р.р.с. і сел.д.	54	1	б.
74	Пологівська вол. Р. (Олександр.п., Катер.г.)	100	1	сп.б.
75	Північна Р. (рев. затонів 4-х повітів Черніг.в.г.)	9	1	б.
76	Полтавська м.Р.р. і с.д.	35	2	2 л.с.-р.
77	Полтавська г.Р.сел.д.	33	1	1 л.с.-р.
78	Почепська р.Р.р. і с.д.	25	3	2 б., 1 л.с.-р.
79	Роменська п.Р.р.с. і сел.д.	43	3	2 б., 1 сп.б.
80	Румчерод	44	16	7 б., 6 л.с.-р., 1 с.-р., 1 п.с.-р., 1 м.
81	Рутченківська Р.р.д.	56	1	б.
82	Сватово-Лучська вол.Р. (Харк.г.)	76	1	л.с.-р.
83	Севастопольська м.Р.в. і р.д.	53	1	б.

закінчення табл.

№№ п/п	Назва Ради	% більшовиків у Раді	Число делегатів Ради на з'їзді	
			Партійність делегатів	
1	2	3	5	
84	Севастопольська п.Р.	47	2	2 л.с.-р.
85	Сімферопольський губ.з'їзд Рад Таврії	60	4	2 б., 2 л.с.-р.
86	Селезнівська вол.Р. (Катер.г.)	56	2	1 б., 1 нв
87	Синельниківська (Катер.г.)	74	1	б.
88	Старобільська п.Р.р.с. і сел.д.	43	3	1 б., 2л.с.-р.
89	Стародубська п.Р.р.с. і сел.д.	38	1	л.с.-р.
90	Старокостянтинівська Р.р. і с.д.	67	2	2 б.
91	Сумська Р.р. і с.д.	58	3	2 б., 1 сп.б.
92	Тростянецька (Охтир.п., Харків.г.)	54	2	1 б., 1 л.с.-р.
93	Харківська м.Р.р. і с.д.	50	5	4 б., 1 л.с.-р.
94	Харківська губ.Р.сел.д.	—	2	1 л.с.-р., 1 укр.с.-р.
95	Харківська п.Р.сел.д.	нв	1	укр.с.-д.
96	Ханжонківська підр.Р.	46	1	б.
97	Херсонська м.Р.р. і с.д.	39	2	2 б.
98	Херсонська губ.Р.сел.д.	40	2	2 л.с.-р.
99	Херсонська п.Р.сел.д.	32	5	1 б., 2 л.с.-р., 1 нв, 1 поалей-ціон
100	Хрустальська Р.р.д.	80	2	2 б.
101	Цареводарівська вол.Р. (Бердян.п.)	нв	1	б.
102	ЦВК Рад України	77	4	2 б., 1 л.с.-р., 1 укр.с.-д.
103	Черкаська Р.р.с. і сел.д.	22	1	м.
104	Чистяківська р.Р.р. і сел.д.	52	1	б.
105	Чистяківська Р.р. і сел.д.	26	1	б.
106	Чугуївська Р.р.с. і сел.д.	70	1	б.
107	Штерівська Р.р.с. і сел.д.	40	1	л.с.-р.
108	Штерівська р.Р. залізнич.д.	—	1	л.с.-р.
109	Юзівська Р.р. і с.д.	46	4	3 б., 1 м.
110	Юр'ївська вол.Р. (Бердян. п.)	33	1	л.с.-р.
111	Ялтинська п.Р.	40	1	б.

Таблиця 2

Представництво України на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад

№№ п/п	Губернії	к-сть рад	Число делегатів	Партійність делегатів										
				б.	сп. б.	л. с.-р.	с.-р.	п. с.-р.	с.-р. макс.	сп. л. с.-р.	м.	м.-ін.	ін. партії	нв
1	Катеринославська (з Донбасом)	43	72	52	4	6	2	—	1	—	4	—	—	3
2	Харківська	18	37	18	2	12	—	—	1	1	—	1	2	—
3	Таврійська	17	25	14	1	7	—	—	—	—	—	1	1	1
4	Херсонська	14	46	16	—	19	1	1	—	1	2	1	3	2
5	Чернігівська	8	10	4	—	5	—	—	—	—	—	—	—	1
6	Полтавська	6	11	4	2	3	1	—	—	—	—	—	—	1
7	Київська	2	2	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
8	Волинська	2	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	ЦВК Рад України	1	4	2	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—
Загалом:		111	210	114	9	53	4	1	2	2	7	3	7	8

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ)

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА УКРАЇНІ

Революційні земельні перетворення, безпосередньо здійснені після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, поклали початок створенню нового, соціалістичного способу виробництва у сільському господарстві нашої країни, дали можливість ліквідувати залишки кріпосництва, корінним чином змінити соціальну структуру села. Ці питання займають помітне місце в дослідженнях радянських учених. Тільки за останні 10—15 років історична наука на Україні поповнилася більш як 50 працями, присвяченими вивченню різноманітних аспектів теми. Серед них — монографії М. І. Ксензенка, Р. Д. Ляха, Б. К. Мигаля, І. К. Рибалки, І. В. Хміля, П. П. Телічука, Г. Ф. Чмиги, численні статті. Наявність значної кількості літератури з розглядуваної тематики свідчить про складність і багатогранність проблеми.

В історії революційних земельних перетворень можна виділити ряд найбільш важливих напрямків, які інтенсивно розробляються дослідниками. Одним з найвагоміших досягнень сучасної історіографії є висвітлення ролі В. І. Леніна, Комуністичної партії Радянського Союзу в розробці й втіленні в життя аграрної політики. В полі зору науковців залишаються питання створення аграрного законодавства республіки. Значну увагу вони приділяють вивченню практики здійснення революційних аграрних перетворень, проблемам націоналізації землі, ліквідації поміщицького землеволодіння, зрівняльному розподілу землі, зародженню соціалістичного сектора в сільськогосподарському виробництві, а також дослідженню соціально-економічних і суспільно-політичних наслідків проведених земельних перетворень.

У зв'язку з цим виникає необхідність підбити підсумки досягнутого, щоб мати чітке уявлення про загальний етап розробки проблеми, виявити ступінь розробленості окремих її аспектів, визначити найменш вивчені з них. Це — завдання історіографічних проблемних праць. Автор статті певною мірою прагне заповнити існуючу прогалину, привернути увагу дослідників до питань, які по-різному висвітлюються в науковій літературі, а саме: класового розшарування селянства напередодні соціалістичної революції, співвідношення двох соціальних воєн, земельної політики Радянської влади на Україні в 1919 р., загальних підсумків аграрних перетворень.

Важливе значення для істориків-аграрників, тих, хто вивчає питання про участь селянства у соціалістичній революції, є визначення соціальної структури українського села напередодні Великого Жовтня. Цю проблему ґрунтовно висвітлив у своїх працях М. А. Рубач¹. ґрунтовна обізнаність із статистичними матеріалами про землеволодіння (1905 р.) та його наступні зміни, сільськогосподарськими переписами 1916 і 1917 рр. дала йому можливість вперше в радянській історіографії масштабно розглянути соціальну структуру українського села. Він підрахував абсолютну кількість поміщицьких господарств, їх землеволодіння і землекористування, визначив співвідношення, що існувало між різними соціальними групами селянства, встановив ступінь їх забезпеченості надільною і купленою землею, худобою і реманентом, розглянув орендні відносини. Цифрові дані, введені М. А. Рубачем до наукового обігу, розроблена ним методика й нині широко використовуються дослідниками.

Разом з тим дальший розвиток науки висуває перед вченими нові завдання щодо більш детального вивчення соціальної структури селянства періоду імперіалізму, напередодні соціалістичної революції. За допомогою диференціації їх господарств лише за кількістю посівів, худоби й реманенту зробити це з необхідною глибиною не завжди можна. Справа в тому, що такий прийом не дає можливість врахувати якість землі, худоби і знарядь праці, зв'язок господарства з ринками збуту, характер господарювання. Це, напевно, й дало підстави назвати такий метод розмежування трьох класових груп селянства лише орієнтовним².

¹ Рубач М. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції.— Академія наук УРСР. Інститут історії і археології України. Наукові записки, 1943, кн. 1; його ж. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 року.— Академія наук УРСР. Інститут історії і археології України. Наукові записки, 1946, кн. 2; його ж. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.— К., 1956, с. 7—33.

² Рубач М. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції., с. 220.

Вирощування технічних культур (льону, коноплі, цукрового буряка, тютюну), з одного боку, вимагало посилення інтенсифікації праці у порівнянні із зерновим господарством, а, з іншого,— приносило більш значний прибуток з десятини посіву.

В процесі розвитку капіталізму на селі з'явилися «промислові» і змішані господарства. За даними земської статистики, 60% селянських дворів так чи інакше були причетними до промислів³. За кількістю землі вони, як правило, відносилися до нижчих соціальних груп, хоча за сумою прибутків належали до більш високих. До складу їх пасамперед слід включити власників млинів, крупорушок, промислових пасік, гончарних майстерень, крамарів.

В той же час не всі багатоземельні господарства належали до куркульських. Практика зрівняльного поділу поміщицьких земель і вилучення частини куркульських показала, що в українському селі існувало чимало багатоземельних, напівнатуральних господарств, які були власністю патріархальних родів. При групуванні ж за кількістю посівів вони потрапляли до розряду куркульських. Цю думку підтверджує і той факт, що бідняцьке господарство налічувало у своєму складі в середньому 4,9 душі, тоді як куркульське — 8,4⁴.

Розміри прибутку — найбільш загальний і універсальний показник економічної ефективності господарства — дає змогу врахувати всі зазначені вище нюанси. Ось чому В. І. Ленін, вважаючи за можливе застосувати методіку диференціації селянських господарств за посівом, рекомендував групувати їх за вартістю вироблених ними продуктів. Цей прийом він використав під час написання праці «Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві».

Цікавий метод дослідження розробив відомий радянський учений С. Г. Струмилін. Розглянувши економічні показники селянських господарств Європейської частини Росії, він відніс до бідняцьких усі господарства з річним прибутком до 220 крб., до середняцьких — від 220 до 550 крб. і до куркульських — понад 550 крб.⁵ Вказаний метод навіть при обмеженій кількості необхідних фактичних матеріалів дає можливість зробити більш ґрунтовними висновки про класову диференціацію селянства, ступінь проникнення капіталізму в сільське господарство України напередодні соціалістичної революції.

Варто зазначити, що обидва методи не суперечать один одному. Цікаво б було порівняти і результати, одержані за їх допомогою. У силу складних умов громадянської війни до особливостей революційних аграрних перетворень на Україні слід віднести їх довготривалість, багатоетапність. Першим був період від перемоги соціалістичної революції, встановлення Радянської влади у республіці до окупації її території німецькими та австро-угорськими військами. Найбільш ґрунтовно цей етап висвітлений у працях М. А. Рубача. Одна з останніх його статей присвячена дискусійному питанню про розгортання другої соціальної війни в українському селі⁶.

Останнім часом у науковій літературі неодноразово порушувалася проблема співвідношення двох соціальних воєн на селі в період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ряді досліджень було справедливо піддано критиці, як явно применшені, дані про кількість виступів трудящих селян проти куркулів. За офіційними матеріалами органів Тимчасового уряду, з усього числа селянських заворушень лише 7,3% були спрямовані проти куркульства. В деяких нових працях ця цифра зросла до 20%⁷, 30%⁸ і навіть 40—50%⁹. Окремі вчені роблять висновок про значне поширення другої соціальної війни, її наближення (за масштабами) до антипоміщицького руху. Безумовно, що в офіційних матеріалах Тимчасового уряду згадується лише про частину антикуркульських виступів, але,

³ Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Харьков. 1928, с. 55—56.

⁴ Рубач М. А. Класове розшарування селян України по землі..., с. 202.

⁵ Струмилині С. Г. Очерки экономической истории России.— М., 1960, с. 221.

⁶ Рубач М. А. Ленинский декрет о земле и развертывание второй социальной войны в украинской деревне (ноябрь 1917 — март 1918 гг.).— В сб.: Ленинский декрет о земле в действии.— М., 1979.

⁷ Осипова Т. Д. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1974, с. 169.

⁸ История СССР, 1969, № 3, с. 235.

⁹ Рубач М. А. Ленинский декрет о земле и развертывание второй социальной войны в украинской деревне..., с. 203.

очевидно, не слід переоцінювати їх загальний розмах. В історіографічній літературі вже висловлювалась подібна думка¹⁰. При вивченні співвідношення соціальних воєн на селі необхідно враховувати два фактори. По-перше, вирішальне значення має не стільки абсолютна кількість виявлених випадків антипоміщицьких чи антикуркульських заворушень, як їх зіставлення із загальним числом поміщицьких і куркульських господарств. Т. В. Осипова в одній із своїх статей навила дані про селянські виступи, що мали місце в Пензенській губернії. З 456 таких виступів проти куркулів було спрямовано 307 (64%). Але, відзначає дослідниця, вони охопили менш як 1% хуторян і відрубників усєї губернії¹¹. На необхідність врахувати цю обставину вказує й О. Д. Малявський¹². Нагадаємо, що за останніми підрахунками на Україні налічувалося 35,2 тис. поміщицьких і 518,4 тис. куркульських господарств¹³. Таким чином, навіть при однаковому числі антипоміщицьких і антикуркульських виступів частка поміщицьких маєтностей, які було зачеплено аграрним рухом, в 15 разів більше, ніж куркульських.

По-друге, треба звернути увагу на характер виступів першої і другої соціальних воєн. Якщо в першому випадку домінуючими є захоплення й перерозподіл земель, знищення поміщицьких маєтків, то в другому — обмеження експлуататорських можливостей: заборона оренди й купівлі землі у поміщиків, підвищення заробітної платні наймитам, встановлення контролю за куркульськими млинами і т. п. Тобто для першої соціальної війни характерними були більш радикальні, цілеспрямовані форми. Ключ до розуміння співвідношення, яке існувало між ними, дають праці В. І. Леніна. Володимир Ілліч неодноразово вказував, що в 1917 р. селянство «все в цілому повернуло проти поміщиків»¹⁴.

Як свідчать останні дослідження істориків-аграрників, першочерговим у справі здійснення ленінського декрету про землю і земельного законодавства була ліквідація поміщицького землеволодіння. Висловлене деякими дослідниками припущення про безпосередню антикуркульську спрямованість декрету про землю, зроблене на підставі своєрідного трактування його п'ятого пункту¹⁵, не знайшло у спеціалістів підтримки. Конфіскація куркульських земель пов'язується з розгортанням соціалістичної революції на селі, яка в Росії, за визначенням В. І. Леніна, впритул підійшла до села лише влітку 1918 р. і мала пряме відношення до загострення боротьби трудящих проти куркулів, організації і діяльності комбідів. Саме комітети бідноти в РСФРР і комнезамы в УСРР зробили вагомий внесок у справу конфіскації куркульських земель.

Факти свідчать про те, що виступи сільської бідноти проти заможної верхівки активізувалися в ході розподілу поміщицьких земель, а найвищого свого розмаху досягли в процесі землеустрою. Якщо поміщицьке землеволодіння на Україні було остаточно ліквідоване наприкінці 1920 — на початку 1921 рр., то обмеження куркульського землекористування продовжувалося до кінця 1923 р.

Зазначені вище рухи не були однаковими і за своїми наслідками. Якщо в результаті здійснення революційних аграрних перетворень поміщики повністю втратили засоби виробництва і були знищені як клас, то куркулів на той час ще зберігалися як клас і позбулися лише 4 млн. десятин¹⁶.

¹⁰ Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р.— Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1977, вип. 3, с. 99.

¹¹ Осипова Т. В. Всероссийский союз земельных собственников (1917) — История СССР, 1976, № 3, с. 119.

¹² Малявский А. Д. Крестьянское движение в России в 1917 г.— М., 1981, с. 325—326.

¹³ Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції.— УІЖ, 1981, № 11.

¹⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 39, с. 281.

¹⁵ В цьому пункті йдеться про те, що «земля рядових селян і рядових козаків не конфіскується». Дехто з дослідників вважає, що, бушімто, землі багатоземельних куркулів як не рядових підлягали конфіскації. Цікаво інтерпретує його (в праці «Год 1918-й») академік І. І. Мінц. Він пише: «Прямах вказівок на відчуження лишків куркульських земель в Декреті немає і не могло бути. Перед усім селянством стояло завдання знищити поміщицьке землеволодіння..., але потрібно було створити умови, щоб ніякі законодавчі акти не перешкождали боротьбі бідноти з куркульством. Цим завданням і відповідав наведений пункт Декрету про землю» (с. 268).

¹⁶ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.).— К.— Донецьк, 1975, с. 84.

Питання про дві соціальні війни на селі, боротьбу трудящого селянства проти буржуазії, контрреволюційну діяльність останньої вимагають дальшого вивчення. Вони тісно пов'язані з висвітленням роботи масових організацій — комбідів і комнезамів, деяких проблем партійного будівництва, політичної диференціації селянства, змін у соціальній структурі села.

Потребує певної деталізації питання про загальну кількість конфіскованих куркульських земель. Цифри, наведені в праці Р. Д. Ляха, є результатом екстраполяції обмежених вибіркових даних щодо всієї площі куркульських земель. Підтвердити їх або уточнити можна лише завдяки ретельному збиранню розрізаних фактів. На наш погляд, тут слід починати з визначення числа конфіскованих у куркулів земель по окремих губерніях і регіонах і згодом узагальнити ці матеріали. Як певний крок уперед у цьому напрямі слід оцінити роботу, проведену В. В. Калениченком. За його підрахунками, сільська буржуазія Лівобережжя втратила 1,5 млн. десятин землі*.

Важливим етапом у боротьбі за землю стала перша половина 1919 р., коли після розгрому військ буржуазно-націоналістичної Директорії і відновлення Радянської влади трудяще селянство змогло продовжити аграрні перетворення. В маніфесті від 29 листопада 1918 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України проголосив, що «всі землі поміщиків з усім живим і мертвим інвентарем повинні бути відібрані у поміщиків і безкоштовно передані селянам»¹⁷. Дальший розвиток це важливе положення здобуло в урядовій декларації від 25 січня 1919 року¹⁸. Таким чином, на Україні було відновлено дію декрету «Про землю», оголошено про конфіскацію всіх земель у великих власників-експлуататорів. Завдяки зрівняльному поділу вони повинні перейти в розпорядження безземельних і малоземельних селян. Таке рішення відповідало прагненням багатомільйонних мас трудящих і зустрівло їх одностайну підтримку.

Проте після прийняття в РСФРР «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» земельна політика на Україні зазнала істотних змін. Державні органи подбали про розвиток сільського господарства шляхом створення великих підприємств. III з'їзд КП(б)У у своїй резолюції із земельного питання зазначив, що найголовнішим завданням є «перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращим засобом для досягнення соціалізму в землеробстві, через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче»¹⁹. На Україні розгорнулося інтенсивне будівництво радгоспів, колективних господарств, для яких було зарезервовано значну частину колишніх поміщицьких земель. Перерозподіл їх для одноосібного користування відсувається на другий план.

В цілому в радянській історичній літературі правильно оцінено земельну політику 1919 р. Дослідники відзначили помилки, що мали місце в той період, показали, як КП(б)У виправляла їх. Проте в ряді праць простежується певний схематизм. Деякі вчені вважають, що начебто вже влітку 1919 р. ці помилки було повністю виправлено²⁰. Так, у докторській дисертації Р. Д. Ляха доводиться, що вони були допущені на початку 1919 р. Влітку того ж року практично на всій території України основна частина поміщицької землі була передана в користування бідноті. Такий підхід є певною мірою спрощеним. Адже, якщо виходити з указаної вище тези, не зовсім зрозуміло, чому на початку 1920 р. зміцнення союзу робітничого класу й трудящого селянства вимагало змін в аграрному законодавстві і чому протягом весни 1919—взимку 1920 рр. даному питанню особливу увагу приділяв В. І. Ленін. Підкресливши виняткову важливість заходів, розроблених Комуністичною

* Калениченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919—1923 гг.). Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. истор. наук.— Харьков, 1981, с. 21.

¹⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919 рр.). 36. док. і матер.— К., 1962, с. 41.

¹⁸ Там же, с. 59.

¹⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1918—1941). К., 1976, т. 1, с. 45.

²⁰ Історія Української РСР. К., 1977, т. 5, с. 382—383; Лях Р. Д. Осуществление ленинской аграрной политики на Украине (1917—1928 гг.). Автореф. диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Донецк, 1982.

партією з метою ліквідації допущених помилок, зазначимо, що вони були лише першими кроками в цьому напрямку. В цілому загальний напрям земельної політики влітку 1919 р. не зазнав радикальних змін. Новий декрет РНК УСРР про націоналізацію цукрової промисловості (16 травня 1919 р.) відкрив певні можливості для передачі селянству, як про це правильно говориться в «Історії Української РСР» (т. 5), значних площ, які раніше були залишені цукровим заводам.

Декрет був схвально зустрінутий. Але висновок зроблений авторами цього видання про те, що «в результаті його впровадження селяни дістали половину земель, які належали цукровим заводам»²¹, потрібно вважати передчасним. Щодо розгляданого періоду, то поки що дослідникам відомі лише окремі факти такої передачі землі. Загалом досліджуване питання залишається ще недостатньо вивченим.

Не відповідає дійсності «підкріплене» лише одним прикладом твердження Р. Д. Ляха про негайну передачу селянам земель, які раніше одержали радянські господарства.

26 травня ВУЦВК затвердив «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Цей документ, хоч і містив лідпункт про проведення зрівняльного поділу земель, але головним завданням земельної політики, як і резолюція III з'їзду КП(б)У, визначив будівництво суспільного сектора в сільському господарстві²². Варто уточнити, що і в резолюції Всеукраїнського з'їзду представників волосних виконавчих комітетів ідеться не про загальний зрівняльний розподіл поміщицьких земель як основу аграрної політики, а лише про розподіл частини їх. З'їзд закликав працівників усіх волосних виконавчих комітетів подати допомогу адміністрації радянських господарств²³.

М. К. Бойко справедливо зазначає, що в 1919 р. «...до кінця помилки і перекручення у земельній політиці на Україні не були виправлені: більша частина поміщицьких земель залишилась за радгоспами, цукровими заводами і колективними об'єднаннями, що не було викликано потребами. Навпаки, лінія на форсування створення радгоспів продовжувалась і далі»²⁴. Цю думку можна ілюструвати статистичними даними. Якщо на початку травня на Харківщині існувало 165 радгоспів з площею 50 тис. десятин, то влітку їх кількість зросла до 196, а розміри угідь — до 111 тис. десятин²⁵. Загальне число радгоспів по республіці за одними підрахунками досягло 1256, а за іншими — 1685²⁶.

Це — практичний результат лінії, яку проводили голова РНК УСРР Х. Раковський і нарком землеробства УСРР М. Мещеряков. Вони хибно вважали, що в умовах розрухи, громадянської війни одноосібне господарство не зможе успішно розв'язати продовольчу проблему, яка вкрай загострилась. «Якщо ми лишимося тими ж дрібними господарями — селянами, то ще довго будемо мучитися з продовольчим питанням...», — сказав у своєму виступі на III з'їзді Рад УСРР М. Мещеряков. — Тому перед нами стоїть завдання — взяти від землі все те, що тільки можна взяти. ...Єдиний вихід, єдина можливість піднести землеробство на відповідну висоту — це перейти від одноосібного господарства до господарства суспільного, товариського, соціалістичного»²⁷. Слід підкреслити, що в цьому випадку мова йшла не про абстрактну перспективу розвитку сільського господарства в майбутньому, а про необхідність його негайного усунювання. М. Мещеряков і Х. Раковський виходили тільки з міркувань економічного характеру, не пов'язуючи їх з політичними настроями селянства, здатністю здійснити соціалістичні перетворення. Х. Раковський відстоював свою думку про необхідність масового створення радгоспів і на VIII конференції РКП(б)²⁸, коли негативні наслідки кампанії нерозумного захоплення будівництвом радгоспів стали

²¹ Історія Української РСР, т. 5, с. 383.

²² Радянське будівництво на Україні..., с. 127.

²³ Там же, с. 139.

²⁴ Бойко М. К. Діяльність Г. І. Петровського в галузі здійснення ленінської земельної політики на Україні (квітень 1919—1920 рр.).— Вісник Київського університету, № 2, серія історія КПРС, 1968, с. 72.

²⁵ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.).— Харьков, 1966, с. 118.

²⁶ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны..., с. 198; Історія селянства Української РСР.— К., 1967, т. 2, с. 58.

²⁷ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Х., 1932, с. 151—152.

²⁸ Восьмая конференция РКП(б). Протоколы. М., 1961, с. 96.

очевидними. Саме за нерозуміння діалектичного, нерозривного зв'язку, що існує між економікою і політикою, й критикував В. І. Ленін Х. Раковського. Володимир Ілліч говорив: «З приводу промови т. Раковського доводиться сказати, що коли він заявив, що радянські господарства повинні бути основою нашого комуністичного будівництва, то це неправильно. Ні в якому разі так ставити справу ми не можемо. Ми повинні визнати, що тільки дуже невеличку частину культурних господарств ми повинні дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний»²⁹.

Глибокий аналіз становища, яке склалося на Україні в 1919 р., конкретні поради відносно виправлення помилок містилися у розробленій В. І. Леніним резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», затвердженій VIII конференцією РКП(б). Згідно з резолюцією, а також після неодноразових консультацій з В. І. Леніним у січні—лютому 1920 р. Всеукрревком розробив новий закон УСРР «Про землю», в основу якого було покладено принцип зрівняльного землекористування. Завдяки йому вдалося остаточно ліквідувати недоліки, які мали місце під час здійснення аграрних перетворень у 1919 р. Саме таку оцінку, висловлену в працях М. І. Куліченка, І. К. Рибалки, у статті М. К. Бойка, і слід вважати найбільш повною і об'єктивною.

Розглянута нами проблема тісно пов'язана з питанням про кількість землі, яку було розподілено між трудящими села у 1919 р. У науковій літературі з цього приводу поки що не існує єдиної точки зору. В «Очерках истории гражданской войны» (автор—М. І. Супруненко) йдеться про 5 млн. десятин, які перейшли в зрівняльне користування селянства України³⁰. Ці відомості вміщено в «Известиях ВУЦИК» (18 червня 1919 р.). Цифра—п'ять мільйонів десятин землі, яку одержали одноосібники,—згадується в другій книзі тритомника «Українська РСР в період громадянської війни». З нею погоджується й М. І. Ксензенко³¹.

Однак зустрічаються й інші дані. Так, у монографії В. В. Чигирик говориться про те, що в першій половині 1919 р. в особисте користування селянських мас України було передано 12 млн. десятин³². Г. Ф. Чмыга, посилаючись на попереднього автора, вміщує цей матеріал у своїй книзі³³. Про 8—9 млн. десятин йдеться в монографії І. К. Рибалки та в ряді спеціальних і узагальнюючих праць³⁴. Отже, ми маємо справу з різними точками зору на розглядувану проблему. Яка ж з них є більш вірогідною?

Дані, наведені М. І. Супрунком,—є підсумковими матеріалами Наркомзему. Надійність джерела і реальність результату не заперечувалися жодним з дослідників. Лише окремі з них вважали їх неповними. Що ж до документів, введених до наукового обігу В. В. Чигирик, то вони являють собою підрахунки, зроблені на основі матеріалів про зростання землезабезпеченості трудящого селянства України в 1919 р. Згідно з ними, в середньому по республіці загальна площа селянських господарств збільшилася на три десятини, що становило 12 млн. десятин землі. Висловивши сумнів щодо реальності цієї цифри, І. К. Рибалка довільно скоротив її до 8—9 млн. десятин. Автор не наводить жодних аргументів, які б засвідчили, чому він спинився на 8—9 млн., а не на іншому числі. Таким чином, дані про зростання землезабезпеченості селянських господарств було взято під сумнів вже І. К. Рибалкою. Пізніше П. М. Денисовець піддав їх критиці³⁵. На наш погляд, такі матеріали потрібно вважати не підсумковими, а розрахунковими. Вони наочно продемонстрували б, наскільки збільшилося селянське землеволодіння завдяки повному зрівняльному поділу

²⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 347.

³⁰ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны..., с. 199.

³¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.—К., 1968, т. 2, с. 237; Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919—март 1921).—Харьков, 1980, с. 10.

³² Чигирик В. За ленінським декретом.—К., 1964, с. 35.

³³ Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917—1929 гг.).—М., 1974, с. 44.

³⁴ Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.).—Харків, 1967, с. 146; Довгопол В. М., Рибалка І. К. Історія Української РСР. Епоха соціалізму.—К., 1982, с. 102; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні..., с. 45.

³⁵ Денисовець П. М. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр.—УІЖ, 1973, № 10, с. 146.

всіх колишніх поміщицьких, церковних і державних земель. Адже за винятком 2,5 млн. десятин, які відійшли в користування радянських господарств і цукрових заводів, таких земель на Україні залишилося саме 12 млн. десятин.

У науковій літературі існує думка про обмежений характер, який зрівняльний поділ мав у 1919 р. Про це свідчать архівні джерела. Наприклад, Прилуцький повітовий земвідділ до 17 липня з 46 поміщицьких маєтків 20 передав радгоспам і цукровим заводам³⁶. 13 травня 1919 р. повітова газета «Известия» (Гадяч) писала про те, що в Петрівській волості Гадяцького повіту з 1245 десятин націоналізованої землі селяни одержали лише кілька десятків. У Олексіївській волості Валківського повіту Харківської губернії радгоспи й цукрові заводи мали у своєму розпорядженні 5110 десятин, а селяни одержали 1355³⁷. Цікаві узагальнюючі дані про співвідношення загальної кількості землі, що підлягала землеустрою, і тієї частини, яку було розподілено, можна навести по Харківщині. В цій губернії налічувалося 1,2 млн. десятин поміщицьких, церковних, удільних земель³⁸. Р. Д. Лях помилково твердить, що всі вони були передані селянству³⁹. Насправді 200 тис. десятин займав ліс, який в 1919 р. розподілу не підлягав. Понад 300 тис. десятин належали цукровим, а ще 100 тис. — спиртовим заводам. 150 тис. десятин володіли радгоспи, артілі й комуни⁴⁰. Отже, селянство мало одержати лише 450 тис. десятин, або ж 37,5% усієї вилученої у власників землі. Подібна картина спостерігалася в Чернігівській та Подільській губерніях (відповідно 43,4% і 26%)^{*}. Узагальнюючих даних по інших губерніях не виявлено. Проте й наведені нами цифри свідчать про те, що розподілено менш як половину конфіскованих у поміщиків земель, в середньому — 33,6% по названих вище губерніях. Якщо використати метод екстраполяції цих матеріалів на всю кількість земель, що підлягали землеустрою, то виявиться, що селянство України мало одержати не більше 5—6 млн. десятин. В четвертому томі «Історії гражданской войны в СССР» відзначається, що після окупації України військами Денікіна поміщики повернули собі вісім мільйонів десятин землі⁴¹. Якщо взяти до уваги, що два з половиною мільйони десятин з них належали радгоспам і цукроварням, то на долю селянства залишиться п'ять з половиною мільйонів. Таким чином, факти схиляють до думки, що серед трудящих мас села було розподілено не 12 чи 9, а лише 5—6 млн. десятин.

І. К. Рибалка та Р. Д. Лях вважають цю цифру заниженою, оскільки вона стосувалася лише першої половини червня. Дослідники зазначають, що розподіл землі продовжувався і в наступні місяці, але необхідні матеріали до наркомзему надходили із запізненням. Проте факти зрівняльного поділу в липні — серпні зустрічалися рідко і, отже, значно вплинути на успішне завершення цього процесу не могли. В той час війська Денікіна вже захопили частину території республіки, і селянство втратило можливість брати поміщицьку землю.

Цифра 5—6 млн. десятин більш точно відбиває стан зрівняльного поділу в 1919 р., свідчить про його незавершеність. Саме значна кількість земель, що не потрапили до нього, призвела до тих вагань, якими характеризувалася соціальна поведінка селянства України протягом весни — влітку 1919 р. Вірне зауваження з приводу цього зробив в одній із своїх праць М. І. Куліченко. Він пише: «...В більшості повітів Харківщини земельне питання весною і влітку 1919 р. продовжувало залишатись одним з найгостріших... Недоліки в проведенні земельної політики дуже негативно відбилися на залученні трудящого селянства до соціалістичного будівництва»^{**}.

Підбиваючи деякі підсумки, можна сказати, що питання про результати зрівняльного поділу землі в 1919 р. залишається недостатньо дослідженим. Навіть у спе-

³⁶ Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні..., с. 101—102.

³⁷ Там же, с. 143.

³⁸ Там же, с. 107.

³⁹ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні..., с. 45.

⁴⁰ Куліченко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.) — Харьков, 1966, с. 119.

^{*} Підраховано автором за матеріалами, наведеними в названих вище працях І. К. Рибалки і Р. Д. Ляха.

⁴¹ История гражданской войны в СССР.— М., 1957, т. 4, с. 231.

^{**} Про це див.: Куліченко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов., с. 122.

ціальній праці І. К. Рибалки наведено підсумкові дані лише по деяких губерніях. Слід сподіватися, що більш глибоке вивчення проблеми по регіонах дасть змогу вченим остаточно вирішити її.

Детальний розгляд та аналіз наслідків здійснення земельної політики Радянської влади на Україні у 1919 р. продиктовані насамперед необхідністю повернути увагу істориків до питання про вплив аграрних перетворень на поведінку та дії селянства в окремі періоди громадянської війни. Воно тільки фрагментарно висвітлене в окремих наукових працях. Протягом 1918—1919 рр. як на Україні, так і на Дону, Північному Кавказі, Уралі, Сибіру ці перетворення завершити не вдалося. Саме там, як показав загальний хід громадянської війни, силами контрреволюції вдалося добитися тимчасових успіхів. Чи були ці явища взаємозв'язаними, або ж ми маємо справу з випадковим збігом обставин? Вчені підкреслюють думку про те, що подібна ситуація стала однією із серйозних причин коливання середняків — у бік контрреволюції⁴². Очевидно, тут проявилася загальна тенденція в психології селянства. Характеризуючи дії куркульських згай та банд протягом 1919 р., М. І. Супруненко зазначає, що найактивніше вони оперували в тих місцях, де органи влади найменшу кількість землі відвели для зрівняльного поділу, а переважну частину її залишили за радгоспами й цукровими заводами⁴³.

Цікаво було б проаналізувати не тільки загальні закономірності і відповіді на запитання, чому у досліджуваній період «селянство Уралу, Сибіру, України повертає до Колчака і Денікіна»⁴⁴, а й виявити їх специфіку, своєрідність у кожному з указаних вище районів.

Проблема взаємозв'язку аграрних перетворень із соціальною поведінкою селянства — одна з найактуальніших. Дослідники повинні розглянути її протягом всього процесу здійснення аграрних революційних перетворень: від прийняття декрету «Про землю» до завершення часткового вилучення й перерозподілу куркульських земель. Не менш важливо розглянути питання про вплив аграрної політики на політичні позиції, які займало селянство, а також її практичне здійснення контрреволюційними режимами, що тимчасово діяли на Україні в період громадянської війни.

Детальний аналіз аграрних програм буржуазних та дрібнобуржуазних партій (у порівнянні із земельною політикою більшовиків) показав би, чому вони опинилися в ізоляції, а, зрештою, зазнали краху. Це питання було поставлене ще в середині 60-х років⁴⁵, але й донині залишається відкритим.

Розгром денікінських військ і відновлення Радянської влади на Україні поклали початок завершальному етапу революційних аграрних перетворень. Трудящі маси села, очолювані Комуністичною партією, змогли ліквідувати поміщицьке землеволодіння, конфіскувати значну кількість куркульських земель, провести їх розподіл.

В монографіях М. І. Ксензенка, Р. Д. Ляха, Б. К. Мигаля, численних статтях окреслене широке коло проблем теми. Їх цінність полягає в тому, що вони дають можливість з певною точністю відповісти на головне запитання: яку ж кількість земель після здійснення ленінської аграрної політики було передано селянству?

Практично на нього прагнули відповісти всі дослідники. Проте їх оцінки мають певні розбіжності. В одних працях говориться про те, що селяни одержали 15 млн. десятин і зосередили у своїх руках 96% земельного фонду⁴⁶. В інших — мова йде відповідно про 21,7 млн. і 23 млн. десятин землі⁴⁷.

⁴² Васильковський О. А. Проблематика истории гражданской войны на Урале в современной исторической литературе.— Вопросы историографии гражданской войны на Урале.— Свердловск, 1967, с. 84; Ермолин А. П. Революция и казачество (1917—1920 гг.).— М., 1982, с. 94, 107.

⁴³ Супруненко М. І. Борьба трудящих Украины против денкищины.— К., 1979, с. 31.

⁴⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 16.

⁴⁵ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны..., с. 287.

⁴⁶ Історія селянства УРСР. К., 1967, т. 2, с. 72; Історія Української РСР. У восьми томах. К., 1977, т. 5, с. 463; Рибалка І. К., Довгопол В. М. Історія Української РСР. Епоха соціалізму, с. 131; Розвиток народного господарства Української РСР 1917—1967. В двох томах.— К., 1967, т. 1, с. 115, 122.

⁴⁷ Березовчук М. Д. Перші соціалістичні перетворення на селі. К., 1976, с. 127; Ленінський декрет «О земле» и современность.— М., 1970, с. 101; Кувшинов П. Здійснення перших ленінських декретів на Україні.— К., 1973, с. 57; Тимо-

І, нарешті, існує третя група праць. В «Історії Української РСР» (т. 6) відзначається, що внаслідок аграрних перетворень з 36 млн. десятин земельного фонду України в безпосередньому користуванні селянства перебувало понад 31 млн. десятин, або 91,8%. Решта землі залишилася у розпорядженні держави⁴⁸. М. І. Ксензенко і Р. Д. Лях зробили висновок, що в результаті аграрних перетворень безземельним і малоземельним селянам республіки було передано 11,8 млн. десятин⁴⁹.

Б. К. Мигаль і В. П. Данилов дотримуються точки зору авторів «Історії Української РСР» (т. 6). Разом з тим до суми угідь, одержаних селянством, вони включають і колонізаційний земельний фонд (11772 тис. десятин + 1420,5 тис. = 13192,5 тис. десятин)⁵⁰. У такому випадку кількість закріпленої за селянськими господарствами землі перевищуватиме 31168,3 тис. десятин, тобто на розмір колонізаційного фонду.

Отже, в науковій літературі існує думка, що в результаті здійснення ленінської аграрної політики на Україні селянство отримало від 11,8 млн. до 23 млн. десятин. За цим показником всю сукупність праць з розглядуваної проблеми можна умовно поділити на три вищезгадані групи.

Звернемо увагу на дані, наведені в працях другої групи, — 21,7—23 млн. десятин. На наш погляд, вони значно завищені і не є наслідком конкретного вивчення процесу аграрних перетворень. Методику їх пошуку не розкрито в жодній із зазначених монографій. Швидше, дослідники обчислили їх шляхом механічного вилучення із загальної земельної площі селянського надільного землеволодіння республіки. Якщо ж припустити, що селянство України одержало 21,7 млн. десятин, то разом з його дореволюційним землеволодінням, навіть без врахування державного земельного фонду, ця кількість землі на вісім мільйонів десятин перевищує загальний розмір сільськогосподарської площі республіки. Очевидно, вказана цифра не проливає світло на підбиття підсумків аграрних перетворень.

Аналіз і порівняння узагальнюючих даних першої і третьої груп праць свідчить, що вони базуються на статистичних матеріалах Наркомзему УСРР. Їх відмінності є наслідком різної інтерпретації цих документів, врахування чи нехтування фактів, які свідчать про те, що передача землі селянам була не одноразовим актом, а довготривалим процесом. Як відомо, завершальний етап аграрних революційних перетворень припав на початок 1920 р., а завершився в 1923 р. Проте і протягом наступних років, практично до початку масової колективізації, держава продовжувала передавати селянству окремі види земельних угідь.

У 1923 р. Наркомзем України опублікував підсумки революційних аграрних перетворень. Вони засвідчили про те, що трудяще селянство мало 31 168 346 десятин землі (91,8% усіх сільськогосподарських угідь республіки), решту — 2 788 287 десятин (8,2%) — становили державний земельний фонд, який, у свою чергу, було поділено на дві майже рівні частини: запасний колонізаційний фонд і землі радгоспів, цукрових заводів та інших державних установ. У порівнянні з дореволюційною площа селянських земель збільшилася на 11 772 744 десятини⁵¹.

Деякі дослідники відносять до селянського землекористування запасний колонізаційний фонд (1420,5 тис. десятин), що підвищує частку їх угідь у загальному сільськогосподарському фонді до 96%, а кількість переданих селянам земель — до 13,2 млн. десятин. З подібними підрахунками можна погодитися за умови, що до рук селянства запасний фонд перейшов лише у 1924—1928 рр. У 1925 р. за рішенням уряду республіки вони одержали 1,4 млн. десятин лісу, з яких 400 тис. — пішло під розкорчування (в 1926—1928 рр. — ще кілька тисяч десятин землі з державного зем-

шенко М. В. Діяльність сільських органів Радянської влади на Україні по розв'язанню земельного і продовольчого питань (травень—грудень 1920 р.) — Питання історії народів СРСР, вип. 6.— Харків, 1969, с. 50.

⁴⁸ Історія Української РСР.— К., 1977, т. 6, с. 70.

⁴⁹ Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919—март 1921 гг.).— Харьков, 1980, с. 139; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні..., с. 77.

⁵⁰ Мигаль Б. К. Великий Жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні.— Вісник Харківського університету, № 150,— Харків, 1977, с. 25; Данилов В. П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской революции. Ленинский декрет о земле в действии. Сборник статей. М., 1979, с. 306—307.

⁵¹ Підсумки аграрної революції на Україні. Харків, 1923, с. 3.

фонду). За підрахунками Б. К. Мигаля, на 1928 р. трудящі маси села отримали з колишнього нетрудового фонду 14,4 млн. десятин⁵².

Таким чином, у працях першої групи наведено цифри (близько 15 млн. десятин), які характеризують процес зростання селянського землекористування на кінець 20-х років, а третьої — зафіксовано результати розширення земель селян на момент завершення зламу старих аграрних відносин. Певно, цей фактор слід враховувати дослідникам, а наслідки перетворень приводити у відповідність з досліджуванним періодом або певним чином зумовлювати їх.

Огляд літератури з аграрної тематики свідчить про те, що науковці нашої країни приділяють значну увагу розглядуваному питанню. Високий науковий рівень досліджень, велика джерельна база, сучасна методологія пошуку — ось характерні риси нових історіографічних праць з проблеми. Все це дає можливість зробити висновок, що в порівнянні з попереднім періодом історики-аграрники зробили помітний крок уперед.

Звичайно, не всі аспекти розглянутої автором огляду теми вивчені з достатньою глибиною. Ще зустрічається і певна полярність поглядів та окремих оцінок. Деякі питання вимагають більш глибокого висвітлення, зокрема, про вплив «воєнно-комуністичних» заходів на формування аграрної політики і її здійснення, роль комітетів бідноти у проведенні земельних перетворень, становище індивідуального селянського господарства в роки громадянської війни, переходу до непу та т. ін. Їх розробка, безумовно, сприятиме створенню узагальнюючих праць з історії селянства республіки періоду громадянської війни.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

---

⁵² Мигаль Б. К. Великий Жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні, с. 31.

И. И. Николаенко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КПСС ПО ВНЕДРЕНИЮ В ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ДОСТИЖЕНИЙ НАУКИ И ПЕРЕДОВОГО ОПЫТА.

— К., Головное издательство
издательского объединения «Выща школа»,
1983. — 208 с.

Комуністична партія приділяє велику увагу розвитку науки, посиленню її впливу на економіку, впровадженню у виробництво передового досвіду. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК партії відзначив, що великі резерви в народному господарстві «треба шукати в прискоренні науково-технічного прогресу, широкому і швидкому впровадженні у виробництво досягнень науки, техніки і передового досвіду»¹.

В зв'язку з цим вивчення і узагальнення досвіду діяльності КПРС, її місцевих партійних організацій по прискоренню науково-технічного прогресу, інтенсифікації суспільного виробництва і підвищенню його ефективності не тільки становить науковий інтерес, а й має важливе політичне і практичне значення.

Певний вклад у дослідження цієї проблеми вносить рецензована праця, в якій розглядається багатогранна організаторська і політична діяльність партійних організацій України по зміцненню співдружності вчених і виробників, узагальненню і впровадженню у виробництво передового досвіду, нових форм соціалістичного змагання в умовах розвинутого соціалізму. Вибір автором цієї теми зумовлений як її актуальністю, так і недостатнім її висвітленням в історико-партійній літературі.

Спіраючись на марксистсько-ленінську теорію і методологію, аналізуючи широке коло джерел і спеціальну літературу, автор всебічно розкриває обрану ним тему. Вдалою, на наш погляд, є структура книги, яка дає змогу показати весь комплекс питань організаторської і політичної роботи партії.

Автор досить широко розкрив вироблений ЦК Компартії України чіткий механізм партійного керівництва впровадженням науки і передового досвіду у виробництво, управлінням наукою, підвищенням ефективності її досліджень. У республіці за допомогою братніх радянських народів створено великий науковий потенціал: понад 800 науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів і більш як 7 тис. виробничих лабораторій, в яких працюю-

ють близько 200 тис. науковців, у тому числі 5 тис. докторів і близько 60 тис. кандидатів наук (с. 18, 20). У книзі узагальнено досвід діяльності партійних комітетів по мобілізації колективів учених і виробників на ефективне використання цього потенціалу.

В книзі чітко визначено фактори, які сприяють підвищенню ефективності запровадження науки і передового досвіду — вдосконалення економічних методів господарювання, форм управління наукою, планування і стимулювання. Нині в республіці діє чітка система управління наукою і науково-технічним прогресом. Постійно вдосконалюються організаційні форми. Відповідно до вимог XXVI з'їзду КПРС на Україні вжито заходів, спрямованих на поліпшення діяльності Держплану, міністерств, відомств, Академії Наук УРСР (с. 36—37).

Ефективною формою зв'язків науки з виробництвом є виробничі й науково-виробничі об'єднання, вперше створені на Україні в 1976 р. Наприкінці 1979 р. у республіці вже функціонувало 873 таких об'єднання, які випускали 56% промислової продукції (с. 48). На багатому фактичному матеріалі автор показує, як вони зміцнюють структуру і поглиблюють спеціалізацію виробництва, концентрують сили і кошти для розв'язання великих технічних проектів, збільшують можливості господарського маневру, підвищують ефективність управлінських рішень. Цьому сприяло вдосконалення структури парторганізацій об'єднань, підвищення рівня і поліпшення форм їх організаторської і політичної роботи (с. 38—48).

Автор справедливо відзначає, що важливою ланкою системи управління науково-технічним прогресом, прискорення впровадження у виробництво наукових розробок стали республіканські цільові комплексні науково-технічні програми. В одинадцятій п'ятирічці в республіці їх здійснюється шість: «Метал», «Матеріаломісткість», «Енергокомплекс», «Агрокомплекс», «Цукор», «Праця». На жаль, зовсім не відображено хід їх виконання.

Значну увагу в книзі приділено проблемам вдосконалення стилю роботи партійних організацій згідно з вимогами XXVI з'їзду партії і листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС. Автор наводить цікаві дані, що свідчать про ефективність роботи громадських органів, створених при партійних комітетах і первинних парторганізаціях підприємств і науково-дослідних установ. Ради, комісії, секції, міжгалузеві оперативні групи продуктивно займалися питаннями відбору, впровадження наукових досліджень і передового новаторського досвіду.

В монографії висвітлюється багатогранна організаторська і політична діяльність

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 8.

партійних організацій по розвитку таких факторів прискорення науково-технічного прогресу, як соціалістичне змагання і рух за комуністичне ставлення до праці. На численних прикладах І. І. Николаєнко показує, що згідно з генеральним курсом, виробленим XXVI з'їздом КПРС, партійні організації головну увагу учасників змагання зосереджують на підвищенні якості роботи, залученні до науково-технічної революції всіх працюючих, орієнтують їх на високі кінцеві народногосподарські результати (с. 75—120). У книзі глибоко аналізується діяльність обкомів, міськкомів, райкомів партії, первинних парторганізацій по виробленню науково обгрунтованих планів і зобов'язань, вдосконаленню критеріїв оцінки результатів трудового суперництва.

Цінним у монографії є й те, що в ній відображено зростання соціального ефекту змагання, підвищення його виховного значення. Це особливо стосується руху за комуністичне ставлення до праці, учасники якого орієнтуються на досягнення найбільш високих у країні і в світі техніко-економічних показників. Автор підкреслює, що головною особливістю цього руху є боротьба за оптимальне поєднання переваг розвинутого соціалізму з досягненнями науково-технічної революції, підвищення продуктивності праці, формування нових, комуністичних відносин, залучення широких мас трудящих до управління виробництвом (с. 156—158). Автор показує, що, закликаючи постійно вдосконалювати організацію змагання, партія вчить ретельно аналізувати й усувати причини невдач.

Значний інтерес становить дослідження автором діяльності партійних організацій по впровадженню передового досвіду як найважливішої умови підвищення ефективності виробництва і якості роботи. І. І. Николаєнко показує, як обкоми, міськкоми, райкоми партії добивалися, щоб позитивний досвід став надбанням кожного партійного комітету, трудового колективу.

В монографії висвітлюється досвід ряду

обласних партійних організацій по ідеологічному забезпеченню запровадження передового досвіду і створенню дійового контролю за цим процесом, по активізації діяльності рад економічного і соціального розвитку при місцевих партійних органах. Враховуючи, що ряд починів пов'язаний з вирішенням різних соціальних проблем, партійні організації багатьох виробничих колективів добилися включення у зобов'язання розділів, які передбачають поліпшення умов праці, будівництво житла і дошкільних дитячих закладів, розширення мережі профілакторіїв і будинків відпочинку. Це, як справедливо відзначає автор, допомагає уникнути плінності кадрів, порушень ритму виробництва, сприяє дальшому розвитку трудової, політичної і творчої активності радянських громадян (с. 199).

Найбільш широко розглядається робота по запровадженню у виробництво досягнень науки і передового досвіду Київської міської, Дніпропетровської, Донецької, Львівської, Харківської обласних партійних організацій, досвід яких був високо оцінений на квітневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

Позитивно оцінюючи рецензовану книгу, вважаємо за доцільне висловити автору деякі побажання і зауваження. Так, більше уваги слід було б приділити історіографії питання. На наш погляд, потребує ширшого висвітлення діяльність партійних організацій по створенню і використанню матеріально-технічної бази на підприємствах для проведення наукових досліджень. Бажано було б ґрунтовніше дослідити питання підготовки інженерно-технічних і робітничих кадрів, від яких залежить ефективність впровадження досягнень науки у виробництво.

В цілому ж, рецензована монографія є цінним здобутком історико-партійної науки і стане в пригоді не тільки науковцям, а й партійним і профспілковим працівникам.

Г. Я. ПОНОМАРЕНКО (Донецьк).

І. П. ЖЕРЕБЧЕНКО (Донецьк)

ИНСТИТУТ — ЗАВОД: ПОИСК ПРОДОЛЖАЕТСЯ.

(Сост. В. А. Беспяты, В. И. Гусев),
В. И. Посадский. Отв. ред.
В. В. Джемелинский). —

К.: Политиздат Украины, 1983. — 159 с.

У період розвинутого соціалізму Комуністична партія висунула й обґрунтувала лінію на більш глибокий поворот економіки країни до забезпечення швидко зростаючих матеріальних і культурних потреб радянських людей шляхом переведення народного господарства з переважно екстенсивних рейок розвитку на головним чином інтенсивні форми і методи його прогресу, до значного підвищення ефективності і якості суспільного виробництва.

Ключ до розв'язання цих завдань лежить у прискоренні науково-технічного прогресу, поглибленні інтеграції науки з виробництвом, в органічному поєднанні досягнень сучасної науково-технічної революції з принциповими перевагами соціалістичної системи господарства. Як зазначалося на XXVI з'їзді партії, «будівництво нового суспільства без науки просто неможливе»¹.

Здійсненню цього генерального курсу КПРС у роки десятої та одинадцятої п'ятирічок партійними організаціями і трудовими колективами м. Києва і присвячений рецензований збірник. У ньому, зокрема, йдеться про досвід міської, районних і

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 50.

первинних партійних організацій столиці республіки по прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню на основі цього ефективності суспільного виробництва.

Будучи за своєю формою і стилем викладу матеріалу науково-популярним виданням, ця книга водночас за глибокою науковою аналізою, обґрунтованістю узагальнень і висновків, практичних рекомендацій і змістом у цілому є науковою працею. Її автори — партійні і радянські працівники, вчені, господарські керівники, передовики виробництва — зуміли у стислій, але досить глибокій і яскравій публіцистичній формі розкрити суть і головні напрями роботи Київської міської партійної організації по прискоренню науково-технічного прогресу, зміцненню зв'язків науки з виробництвом, розробці й реалізації комплексних цільових науково-технічних програм, розвитку науково-технічної творчості трудящих.

Цільне місце у книзі відведено діяльності головного партійного штабу міста — міському Компартії України — по здійсненню сучасної науково-технічної політики КПРС. Як справедливо відзначається у статті секретаря міського комітету партії Д. В. Головка «Співробітництво вчених і виробничників — партійну увагу», що партійне керівництво науково-технічним прогресом являє собою постійний цілеспрямований процес плідного обміну думками, організації творчих дискусій, практичних експериментів, конструктивну критику наявних недоліків, а головне — постійну опору на найширші трудящі маси (с. 15—16). В статті переконливо показано, як саме міський комітет партії досягає того, щоб не підняти керівні органи наукових установ та промислових підприємств і об'єднать, а здійснювати політичне керівництво ними (с. 13).

Розкриваючи систему партійного керівництва науково-технічним прогресом, що склалася в місті на протязі 70-х — початку 80-х років і позитивно зарекомендувала себе, автори збірника широко діляться досвідом роботи первинних партійних організацій наукових установ та промислових підприємств і об'єднать. Саме їм, як показано у статтях секретаря парткому виробничого об'єднання «Комуніст» І. І. Голишевського «Партком і науково-технічний прогрес», секретаря парткому ордена Трудового Червоного Прапора Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР М. С. Ковальченко та головного інженера дослідного конструкторсько-технологічного бюро цього ж інституту В. М. Крячека «Ефективність наукових розробок», належить вирішальна роль у здійсненні науково-технічної політики партії, оскільки вона знаходиться на передньому краї боротьби за перетворення науки у безпосередню продуктивну силу суспільства.

Грунтовно проаналізовані в збірнику такі відносно нові й ефективні форми і методи партійного керівництва прискоренням науково-технічного прогресу у промисловості, як створення науково-виробничих та учбово-науково-виробничих об'єд-

нань, організація при партійних комітетах на громадських засадах різноманітних комплексних і спеціалізованих комісій сприяння науково-технічного прогресу, бюро науково-економічного аналізу, робочих груп по впровадженню у виробництво найважливіших розробок вчених тощо.

Значне місце у книзі відведено узагальненню передового досвіду роботи партійних організацій по підвищенню ролі вчених у здійсненні науково-технічного всеобучу трудящих міста. Важливу роль у цій справі відіграли комплексні творчі бригади, дослідні лабораторії, комісії сприяння науково-технічного прогресу, конструкторські й економічні бюро, школи раціоналізаторської творчості, громадські інститути підвищення кваліфікації, народні університети, університети технічного прогресу, науково-консультаційні пункти тощо.

Заслуга авторів рецензованої праці, на нашу думку, полягає в тому, що вони зуміли подолати старий підхід до дослідження питань партійного керівництва науково-технічним прогресом як самотійним суспільним феноменом, який ще зустрічається у працях окремих авторів. У книзі переконливо показано неухильне поглиблення в умовах розвинутого соціалізму діалектичного взаємозв'язку, взаємозумовленості науково-технічного і соціального прогресу. Червоною ниткою через усю працю проходить ідея про те, що «прискорення науково-технічного прогресу — це не самоціль, а засіб підвищення ефективності виробництва», планомирного поліпшення умов життя радянських людей (с. 13). Цим самим зроблено правильний методологічний підхід до розуміння і дослідження складних, нерідко суперечливих питань партійного керівництва процесом поглиблення інтеграції науки і виробництва.

Рецензований збірник відрізняється від інших досліджень з даної теми своєю політичною заостреністю, чіткою класовою позицією його авторів. У ньому на багатому фактичному матеріалі, який вперше вводиться до наукового обігу, зроблено обґрунтований висновок про те, що в умовах удосконалення господарського механізму і певної його перебудови найдієвішою організаційно-економічною формою управління науково-технічним прогресом стали науково-виробничі об'єднання, оскільки саме в них досягається єдність планування, фінансування, обліку і стимулювання всіх ланок циклу «наука — виробництво» (с. 53). Дальший розвиток цей досвід знайшов у створенні з ініціативи партійних організацій міста учбово-науково-виробничих об'єднать, завдяки чому докорінно поліпшилася підготовка спеціалістів для народного господарства у вузах, збільшилась їх віддача виробництву. У 1982 р. в Києві успішно функціонувало 12 учбово-науково-виробничих об'єднать у складі яких діяло 21 промислове підприємство, 17 галузевих науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро, 14 інститутів АН УРСР і 7 вузів (с. 59).

У боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу, правильно відзначається у книзі, партійні організації Києва широ-

ко спираються на передовий досвід усієї країни, особливо таких провідних наукових і промислових центрів, як Москва, Ленінград, Новосибірськ, Мінськ та ін. (с. 39—40). У свою чергу, наголошують автори збірника, партійні організації, науковці і трудові колективи Києва самі займають провідні позиції в країні по розробці і здійсненню багатьох важливих науково-технічних програм, по-братньому діляться власним досвідом боротьби за перетворення науки у безпосередню продуктивну силу суспільства з працівниками всіх областей України, з трудящими інших радянських республік.

Певний інтерес рецензована праця становить для практичних працівників та ідеологічного активу республіки. В ній містяться чимало цінних рекомендацій, розкрито механізм партійного керівництва науково-технічним прогресом на сучасному етапі та головні напрями його вдосконалення. Книга є свого роду колективно створеним посібником поглиблення інтеграції науки з виробництвом в умовах переведення народного господарства на переважно інтенсивний шлях розвитку.

Достатньо обгрунтованим, на нашу думку, є також її головний висновок про те, що вирішальну роль у прискоренні темпів науково-технічного прогресу відіграють, по-перше, рівень партійного керівництва науково-технічним прогресом; по-друге, масштаби і глибина науково-дослідних праць як фундаментальних, так і прикладних; по-третє, швидкість реалізації досяг-

нень науки і техніки у масовому суспільному виробництві. Саме тому Київська міська партійна організація, виконуючи рішення XXVI з'їзду КПРС, листопадового (1982 р.) Пленуму її Центрального Комітету, всі свої зусилля спрямовує на даліше вдосконалення механізму партійного впливу на прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення взаємодії усіх ланок ланцюга «наукові дослідження — серійне виробництво», вдосконалення існуючих і пошук нових дієвих шляхів, форм і методів поєднання науки з виробництвом.

Проте рецензований збірник не позбавлений і окремих недоліків. На нашу думку, статті не всіх авторів написані в єдиному стилі, з однаковою глибиною аналізу фактичного матеріалу. Книга виграє, коли б у ній був повніше представлений досвід районних комітетів партії по здійсненню науково-технічної політики КПРС на сучасному етапі. Грунтовно розкривши форми і методи партійного керівництва розвитком, так би мовити, академічної і вузівської науки в місті, автори збірника значно менше уваги звернули на досвід партійного керівництва діяльністю галузевих науково-дослідних установ. Разом з тим, зазначені недоліки істотно не знижують в цілому високого наукового, ідейно-теоретичного рівня рецензованої праці.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ),
П. С. ПАЦУРКІВСЬКИЙ (Чернівці)

Р. Д. Слободянюк.
**ПАРТИЙНА ПУБЛИЦИСТИКА
НА УКРАЇНЕ ПЕРІОДА
ГРАЖДАНСКОЇ ВОЙНИ.**

Київ. Вища школа. Изд-во при Київ.
гос. ун-те, 1982, 174 с.

Питанням становлення й розвитку більшовицької преси на Україні у перші роки Радянської влади присвячено чимало історичних досліджень. Особливо активно розробляється ця проблематика протягом двох останніх десятиріч, що дало можливість всебічно оцінити роль преси у перемозі Великого Жовтня і захисті його завоювань. До наукового обігу введено величезну кількість цінних документальних матеріалів, що відкривають нові перспективи у вивченні форм і методів боротьби Комуністичної партії проти своїх політичних противників, за утвердження соціалістичного ладу. Важливе значення в цьому плані має, зокрема, аналіз партійної публіцистики того часу, вдала (в цілому) спроба якого зроблена в рецензованій монографії.

Друковані органи Комуністичної партії, обличчя яких визначали насамперед публіцистичні матеріали, відіграли значну роль у боротьбі проти внутрішньої та зовніш-

ньої контрреволюції, у згуртуванні трудящих України на засадах пролетарського інтернаціоналізму, в ідейному розгромі численних буржуазних та дрібнобуржуазних партій. Оскільки об'єктом дослідження є преса, воно становить інтерес не тільки для журналістів та істориків журналістики, а й для істориків партії, джерелознавців, партійних і радянських працівників.

Книга відкривається коротким нарисом розвитку більшовицької публіцистики на Україні з часів ленінської «Искры» до початку громадянської війни. Це полегшує читачеві шлях до глибшого розуміння проблем, що розглядаються в основній частині праці: роль партійної публіцистики у зміцненні місцевих парторганізацій і партій в цілому, в мобілізації трудящих на захист соціалістичної Вітчизни, в ідейній боротьбі проти націоналістичних партій, в економічному та державному будівництві на Україні в умовах громадянської війни. Основну увагу в монографії зосереджено на публіцистичній діяльності таких відомих партійних працівників, як Артем (Ф. А. Сергеев), А. С. Бубнов, В. П. Затонський, О. М. Коллонтай, Д. З. Мануїльський, Е. Й. Квірінг, М. М. Майоров, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, М. О. Савельєв та інші, багато з яких пройшли школу ленінської «Правды».

Характерною особливістю праці є детальний розгляд у ній численних газетних статей. Відзначаючи пропагандистську та контрпропагандистську силу цих матеріалів, автор справедливо наголошує, що велика їх частина не втратила своєї злободенності й нині. Тим часом вони здебільшого залишаються невідомими широкій громадськості. «Очевидно, — зазначається в книзі, — настав час зібрати й опублікувати у вигляді окремого збірника кращі зразки партійної публіцистики періоду громадянської війни. Це дало б змогу поставити їх у стрій, використовувати як гостру зброю в боротьбі проти ідеологічних противників» (с. 87). Безумовно, кожний, хто знайомий з більшовицькою пресою тих років, приєднається до цієї пропозиції.

Не вдаючись до однозначних оцінок рівня розробленості в монографії тих чи інших питань, все ж зазначимо, що деякі важливі проблеми, порушені автором, не дістали належного висвітлення. Так, монографія значно виграє б, коли б партійна публіцистика була розглянута в ній у тісному зв'язку з характером більшовицьких друкованих органів, орієнтованих на різні класи і професійні групи трудящих.

Як відомо, політичні противники більшовизму намагалися в той час зробити своєю опорою селянство, інтелігенцію та інших представників так званих «середніх верств» міст і сіл України. Буржуазні націоналісти за допомогою широкої мережі своїх партійних, професійних, культурно-освітніх та інших організацій розгорнули серед них шалену антирадянську агітацію. Тому становить значний інтерес розкриття форм і методів боротьби більшовицької преси за різні групи трудящих. Велику роль у цій справі відіграло, зокрема, створення друкованих органів, що виходили українською мовою і мовами національних меншостей, що жили на Україні, а також профільних видань — селянських, профспілкових, армійських, молодіжних та ін. Показово, що в загальній кількості більшовицьких газет частка тих із них, що виходили українською мовою, за нашими підрахунками, зростає з 2,5% у 1917 р. до 30,5% в 1920 р. (без врахування газет, що виходили двома мовами). Характер видань впливав на форму, аргументацію і стиль публіцистичних виступів, змушував шукати різні шляхи впливу на свідомість і поведінку представників різних соціальних груп, політичних партій і організацій. Важливість вивчення цих питань очевидна, і їх широке висвітлення в рецензованій книзі було б логічним. На жаль, автор обмежилася лише загальною короткою оцінкою ролі газет, що видавалися українською мовою (с. 76).

Недоліком монографії, до речі, властивим більшості праць з проблем періодичної преси України даного періоду, є досить вузька джерельна база. Так, майже не розглянута журнальна періодика, хоч у 1918—1920 рр. на Україні, за неповними даними, видавалося 378 журналів,¹ у то-

му числі десятки більшовицьких. Вони містять у собі воістину золоті розсипи партійної публіцистики. Багато з цих видань збереглося, щоправда здебільшого неповними комплектами. Для прикладу зазначимо, що лише в науково-довідковій бібліотеці Центральних держархівів УРСР, за нашими підрахунками, значиться 251 назва журналів, що виходили в республіці в 1918—1920 рр., у тому числі 69 — більшовицьких. Сотні таких видань зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, книгосховищах Москви, Ленінграда, Харкова, Одеси та деяких інших міст. На наш погляд, автор даремно відмовилася від систематичного аналізу журнальних матеріалів.

Що ж до газетних публікацій то дослідниця в основному розглядає виступи найбільш відомих партійних публіцистів республіки у великих виданнях (однак їх статті про Україну в «Правді» та інших центральних газетах чомусь не аналізуються). Тим часом серед тисяч виступів у пресі рядових партійців також можна знайти чимало своєрідних, талановитих публіцистичних матеріалів, що відображали настрої різних категорій трудящих республіки, сприяли зростанню їх політичної свідомості.

Прагнучи сприяти своїм дослідженням удосконаленню ідеологічної, політико-виховної роботи партійних організацій, журналістських кадрів, автор наприкінці книги дає спеціальні рекомендації з цього питання. Однак стосуються вони лише журналістів. Але ж роль преси в цілому і партійної публіцистики зокрема полягає не тільки у змісті публікацій, а й в організації усної пропаганди та агітації, всіх форм масово-політичної роботи, що вимагало більш широкого підходу до розробки практичних рекомендацій. У цьому зв'язку можна вказати на такі важливі питання, як контрпропагандистська робота більшовицької преси, «викууровання» буржуазно-націоналістичної контрреволюції з її основних бастионів — кооперації, деяких профспілок, культосвітніх організацій (на ці теми, до речі, більше писалось в партійних журналах), боротьба проти сіонізму та антисемітизму. Ці моменти не дістали ґрунтовного висвітлення в рецензованій праці, а тому не знайшли свого втілення і в конкретних рекомендаціях.

Можна впевнено сказати, що багатство матеріалів більшовицької преси України із зазначених та інших питань є настільки великим, що дослідники ще не раз будуть повертатися до цього невичерпного джерела.

Звичайно, всі згадані питання не могли знайти широкого висвітлення в одній монографії. Однак навіть у межах даного обсягу книги можна було розглянути деякі з них. Так, питання боротьби більшовицької преси проти ідеології і політики контрреволюційних партій і організацій доцільно було показати не в двох, а в одній главі, зробивши її більш актуальною з погляду завдань сучасної ідеологічної боротьби. Навряд чи є виправданим аналіз публікацій більшовицьких газет

¹ Преса Української РСР 1918—1975: Наук.-стат. довідник. — Харків, 1976, с. 150.

про маневри тієї чи іншої партії у такому великому обсязі, враховуючи досить високий ступінь розробленості даної проблематики в опублікованих працях і дисертаціях останнього десятиріччя. Можна було б без шкоди для змісту скоротити кількість розборів і коментувань тих чи інших статей, тим більше, що їх вплив на маси інколи визначається досить умоглядно.

**ЗАРЯ НАДЕЖДЫ:
СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ
ОРГАНИЗАЦИЯ УЧАЩЕЙСЯ И
РАБОЧЕЙ МОЛОДЕЖИ ПЕТЕРБУРГА
(1905—1909 годы). —**

Л.: Лениздат, 1982. — 383 с.

Останнім часом радянська історична література поповнилась рядом нових досліджень, що розкривають різні сторони революційної діяльності передової молоді Росії у дожовтневий період. У зв'язку з цим заслуговує на увагу нова книга «Заря надежды», що висвітлює недостатньо вивчений, хоча своєрідний і цікавий етап юнацького революційного руху в Росії. Вона являє собою збірник нарисів, спогадів та документів, які розповідають про те, як на початку ХХ ст. у Петербурзі під впливом ленінської партії більшовиків виникли та організаційно розвинулись спілки робітничої й учнівської молоді, що брали активну участь у першій російській революції.

Рецензований збірник упорядковано істориком В. Ф. Лепетюхіним на основі архівних матеріалів Інституту історії партії Ленінградського обкому КПРС — філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС за участю наукових працівників інституту, а також ветеранів революційного руху Т. К. Неслуховської й М. В. Яковлева. Все це дало можливість підготувати цікаву в науковому плані й разом з тим публіцистичну книгу про соціал-демократичну організацію учнівської та робітничої молоді при Петербурзькому комітеті РСДРП, яка діяла протягом 1905—1909 рр.

Матеріали книги дають змогу зробити висновок про те, що до цієї організації переважно входили старшокласники гімназій, хоча в ході революції її лави значною мірою поповнювалися за рахунок молодих робітників і ремісників. Організація часто змінювала свою назву, що було викликане труднощами її ідейного та організаційного становлення, зміною соціального складу учасників тощо.

У передмові до збірника зазначається, що за час діяльності цієї юнацької організації у її гуртках налічувалося понад 1 тис. юнаків і дівчат. Цей факт свідчить про значний вплив на підростаюче покоління революційних гуртків і груп молоді, що приєдналися до соціал-демократичного руху.

В цілому ж автором виконана велика і корисна робота. В рецензованій праці сформульовано ряд важливих висновків і рекомендацій, намічено нові шляхи у вивченні теми, що є актуальною як для історико-партійної науки, так і для теорії та практики ідеологічної роботи партії на сучасному етапі.

І. П. СЕРОВ (Одеса)

Рецензована книга складається з трьох розділів, які, хоч і різнопланові за жанром, поєднані між собою. До першого розділу увійшли нариси, що мають спільну назву «Під прапором партії пролетаріату». Їх автори — Т. В. Бондаревська, О. Я. Великанова та В. Ф. Лепетюхін — досліджують питання становлення революційного руху учнів гімназій Росії на початку ХХ ст., насамперед у Петербурзі, впливу на нього загальнопролетарської боротьби, ідей марксизму-ленізму. Приділивши значну увагу діяльності соціал-демократичної молодіжної організації при Петербурзькому комітеті РСДРП, автори спинилися на маловідомих фактах і подіях. У книзі використані матеріали з публікацій на цю тему, що з'явилися ще в 20-х роках і сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Заслуговує на схвалення те, що нариси поряд з історико-статистичними матеріалами містять наукові коментарі до наступних розділів книги, до яких увійшли спогади учасників революційного юнацького руху і документи. Це зроблено з тією метою, щоб читачеві, особливо молодому, стали зрозумілими деякі факти і події, які мали місце на початку ХХ ст. Це важливо ще й тому, що автори знайомлять не лише істориків, пропагандистів, а й широкі кола читачів з маловідомою сторінкою діяльності юнацької соціал-демократичної організації при ЦК РСДРП.

Автори нарисів переконливо показали, що саме вказівки В. І. Леніна, рішення II з'їзду РСДРП про роботу серед підростаючого покоління зумовили суть і тактику розвитку соціал-демократичного молодіжного руху в роки першої російської революції. На конкретному історичному матеріалі змальовано картину поступового організаційного становлення наприкінці 1904 р. Північної соціалістичної групи учнів, яка стала «філіальною», тобто зв'язаною з РСДРП молодіжною організацією. Автори простежують важкий шлях боротьби цієї організації проти фальшивих друзів молоді — лібералів, есерів, анархістів та опортуністів, показують процес приєднання її до партії більшовиків. Значного впливу серед молоді організація набула після вступу до неї у 1906 р. членів гуртків робітничої молоді, які становили одну третину всіх учасників організації. Не випадково восени 1907 р. вона прийняла нову назву — Соціал-демо-

кратична організація робітничої і учнівської молоді при ЦК РСДРП. Саме молоді робітники ближче приймали революційні традиції робітничого класу, ставали послідовними борцями за їх примноження.

До збірника включено мемуари активних в минулому працівників соціал-демократичної молодіжної організації Петербурга М. Кіреєвої, С. Діаніна, Т. Неслуховської, О. Привальського, М. Барсукова, М. Яковлева і С. Анічкова. Більшість спогадів передає не лише особисті враження про революційну діяльність того чи іншого автора, їх соратників, молодіжних гуртків і груп в цілому, а й містить документальний матеріал, що органічно доповнює ці розповіді. Безумовно, сучасна молодь з великим інтересом познайомиться з умовами життя і революційної діяльності своїх ровесників того далекого минулого. Спогади наводять цікаві матеріали про методи конспірації юних революціонерів, їх поведінку в казематах, про розповсюдження нелегальної літератури серед молоді тощо. Виразною мовою написані, зокрема, спогади Т. Неслуховської, один з розділів яких присвячено висвітленню зустрічі з В. І. Леніном на квартирі її батьків восени 1906 р. Саме після цієї зустрічі за порадою Володимира Ілліча і Н. К. Крупської юна гімназистка вступила до учнівської організації при ЦК РСДРП. Зазначимо, що авторам спогадів вдалося доповнити рядом нових даних історію юнацької організації, розкривши різні сторони її діяльності. Все це дає змогу ясно уявити характер революційної роботи молодіжної організації в цілому.

У книзі вміщено також документи про діяльність Соціал-демократичної організації учнівської і робітничої молоді на різних етапах, які об'єднано під назвою: «Учасники, свідки, очевидці...». Тут наведе-

но листівки юнацької організації, її Програма, звіт про свою роботу за 1906 р., статті з журналів, програма занять пропагандистських гуртків тощо. Серед цих документів відрізняється своєю політичною зрілістю листівка ЦК Соціал-демократичної організації робітничої і учнівської молоді при Петербурзькому комітеті партії, що містила заклик до молоді вступати до лав організації і була надрукована в грудні 1907 р. Зокрема, в ній підкреслювалося: «...Наше завдання допомагати робітничій молоді виховувати із себе борців за пролетарську справу. Наша організація, що являє частину бойового авангарду робітничого класу, частину соціал-демократичної партії, веде цю боротьбу в душі наукового соціалізму» (с. 374). Оскільки листівка з'явилася в період, коли реакція посилила свій наступ, з її тексту видно, що члени молодіжної організації досить чітко висували завдання своєї дальшої боротьби проти самодержавства.

На наш погляд, збірник не позбавлений деяких недоліків. Його авторам і упорядникам бажано було б детальніше простежити життєвий шлях активних членів юнацької організації, в тому числі й мемуаристів. Доля деяких революціонерів залишилася невідомою для читачів.

Рецензоване видання є за своїм характером і змістом порівняно рідкісним явищем і, на нашу думку, гідне наслідування істориками Української РСР. Новий збірник нарисів, спогадів і документів, безперечно, буде однаково корисним як для істориків-спеціалістів, так і для широких кіл читачів, які вивчають історію нашої партії та проблеми молодіжного руху.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
Г. М. КНИШ (Дніпропетровськ)

Сергієнко Г. Я.
Т. Г. ШЕВЧЕНКО
І КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКЕ
ТОВАРИСТВО

К.: Наук. думка, 1983. — 206 с.

КПРС надає великого значення вихованню радянських людей на прогресивних традиціях, висвітлення яких є, безумовно, актуальним завданням історичної науки. У цьому плані вивчення громадсько-політичної діяльності Т. Г. Шевченка, його участі у визвольному антикріпосницькому русі в Україні в 40-х роках XIX ст., зв'язків з російськими революціонерами-демократами має не тільки наукове, а й ідейно-виховне значення.

Природно, що тема «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» здавна привертала увагу радянських дослідників. Певна роль у розробці цієї проблеми належить українському радянському історикові

Г. Я. Сергієнку¹, рецензована книга якого є певним підсумком досягнутого і водночас ще одним кроком вперед у її вивченні.

Монографія складається з вступу, восьми тематичних розділів, висновків, чотирьох додатків, переліку джерел та літератури й іменного покажчика. У вступі, що є, по суті, спеціальним дослідженням, подано аналіз джерел та історіографію проблеми. Виходячи з важливості, численності й різноманітності джерельного матеріалу та необхідності його наукової апробації з метою ефективнішого використання, автором цілком слушно зроблено докладну класифікацію джерел. Поділ їх на п'ять груп, звичайно, компактніший від тих, що викорис-

¹ Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. — К., 1971; Сергієнко Г. Я. Історіографія Кирило-Мефодіївського товариства. — В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 4. — К., 1971, с. 150—173.

товувалися його попередниками, зокрема від варіанту з семи груп². Проте він все ще не є досконалим. Так, на наш погляд, не можна визнати доцільним (враховуючи умови того часу) включення в книзі до однієї групи переважно друкованих літературних творів і наукових праць учасників товариства, які були підцензурними виданнями, та вилучених у них різного роду рукописних записок, вільних від тиску цензури. Здійснений автором ґрунтовний історіографічний аналіз проблеми дає повне уявлення про успіхи, досягнуті в її розробці, й водночас служить викриттю фальсифікаторської сутності буржуазно-націоналістичних трактувань історії Кирило-Мефодіївського товариства та участі в ньому Т. Г. Шевченка. Однак Г. Я. Сергієнко наголошує, що діяльність цієї організації і зв'язки з нею поета все ще залишаються недостатньо розробленими в науково-дослідницькому плані (с. 6). Тому він і поставив собі за мету створити узагальнюючу монографію, присвячену громадсько-політичній діяльності, участі та впливу Т. Г. Шевченка на Кирило-Мефодіївське товариство (с. 19—20).

Зрозуміло, що в рецензії, обсяг якої обмежений певними рамками, немає змоги докладно охарактеризувати всі достоїнства рецензованої книги, а тим більше — переказати її зміст. Кожен читач, як правило, знайде в ній для себе чимало цікавого. Тому вважаємо доцільнішим дати загальну оцінку новизни праці та її внеску в розробку проблеми, а також висловити окремі роздуми щодо конкретного розв'язання автором ряду порушених у ній питань.

Одразу ж відзначимо, що Г. Я. Сергієнко в цілому справився з поставленим завданням. Історія Кирило-Мефодіївського товариства, його виникнення і діяльність розглядаються в монографії в руслі всеросійського визвольного руху, започаткованого декабристами й розвинутого наступними поколіннями революціонерів, у тому числі революційним демократом Т. Г. Шевченком. Новизна підходу у висвітленні проблеми полягає в акцентуванні уваги на ідейному житті і формуванні революційних сил на Україні під величезним впливом Т. Г. Шевченка. Автор більш ґрунтовно досліджує питання про участь Тараса Григоровича у товаристві, його роль у формуванні революційної ідеології кирило-мефодіївців, вплив на зміст їх програмних документів — статут, «Книгу буття українського народу» тощо. Уважно простежено в книзі ступінь гостроти суперечностей між революційно-демократичною й ліберально-буржуазною частинами товариства. Ширше показано вплив на кирило-мефодіївців світової суспільної думки, місце товариства в російському визвольному русі.

І все ж книга не позбавлена окремих неточностей і суперечностей. У тому ж таки вступі, наприклад, цілком слушно стверджується, що історик Ф. О. Ястребов визначив

Кирило-Мефодіївське товариство як політичну організацію передової інтелігенції, вказав на існування в ньому ліберальної та революційно-демократичної течій, незаперечно довів участь і великий вплив Т. Г. Шевченка на товариство. Далі відзначається, що «аргументовано ствердив належність Т. Г. Шевченка до товариства і його величезну роль у суспільно-політичному русі того часу» Є. П. Кирилюк (с. 17). Однак висновок з цих тверджень робиться дещо несподіваний: «Нові праці все ще не могли дати остаточної відповіді на питання про ідеологію, тактику та програму товариства, наявність течій, участь Т. Г. Шевченка в товаристві» (с. 17).

У розділі «Соціально-класове розмежування сил у суспільно-політичному русі Росії. Початок діяльності Т. Г. Шевченка» (другу частину заголовка, до речі, слід визнати не дуже вдалою — вона не розкриває змісту цієї діяльності) автор пише, що як суспільно-політичний діяч і невтомний борець за волю покріпачених мас Т. Г. Шевченко гуртував передові сили України, «...сприяв утворенню в Києві таємної організації — Кирило-Мефодіївського товариства» (с. 42). Далі йде розділ про саме заснування цього товариства і вступ до нього Т. Г. Шевченка (с. 43). Автор у ньому посиляється на свідчення одного з засновників товариства, діяча ліберального напрямку М. І. Костомарова про те, що Т. Г. Шевченко «...одразу ж виявив готовність пристати до кирило-мефодіївців, читав йому свої недруковані твори, в тому числі революційно наснажену поему «Сон», яка справила на Костомарова велике враження» (с. 47). При цьому на стор. 50 йому дається позитивна в цілому характеристика, де, зокрема, читаємо: «Інтерес М. І. Костомарова до поезії Т. Г. Шевченка не викликає сумніву, хоча він і не поділяв революційних думок поета». І того ж таки М. І. Костомарова названо в книзі серед тих, хто вдавався «до фальсифікації участі Т. Г. Шевченка в товаристві, впливу його творчості...» (с. 52).

Значний науковий інтерес викликає розділ, у якому висвітлюється вплив революційно-демократичних поглядів Т. Г. Шевченка на статут і соціально-політичну програму товариства, положення котрих стосувалися докорінних реформ тодішнього існуючого суспільного ладу (с. 74). Автор правильно вважає, що «значним кроком вперед порівняно з декабристами стало висування революційно-демократичною частиною на чолі з Т. Г. Шевченком ідеї селянської революції як рушія і умови перебудови суспільства» (с. 79).

Багато уваги приділено автором створеній кирило-мефодіївцями «Книзі буття українського народу» — документа, в якому під релігійною оболонкою викладалися програмно-ідеологічні засади таємного товариства. Не викликає ніякого сумніву, стверджує Г. Я. Сергієнко, співзвучність окремих положень «Книги буття» революційно-демократичним поглядам Т. Г. Шевченка. Проте цей загальний висновок недостатньо, на нашу думку, аргументовано. «Ми не маємо відомостей про те, — пише автор, — що Т. Г. Шевченко знайомився з «Книгою бут-

² Див.: Гончарук П. С. Исторические взгляды кирило-мефодиевцев (1846—1847). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1970, с. 8.

тя українського народу». Можливо, він і не знав про існування кількох списків цього твору. Однак окремі радикальні положення, співзвучні з революційно-демократичними поглядами Т. Г. Шевченка, могли з'явитися під впливом творів поета» (с. 100—101). В «Історії Української РСР» (у восьми томах десяти книг) Г. Я. Сергієнком дається більш конкретна відповідь на це питання. В ній, зокрема, говориться, що до статуту було внесено один з радикальних пунктів «на вимогу революційно-демократичної групи на чолі з Т. Г. Шевченком» та що ряд прогресивних положень, «очевидно, з'явилися в «Книзі буття» під його впливом» (К., 1978, т. 3, с. 125, 126).

В науковій літературі думка про те, що в «Книзі буття українського народу» месіанство мало «цілком визначену утопічну і націоналістичну тенденцію» (с. 97), не є новою. Автор дещо відходить від усталеного положення й інтерпретує відповідне місце в «Книзі буття» таким чином: «Месіанська роль України тут подана не в плані протиставлення іншим слов'янським країнам або піднесення її над ними. Вона полягає в тому, що Україна своїм власним прикладом мала спонукати народи слов'янських країн до боротьби за своє національне визволення, докорінну перебудову соціальних відносин і об'єднання в республіканську федерацію» (с. 98). Можливо, подібне трактування є більш прийнятним, проте воно потребує глибшого, на наш погляд, обґрунтування, так само як і висновок автора про те, що «Книга буття українського народу» є анонімним твором (с. 86). Адже в історичній літературі, в тому числі й в одній з праць Г. Я. Сергієнка, стверджується, що цей твір «належить до ідеологічних документів, вироблених членами Кирило-Мефодіївського товариства»³.

У рецензованій книзі докладніше, ніж у попередніх дослідженнях автора, висвітлюється політична пропаганда і зв'язки кирило-мефодіївців, розповсюдження творів Т. Г. Шевченка. Зокрема, Г. Я. Сергієнко уточнив свої позиції щодо визначення засобів досягнення кирило-мефодіївцями поставлених перед собою програмних цілей. Так, якщо у праці «Декабристи і Шевченко» він дотримувався тієї думки, що «тактика декабристів могла бути використана» членами товариства⁴, то в даній книзі стверджується таке: «Обмеженість практичної діяльності кирило-мефодіївців зумовлювалась історичними обставинами, вузькістю і почасти невизначеністю окремих програмних положень, а також обранням більшістю його учасників мирних реформістських шляхів для досягнення поставлених суспільних завдань» (с. 122).

Розглядаючи діяльність Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців на ниві освіти і науки, автор цілком справедливо відзначає, що «кирило-мефодіївці належали до світу учених, які зробили помітний вклад у дослідження з історії, літератури, етнографії, фольклористики та інших суспільних наук» (с. 143). Як відомо, саме історію, етногра-

фію й фольклористику ґрунтовно досліджував на Україні у період діяльності товариства М. І. Костомаров. І це видно з рецензованої книги. Автор цитує уривок з доносу студента-провокатора Петрова, де йдеться про зміст лекцій М. І. Костомарова в Київському університеті і, зокрема, стверджується, що він завжди підкреслював ті місця в історії, в яких яскраво проявлялося волелюбство народних мас (с. 132). Водночас Г. Я. Сергієнко вважає, що «донощик надто перебільшував», концентрує увагу на консервативності поглядів М. І. Костомарова, робить закид йому у фальсифікації історичних документів. Проте слід було б відзначити, що в словах того донощика є й чимала частка правди. Про це свідчить не тільки зміст, а й тематична спрямованість наукових праць і лекцій М. І. Костомарова наприкінці 40-х років XIX ст., які на той час були певним поступом у розвитку вітчизняної історіографії. Тому вважаємо, що не можна прийняти як повністю незаперечне твердження автора про консерватизм поглядів М. І. Костомарова на історію (с. 134). Його діяльність у цій галузі дістала ширше висвітлення у науковій літературі⁵.

Не можна повністю погодитися й з даною автором рецензованої книги оцінкою діяльності професора Петербурзького університету цензора О. В. Никитенка, якого він називає (очевидно, на підставі його селянського походження і зустрічей на літературних вечорах у Петербурзі з Т. Г. Шевченком) критиком «поміркованого напрямку» (с. 165). Насправді ж, як свідчать архівні матеріали, О. В. Никитенко дуже ретельно викреслював у свій час з рукописів усе, що було спрямовано проти самодержавно-кріпосницького ладу, і багато з них через це взагалі не були надруковані. Зокрема, саме він вимагав від М. І. Костомарова замінити в рукописі праці «Віче і вічовий устрій в давній Русі» слово «диктатура» на «суворе єдиноладдя», а вислів «про раду всієї об'єднаної землі» зняти зовсім тощо⁶. На наш погляд, немає потреби відходити від уже усталеної оцінки, даної цій особі таким авторитетним виданням, як «Энциклопедический словарь» (М., 1964), де сказано, що О. В. Никитенко «брав участь у цензурних переслідуваннях прогресивної преси» (с. 99).

У книзі дістали висвітлення й такі питання, як розправа самодержавства над кирило-мефодіївцями, суспільний відгомін на діяльність товариства та її історичне значення. Зроблено це на основі широкого кола архівних та маловідомих літературних матеріалів, з певними узагальненнями, що націлюють науковців на дальший творчий пошук.

Викликає заперечення, однак, винесення наукового апарату в кінець книги, що не полегшує, а утруднює користування тим джерельним матеріалом, що його залучив, систематизував і ввів до наукового обігу автор. Не можна схвалити й застосований ним

⁵ Докладніше про це див.: Шаблювський Е. С. Чернышевский и Украина. — Киев, 1978, с. 188, 189 та ін.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 774, оп. 1, 1864 р., спр. 31, арк. 19.

³ Див.: Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко. — К., 1980, с. 97.

⁴ Там же, с. 108.

спосіб цитування. Цитати подаються без посилань на авторів і відповідні праці, а лише на той чи інший журнал, збірник тощо. В тексті також часто відсутні будь-які пояснення щодо цитованих джерел, праць та їх авторів. Читачеві, таким чином, доводиться кожного разу звертатися до першоджерел, а зробити це зовсім не просто, оскільки йдеться про видання, багато з яких є бібліографічною рідкістю. Ці недоліки, безперечно, не знижують наукового рівня видання. Безумовно, праця становить інтерес, і не тільки для фахівців, а й для всіх, хто цікавиться історією.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

Картунов О. В.

ПАСТКА ДЛЯ МОЛОДІ:

(Викриття підступів українського буржуазного націоналізму проти молоді).

К.: Політвидав України, 1982. — 190 с.

У розв'язанні багатогранних завдань комуністичного будівництва велика роль належить інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих. Важливим аспектом ідейно-виховної роботи на сучасному етапі в умовах посилення ідеологічних диверсій проти нашої країни є викриття підривної діяльності зарубіжних імперіалістичних, націоналістичних та сіоністських центрів, поліпшення інформованості радянських людей, підвищення їх політичної пильності. «...Враховуючи, що націоналізм є одним з головних засобів у підривної діяльності імперіалізму проти реального соціалізму, — зазначалося в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — необхідно вести послідовну, наступальну боротьбу з спробами розпалити націоналістичні передсуди в окремих людей...»¹.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу науково-популярна праця О. В. Картунова, присвячена викриттю ідеології та практики українського буржуазного націоналізму. На відміну від інших книг з даного питання в ній ґрунтовно розкрито суть неухильного об'єктивного процесу звуження соціальної бази українського буржуазного націоналізму, з одного боку, та гарячкову діяльність націоналістичної верхівки, спрямовану на поповнення націоналістичних угруповань за рахунок молоді, отруєної ідеологією буржуазного націоналізму, — з другого. Автор аргументовано показав, що визначальною рисою сучасного українського буржуазного націоналізму, який давно і назавжди втратив соціальну базу на Україні й набув характеру емігрантського явища, стала його реакційна антирадянська діяльність як найманого загоно антикомунізму, зняряддя і складової частини існуючої системи імперіалізму. Широка матеріальна, ідейно-політична і моральна підтримка з боку імперіалістичної буржуазії та її спецслужб відіграє вирішальну роль при визначенні основних напрямів антирадянської діяльності українських буржуазних націоналістів та, власне,

для самого існування націоналістичних угруповань.

О. В. Картунов переконливо довів, що сам характер сучасного українського буржуазного націоналізму як явища, штучно підживлюваного і вирощеного в атмосфері «холодної війни», штовхає імперіалістичних верховодів на шлях політичного екстремізму, до лав найзанекліших ворогів миру і розрядки міжнародної напруженості. Монополістичний капітал, як відомо, заохочує фашистські тенденції та рухи, вбачаючи у них свій резерв для боротьби проти трудящих. У зв'язку з активізацією неофашистських елементів у Західній Європі та за океаном українські буржуазні націоналісти стали виконувати роль своєрідного «наглядача» за більш як двомільйонним контингентом трудящих українського походження в США, Канаді, ФРН та інших капіталістичних країнах.

Разом з тим у монографії висвітлюється (на жаль, лише в загальних рисах) процес класового розшарування в середовищі виходців з України. Внаслідок його буржуазний націоналізм набув у середовищі української еміграції певної соціальної бази. Буржуазні та дрібнобуржуазні верстви населення українського походження, церковники, адміністративно-бюрократичний прошарок з різноманітних фінансових та «політичних» установ, а також частина інтелігенції стали соціальною базою, що живить ідеологію буржуазного націоналізму, культивує етнічний сепаратизм. Для цього були й відповідні об'єктивні передумови. Зокрема, політика расової та національної дискримінації, антидемократична природа державно-монополістичного капіталізму, його неадекватність на демократичних засадах розв'язати національне питання призвели до формування у США, Канаді та інших країнах перехідних етно-культурних груп українського походження.

Прагнення українців, які проживають за кордоном, зберегти національні риси у культурі, побути тощо націоналістична верхівка силкується використати у власних інтересах, проповідуючи ідеї національної винятковості та замкнутості українських етнічних груп.

Розділ книги, в якому розглядається діяльність українських буржуазних націоналістів, спрямована на запозичення та використання досвіду міжнародного сіонізму щодо створення духовного гетто, є, на наш погляд, найбільш вдалим. Для нього характерне вміле поєднання автором теоретичного і фактичного матеріалу, вдале співвідношення між

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. К., 1982, с. 22.

аналізом та історичними аналогіями в ході розгляду ідеології та практики сіонізму і українського буржуазного націоналізму. Дальша розробка О. В. Картуновим цього важливого аспекту проблеми дала б можливість, на наш погляд, глибше показати теоретичну неспроможність та реакційність різноманітних ідейно-політичних доктрин і концепцій ідеологів українського буржуазного націоналізму. Водночас доцільно було б також приділити більше уваги викриттю спільних підривних акцій, організованих націоналістами і сіоністами, зокрема їх участі в антирадянських збіговиськах, виданні та переправці в нашу країну наклепницької літератури, підготовці ворожих радіопередач тощо.

Відзначимо гострополітичну спрямованість книги О. В. Картунова і водночас доступну форму викладу матеріалу. Автор часто робить екскурси в 20—30-і роки, коли націоналісти силкувалися отруїти свідомість юнаків і дівчат українського походження в країнах Заходу ідеями фашизму, шовінізму і расизму. В праці на конкретних прикладах показано, що саме націоналістичні верховоди брали активну участь у вивезенні української молоді на каторжні роботи до рейху, намагалися зробити її гарматним м'ясом гітлерівської армії. Не змінилася практика націоналістів і в сучасних умовах. Вони докладають багато зусиль для того, щоб перешкодити боротьбі представників молодого покоління колишніх виходців з України проти реакційної внутрішньої та агресивної зовнішньої політики правлячих кіл країн поселення, підготувати з них ландскнехтів та ідеологічних диверсантів.

Рецензована книга значно виграла б, як-

би її автор розширив хронологічні рамки свого дослідження, тобто почав його з періоду Великого Жовтня та громадянської війни в СРСР. Адже ще тоді націоналістичні ватажки робили ставку на незначну частину політично незрілої молоді, яка потрапила під їх вплив. Варто було б, на нашу думку, також приділити більше уваги викриттю спроб ватажків реакційної еміграції використати клерикалізм для поширення серед радянських юнаків і дівчат антикомуністичних, націоналістичних ідейок.

Критичний аналіз підривної діяльності українського буржуазного націоналізму, зроблений у рецензованій праці, свідчить, що він є відверто реакційним зняряддям імперіалізму, спрямованим проти ідеології і практики пролетарського інтернаціоналізму, на підрив ідейно-політичної єдності й дружби народів СРСР. Незважаючи на звуження соціальної бази та подальше поглиблення ідейно-організаційної кризи українського буржуазного націоналізму, не слід недооцінювати його в сучасній ідеологічній боротьбі. Як переконливо показано в книзі, в обстановці нагнітання імперіалістичними колами мілітаристського психозу націоналісти стають ще більш активними і агресивними. За таких умов зростає значення патріотичного й інтернаціонального виховання молоді. Рецензована монографія допоможе працівникам ідеологічного фронту у викритті ідеології та практики буржуазного націоналізму, формуванні в юнаків і дівчат переконаності у правоті й непереможності соціалізму, готовності до захисту його завоювань.

І. С. ХМІЛЬ (Київ),
В. М. ТКАЧЕНКО (Київ)

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК НА ПІВДНІ РОСІЇ У 1903 РОЦІ — ПЕРЕДВІСНИК ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

24—26 травня в Одесі відбулася міжреспубліканська наукова конференція з проблем історії революційної боротьби робітничого класу на початку ХХ століття, присвячена 80-річчю загального страйку на Півдні Росії. Її організовано Інститутом історії СРСР АН СРСР, Інститутом історії АН УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС і Одеським державним університетом ім. І. І. Мечнікова.

Конференцію відкрив перший секретар Одеського обкому Компартії України М. К. Кириченко. Вступне слово вголосив голова оргкомітету конференції директор Інституту історії АН УРСР, член-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді: «Другий з'їзд РСДРП — поворотний етап у розвитку революційного руху робітничого класу Росії» (д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгул, Київ), «Місце і значення загального страйку 1903 року на Півдні Росії в розвитку масових форм класової боротьби багатонаціонального російського пролетаріату» (д-р істор. наук, проф. О. А. Парасунько, Київ, д-р істор. наук, проф. З. В. Першина, Одеса), «Підсумки та перспективи наукової розробки історії робітничого класу і робітничого руху в Росії у дожовтневий період» (д-р істор. наук І. М. Пушкарьова, Москва) та «Інтернаціоналістські традиції робітників України на початку ХХ століття» (д-р істор. наук, проф. В. Г. Сарбей, Київ).

На конференції працювало 4 секції. В їх роботі взяли участь близько 100 вчених з Москви, Ленінграда, інших наукових центрів РРФСР, більше десяти міст України, зокрема — Києва, Одеси, Дніпропетровська, Донецька, Львова, столиць братніх союзних республік — Баку, Єрвана, Мінська. Було заслухано понад 80 доповідей і повідомлень.

Перша секція була присвячена діяльності революційних соціал-демократичних організацій в робітничому русі Росії на початку ХХ століття. В другій — розглядалися пи-

тання класової солідарності та пролетарського інтернаціоналізму під час загального страйку на Півдні Росії. Під час роботи третьої обговорювалися питання піднесення робітничого руху в Росії і розвитку революційної ситуації напередодні першої російської революції, четвертої — проблеми джерелознавства та історіографії загального страйку 1903 р. на Півдні Росії.

В рамках роботи конференції відбулося спільне пленарне засідання Української зональної секції Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» при Відділенні історії АН СРСР і Наукової ради «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» при Президії АН УРСР. Його відкрив директор Інституту історії, член-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондуров.

З доповіддю про основні напрями діяльності Наукової ради з проблеми «Історія історичної науки» виступив заступник голови ради д-р істор. наук, проф. В. А. Дунаєвський (Москва). Він відзначив зростання ролі методологічних та історіографічних досліджень у справі дальшого розвитку радянської історичної науки, піднесення її теоретичного рівня. Стану і перспектив історіографічних досліджень в Українській РСР було присвячено доповідь члена-кор. АН УРСР Ю. Ю. Кондурова. Завданням дальшого розвитку досліджень з актуальних проблем вітчизняної історії дожовтневого періоду та вдосконалення їх координації присвятив свою доповідь д-р істор. наук, проф. В. Г. Сарбей. З інформаційними повідомленнями про роботу Одеської, Дніпропетровської і Львівської підсекцій Української зональної секції з історії історичної науки виступили їх керівники.

На конференції було підбито підсумки роботи по вивченню історії робітничого класу та його революційної боротьби на початку ХХ століття і зосереджено увагу вчених на необхідності розроблення найважливіших проблем історії пролетаріату.

В. І. ПОПИК (Київ)

МУЗЕЙ Д. З. МАНУЇЛЬСЬКОГО В РОВЕНСЬКОМУ ПЕДІНСТИТУТІ

3 липня 1967 р. Ровенському державному педагогічному інституту було присвоєно ім'я відомого партійного й державного діяча нашої країни Дмитра Захаровича Мануїльського.

Колектив вузу багато зробив для того, щоб зібрати матеріали про свого земляка. З міністерств, відомств, братніх комуністичних партій інших країн, від рідних, друзів і знайомих Д. З. Мануїльського почали над-

ходити найрізноманітніші документи, які розкривали партійну й державну діяльність комуніста-ленінця.

Згодом в інституті був створений музей Д. З. Мануїльського. Нині він знаходиться у просторому фойє при вході в актовий зал вузу. На його стендах представлено більш як 100 унікальних документів та фотографій, як розповідають про життя й діяльність Дмитра Захаровича.

Розпочинається експозиція ленінськими словами про особливості революційного руху у Росії кінця ХІХ — початку ХХ ст. Вміщені фотографії батьків Д. З. Мануїльського, а також його зображення в формі гімназиста, види Острога тих часів, де майбутній революціонер здобув середню освіту, юний Дмитро у групі випускників Острозької гімназії, будинок цього навчального закладу тощо. Саме в останньому у 1900 р. виник соціал-демократичний гурток, у діяльності якого активну участь брав і гімназист Мануїльський.

Тут же вміщено й хронологію біографії Дмитра Захаровича, фотокопії першого номера ленінської «Искры», матеріали суду над молодим революціонером, зокрема вирок у його справі.

Широко представлені фотографії друзів та соратників Д. З. Мануїльського, численні документи, що свідчать про активну політичну діяльність відомого партійного діяча напередодні й після Великого Жовтня: мандати,

посвідчення, квитки, виписані на його ім'я, колективні фотографії членів Всеукраїнського революційного комітету, ЦК КП(б)У. Окремо вміщено фотопортрет Д. З. Мануїльського — першого секретаря ЦК КП(б)У.

Представлені й унікальні матеріали про його діяльність у Комінтерні. Їх інститут одержав від Центральних Комітетів братніх зарубіжних компартій.

Багато уваги в матеріалах експозиції приділено діяльності Д. З. Мануїльського на Україні. Представлені, зокрема, копії документів про його роботу на посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР, міністра закордонних справ республіки, газети з матеріалами про обрання Дмитра Захаровича депутатом вищих органів державної влади України та Союзу РСР, академіком АН УРСР та інші цінні експонати, які свідчать про невтомну й сумлінну роботу комуніста-ленінця на всіх ділянках, на які його висувала партія.

Музей Д. З. Мануїльського в Ровенському педінституті існує вже близько 20 років. За цей час тисячі студентів і екскурсантів познайомилися з його численними експонатами, які розкривають багатогранне, змістовне життя одного з відомих партійних діячів славної ленінської когорти, яким пишається наша велика Вітчизна.

П. Я. ЛЕЩЕНКО (Ровно)

ВЯЧЕСЛАВ ІЛЛІЧ СТРЕЛЬСЬКИЙ

11 серпня 1983 р. після тяжкої тривалої хвороби помер доктор історичних наук, професор Вячеслав Ілліч Стрельський.

В. І. Стрельський народився 28 вересня 1910 р. у м. Курську в сім'ї залізничника. З 1930 р. почав працювати вчителем сільської школи, брав активну участь у колективізації сільського господарства, згодом був секретарем заводського комітету комсомолу в м. Грозному.

За путівкою комсомолу став студентом Московського державного історико-архівного інституту, після закінчення якого працював директором Миколаївського обласного державного архіву і водночас завідував кафедрою Миколаївського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Белінського.

Під час Великої Вітчизняної війни В. І. Стрельський вступив до лав народного ополчення, як лектор Миколаївського міського партій виступав у військових частинах. Згодом працював в Омському архівному відділі НКВС.

З січня 1944 р. В. І. Стрельський брав участь у роботі оперативних груп НКВС по збиранню матеріалів німецького командування і збереженню документального фонду з історії українського народу, був упорядником збірника документів «Звірства і злодіяння німецьких загарбників на Харківщині». З 1944 р. В. І. Стрельський працював директором Центрального історичного архіву УРСР, а з 1945 р.— завідуючим кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського держуніверситету.

З 1945 р. В. І. Стрельський — кандидат, а з 1964 р.— доктор історичних наук, з 1965 р.— професор.

В. І. Стрельський — відомий радянський вчений у галузі джерелознавства історії СРСР, історичної хронології, геральдики, сфрагістики, автор понад 200 наукових праць, зокрема таких, як «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (К., 1961), «Источниковедение истории СССР. Период империализма» (М., 1962), «Теория и методика источниковедения истории СССР» (К., 1976). Питання те-

орії джерелознавства дістали відображення в ряді статей В. І. Стрельського, опублікованих у журналах «Комуніст України», «Український історичний журнал», «Советские архивы», «Архіви України» та ін.

В. І. Стрельський підготував понад 30 кандидатів наук; очолювана ним кафедра випустила сотні спеціалістів, які стали керівниками і науковими співробітниками державних архівів УРСР.

Член КПРС з 1944 р., В. І. Стрельський успішно поєднував багатогранну дослідницьку роботу з активною громадською діяльністю — був заступником голови Київської міської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури, членом президії республіканського правління цього Товариства, заступником головного редактора журналу «Пам'ятники України», головою редколегії «Вісника Київського університету. Історичні науки», членом вчених рад історичного факультету КДУ та Інституту історії АН УРСР, ряду координаційних рад, зокрема, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. В. І. Стрельський багато зробив для створення меморіального музею Ульянових у Києві, Косого Капоніру, музею історії Київського університету та ін. Він брав участь у комісіях, створених урядом УРСР у зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річчя Києва.

В. І. Стрельський був учасником міжнародних форумів, зокрема, XIII міжнародного конгресу історичних наук, VII міжнародного конгресу архівів, XVI міжнародної конференції круглого столу архівів. Він виступав з лекціями в Сорбонському університеті (Франція), у педагогічному інституті ім. Кирила і Мефодія (НРБ).

За активну науково-педагогічну та громадсько-політичну діяльність В. І. Стрельського нагороджено орденом «Знак пошани» та багатьма медалями.

Світла пам'ять про В. І. Стрельського, талановитого історика, полум'яного пропагандиста ленінських ідей, назавжди збережеться в наших серцях.

НОВІ КНИГИ

ПОЛОХАЛО В. І. **Більшовики на чолі народних мас України у трьох російських революціях : (До 80-річчя II з'їзду РСДРП).** — К. : т-во «Знання» УРСР, 1983. — 48 с.

Проблемы войны и мира в современную эпоху. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1983. — 151 с.

РУДЫК П. А. **В авангарде трудовых коллективов : Совершенствование орг.-парт. работы парт. орг. пром. предприятий Украины в условиях развитого социализма.** — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1983. — 176 с.

СОБОЛЕВА Е. В. **Организация науки в пореформенной России.** — Л.: Наука, 1983. — 262 с.

СОТНИКОВА М. П., СПАСКИЙ И. Г. **Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI вв.** — Л. : Искусство, 1983. — 239 с.

Социализм и мир: История, теория, современность. — М. : Междунар. отношения, 1983. — 316 с.

СССР и союзные республики в 1982 году: Сообщения ЦСУ СССР и ЦСУ союзных республик об итогах выполнения гос. плана экон. и социального развития. — М. : Финансы и статистика, 1983. — 269 с.

Страницы большой жизни : Сборник воспоминаний о Маршале Советского Союза С. М. Буденном. — 2-е изд. — М.: Воениздат, 1983. — 256 с.

ТАРНОВСКИЙ К. Н. **Революционная мысль, революционное дело: Ленинская «Искра» в борьбе за создание марксистской партии в России.** — М.: Мысль, 1983. — 270 с.

Українська РСР у цифрах у 1982 році: Корот. стат. зб. — К.: Техніка, 1983. — 150 с.

ФЕДОСЕЕВ П. Н., ОВЧИННИКОВ Ю. А. **Карл Маркс и наука развитого социалистического общества.** — М.: Знание, 1983. — 64 с.

ШАНСКИЙ Д. Н. **Из истории русской исторической мысли. И. Н. Болтин.** — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 150 с.

ШАТАЛИНА Е. П. **История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20—30-х годов.** — К.: Наук. думка, 1982. — 133 с.

ШВАГУЛЯК М. Н. **Украина в экспансионистских планах германского фашизма. 1933—1939 гг.** — К.: Наук. думка, 1983. — 246 с.

ШЕВЧЕНКО В. Ф. **Життєва сила ленінського вчення про партію : До 80-річчя II з'їзду РСДРП.** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1983. — 47 с.

ШЛИХТЕР А. Г. **Вопросы революции в России и некоторые проблемы теории общественной мысли.** — М.: Наука, 1983. — 239 с.

ШУБА О. В. **Національні відносини в СРСР і сучасний релігійний модернізм: На матеріалах рус. православ'я.** — К. : т-во «Знання» УРСР, 1983. — 46 с.